

63.4
7-14

ARXEOLOGIYA

N.A.EGAMBERDIEVA

63.4
7.17

63.4 | 23426D
7-17 |

H.

uz.

134268

R

N.A.EGAMBERDIEVA

ARXEOLOGIYA

(O'quv qo'llanma)

TOSHKENT - 2011

UDK: 902 (075)
BBK 63.4
Э18

Э18 N.A.Egamberdieva. Arxeologiya. –T.: «Fan va texnologiya», 2011, 176 bet. (12+12 oq-qora va rangli rasmlar).

O'quv qo'llanmada ibtidoiy davr makonlari, qishloqlar va shaharlarning shakllanish, rivojlanish jarayonlari, o'rta asrlar davrining moddiy madaniyat yodgorliklari va ularning o'rganilish tarixi bayon qilingan. Keyingi yillarda arxeologiya sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlar to'liq o'z aksini topgan. Shuningdek, har bir arxeologik davrning o'ziga xos xususiyatlari izchil yoritib berilgan.

O'quv qo'llanmada o'quv kursini o'zlashtirish yuzasidan pedagogik texnologiya uslublari, darsni mustahkamlovchi savollar, mavzuni o'zlashtirish yuzasidan qo'shimcha materiallar va testlar mujassamlashgan.

O'quv qo'llanmadan Oliy o'quv yurtlari talabalari, shuningdek, arxeologiya va tarixga qiziquvchilar foydalanishlari mumkin.

UDK: 902 (075)
BBK 63.4

Taqrizchilar: t.f.d. O'zR FA akademigi **A.Asqarov**
t.f.d. prof. **A.S.Sagdullaev**

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2010 yil 21 oktyabrdagi 396-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya qilindi.

ISBN 978-9943-10-465-5

© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2011.

KIRISH

O'tmish kelajakni belgilaydi - deydi dono xalqimiz. Haqiqatan ham o'tmishda yuz bergan har bir voqea, hodisa bugungi kun uchun poydevor vazifasini o'taydi. Ayniqsa, xalqlarning ma'naviyatini shakllantirishda, ularni ruhan boyitishda o'tmish voqealarining o'rni beqiyosdir.

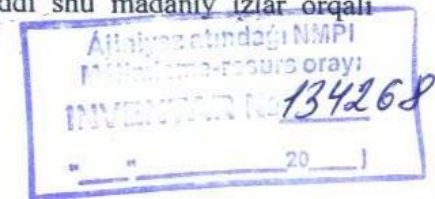
O'tmishni o'rganishda arxeologiya va tarix fanlari muhim o'rinni egallaydi. Ular mustaqil fan sohalari bo'lsada, bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Ular bir obyekt, ya'ni o'tmishni turli uslublarda tadqiq qiladilar. O'tmish voqealarini tarix yozma va moddiy manbalar asosida o'rgansa, arxeologiya asosan, moddiy manbalar-topilmalar asosida o'rganadi.

Kishilik jamiyati tarixini tiklashda arxeologiyaning o'rni beqiyosdir. Arxeologiya qadimgi moddiy madaniyat manbalarini o'rganish jarayonida turli uslublardan, ayniqsa aniq fanlarning yutuqlaridan unumli foydalanadi. Bu fanlar – geografiya, geologiya, botanika, zoologiya, kimyo, biologiya, fizika, antropologiya, etnografiya, toponimika, astronomiya va boshqalardir.

Arxeolog olimlar O.I.Islomov va K.A.Kraxmal O'rta Osiyo mintaqasining o'ziga xos geologik tuzilishini, ya'ni tog'lik, adirlik va pasttekisliklardan iborat ekanligini hisobga olib, undagi geotektonik va geomagnit hodisalarni radiomagnit metodlari orqali o'rgandilar. Natijada olimlar pasttekisliklardagi kimyoviy o'zgarishlar tog'lik hududlarga nisbatan sekin kechishini isbotladilar va paleolit davri yodgorliklari uchun ilgari belgilangan sanalarni 500-600 ming yilga qadimiylashtirdilar. Bu esa, jahon miqyosida katta yangilik bo'ldi.

Arxeologiyada qadimgi davrlar tarixi tabiiy-geografik sharoit bilan bog'liq holda tadqiq qilinadi. Arxeologiyada bu «ekofakt» va «artefakt» tushunchalari bilan ishlatiladi.

«Ekofakt» – insonlarni qurshab turgan tabiiy-geografik muhit omillaridir. Inson tabiiy muhitga moslashib hayot kechiradi. Hayot tarzi uchun zarur bo'lgan narsalarni tabiatdan oladi va yashash tarziga xos madaniy izlar qoldiradi. Arxeologlar xuddi shu madaniy izlar orqali insoniyatning o'tmishini tiklaydi.

«Artefakt» – insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy madaniyat obyektlari sanaladi, ya'ni turli mehnat, ov va jangovor qurollar, sopol buyumlar, turli hunarmandchilik va zargarlik buyumlari, tangalar, uy-joy qoldiqlari, qal'a, qasr va qo'rg'onlarning harobalari, qadimiy dalalar, ariq va kanallarning izlari, mozor-qo'rg'onlar va boshqalar. Moddiy madaniyat arxeologiya fanining asosiy tadqiqot obyekti bo'lib, ularni izlab topish, yoshini aniqlash, tahlil qilish va ilmiy sistemalashtirish asosida tarixning umumiy jihatlarini tiklash arxeologlar oldida turgan muhim vazifa hisoblanadi.

Eng qadimgi davr moddiy madaniyat buyumlarini tadqiq qilish jarayonida arxeologlar etnografik ma'lumotlarga ham tayanadilar. Afrika, Amerika va Janubiy Osiyo hududlarida hozirgi davrda ibtidoiy qabilalar yashaydi. Ularning turmush tarzi bilan o'tmishdagi ibtidoiy qabilalarning yashash tarzi solishtirilib, tarixiy haqiqat aniqlanadi.

Tarixda hech bir narsa, hodisa va voqea izsiz yo'qolmaydi. Ular haqida yozma manbalarda saqlanmasligi mumkin, lekin moddiy madaniyatda albatta iz qoladi. Shularni topish, izlash va izohlash arxeologlar vazifasi sanaladi. Shu sababdan arxeologik tadqiqot ishlari hech qachon tugallanmaydi, chunki moddiy manbalarning aksariyati er ostida bo'lib, ularni topish mushkul va nihoyatda ko'p vaqt talab etadi.

Bugungi kunda arxeologiya sohasi nihoyatda kengayib, murakkablashib bormoqda. Uning barcha sohalarini o'rganib chiqishning o'zi murakkab. Shuning uchun arxeologlar ma'lum bir davr, ma'lum bir hudud yoki ma'lum bir yo'nalish bo'yicha ixtisoslashadilar. Arxeologiyaning bir necha tarmoqlari mavjud:

1. **Ibtidoiy davr arxeologiyasi** - yozuvlargacha bo'lgan davr tadqiq qilinadi. Unda asosan mehnat qurollari va tabiiy muhitni o'rganish asosida ibtidoiy odamlarning butun bir yashagan davri qayta tiklanadi.

2. **Tarixiy davr arxeologiyasi** - yozma manbalar bilan bog'liq bo'lgan davrlar tadqiq qilinadi. Bunda topilmalar yozma manbalar bilan solishtiriladi. Yozma manbalarda qayd qilinmagan yoki biror bir sabab bilan bo'rttirilib yozilgan tomonlarga aniqlik kiritiladi.

3. **O'rta asrlar arxeologiyasi** o'rta asrlar davrini o'rganadi.

4. **O'rta asrlardan keyingi davr arxeologiyasi** o'rta asrlardan keyingi davrlardan to bugungi kungacha bo'lgan davrlar arxeologiyasini o'rganadi.

Arxeologiyaning quyidagi yo'nalishlari mavjud:

Geoarxeologiya – tabiiy muhitni tuproq qatlami va tog' jinslar orqali o'rganadilar.

Palinologiya – tabiiy muhitni o'simlik changlari orqali o'rganadilar. **Landshaft arxeologiyasi** – o'tmishda insonlarning tabiatga qilgan ta'sirini o'rganadi, ya'ni odamlarning xo'jalik faoliyatlarining, bog'larining, park, qurilgan binolarning tabiatga bo'lgan ta'sirini tadqiq qiladilar;

Harbiy arxeologiya – jang bilan bog'liq jarayonlar, qurollar, mudofaa inshootlarini o'rganadi;

Sanoat arxeologiyasi – texnika va ishlab chiqarish bilan bog'liq obyektlarni va ular atrofida shakllangan manzilgohlarni o'rganadi;

Suv ostidagi arxeologiya – Qora dengiz, O'rta er dengizi qirg'oqlarida joylashgan va keyinchalik suv ostida qolgan shahar xarobalarini o'rganadi;

Cho'kkan kemalarni o'rganish arxeologiyasi – cho'kkan kemalarni topish orqali kemalar qanday qurilganligini, mamalakatlari o'rtasidagi aloqalarni va mamlakatlarning iqtisodiy madaniy rivojlanish darajasini aniqlaydilar;

Shuningdek, arxeologiyaning arxeobotanika, arxeozoologiya, etnoarxeologiya, eksperimental arxeologiya, astroarxeologiya va boshqa tarmoqlari ham mavjud.

Arxeologiya fani murakkab bo'lishi bilan bir qatorda, nihoyatda qiziqarli fan ham hisoblanadi. Er ostida yashirinib yotgan moddiy buyumni topish, qayta tiklash va uni «gapirtirish» arxeologdan o'ziga xos mahoratni talab qiladi. Bu mahorat esa, yillar davomida shakllanib, rivojlanib, yuksak malaka va tajribaga aylanadi.

Umuman olganda, arxeologiyada tarixni tiklash ko'p vaqt, ilm, bilim va mahorat talab etsada, bu yo'lda izlanish olib borayotgan olimlari safi yildan yilga kengayib bormoqda. Ularning sa'yi-harakatlari tufayli o'tmishning ko'plab noma'lum tomonlari ochilib, kashfiyotlar qilinmoqda. Bu esa, insoniyatning qo'lga kiritgan yutuqlarining samarasini ko'rsatmoqda.

I BOB. ARXELOGIYA FANI, UNING VAZIFALARI VA O'RGANILISH BOSQICHLARI

1-§. Arxeologiyaning tadqiqot manbai va uning vazifalari

Kishilik jamiyatining vujudga kelish jarayoni uzoq o'tmishga borib taqaladi. O'z navbatida o'tmishni o'rganish – har bir davrning dolzarb masalalaridan biri bo'lib kelgan. Arxeologiya fani ham tarixning tarkibiy qismi bo'lib, gumanitar fanlar orasida alohida o'rin tutadi.

«Arxeologiya» – so'zi yunonchadan olingan bo'lib - «arxayos»-qadimgi, «logos»-fan so'zlaridan tarkib topgan. Qadimiyat haqidagi fandır (Qadimshunoslik). Uni dastlab, miloddan avvalgi IV asrda Aflotun «Gippiy» dialogida, qadimgi zamon haqidagi fanni nazarda tutib ishlatgan. Shu tariqa bu so'z qadimgi Yunonistonda qo'llanilgan va o'tmish masalalari muhokamasi ma'nosini anglatgan. Vaqt o'tgach, uning ma'no doirasi ancha o'zgarib, kengayib borgan va tarix fanining muhim tarmoqlaridan biriga aylangan.

Arxeologiya – moddiy madaniyat manbalari asosida insoniyatning o'tmishini o'rgatuvchi fan hisoblanadi. Arxeologik manbalar tarixiy manbalarga nisbatan ancha qadimiydir. Uning ilk davri 2,5-3 million yilga borib taqaladi. Biz kishilik jamiyati tarixini 24 soat deb faraz qilsak, uning 23 soat-u 56 daqiqasi yozma manbalarsiz davrga, 4 daqiqasi yozma tarixga to'g'ri keladi. Demak, kishilik tarixining juda katta davrini o'rganish arxeologik manbalarga tayanib olib boriladi.

Arxeologik manbalar arxeologik yodgorliklardir, ya'ni inson tomonidan yaratilgan turar-joy qoldiqlari, odamlar yashagan g'or va ungirlar, mehnat qurollari, sopol idishlari, san'at obidalari, qoyatosh rasmlari, shuningdek, moddiy materialga bitilgan yozma manbalar ham kiradi. Arxeologlar kishilik madaniyati tarixini o'rganishda moddiy va yozma manbalarga tayanib ish ko'radilar.

Arxeologiyada qadimgi buyumlarni o'rganish birdan bir maqsad qilib olinmaydi, topilmalarni tilga kiritish va o'sha zamon nafasini tiklash arxeologiyaning asosiy maqsadidir. Shuning uchun topilmalar tarixiy tadqiqotlar uchun faqat manba sifatidagina ilmiy qimmatga

ega bo'ladi. Buyumlarning yoshi, nimaga ishlatilgani, qanday uslubda yasalganini aniqlash tadqiqotning zarur tayyorgarlik bosqichi hisoblanadi.

Arxeologik yodgorliklar ibtidoiy makonlar, qishloq va shahar harobalar, qoyatosh rasmlari, istehkomlar, ibodatxonalar, mozor-qo'rg'onlar, qabristonlar va qadimgi sug'orish inshootlari hisoblanadi. Arxeologlar mazkur topilmalar yordamida o'sha davr manzarasini, insonlarning yashash sharoitini, jamoada mavjud udumlar va qaysi taraqqiyot bosqichida turganliklarini aniqlaydilar.

Arxeologik yodgorliklar davr va uning harakteriga qarab quyidagilarga ajratiladi:

1. Manzilgothlar; makonlar, qishloqlar, shahar xarobalari.
2. Qadimgi mozor-qo'rg'onlar, qabristonlar.
3. Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan joylar; konlar, ustaxonalar.
4. G'or va ungirlar.

Arxeologik yodgorliklar er ostida yoki er ustida joylashgan bo'ladi. Er ostidagi yodgorliklarni o'rganish jarayonida arxeologlar madaniy qatlamlarga alohida e'tibor beradilar.

Madaniy qatlam deganda — insoniyatning turmushi, xo'jalik faoliyati izlari saqlanib qolgan tuproq qatlami tushuniladi. Madaniy qatlamlar bir va bir necha o'ntacha gorizontlarga bo'linadi. Ularning qalinligi bir necha santimetrdan 30—35 metrgacha bo'lishi mumkin. Bu esa mazkur joyda odamlarning qancha vaqt yashaganligi bilan bog'liq. Madaniy qatlam u yoki bu qatlamlarga shurf tashlash, keyin keng ko'lamda qazish ishlari natijasida aniqlanadi.

Shurf aslida nemischa so'z bo'lib, o'zbek tilida – qaziyman, degan ma'noni bildiradi. Shurf solish deganda yodgorliklardagi madaniy qatlam qalin-sayozligini o'rganishga qaratilgan qazish ishlari tushunilib, madaniy qatlam bor-yo'qligini aniqlash va yodgorliklar haqida dastlabki ma'lumotlarni olishdir. Shurf ko'pincha kvadrat va to'g'ri to'rtburchak shakllarida bo'lib, uning chuqurligi va kengligi madaniy qatlamga qarab, har xil chuqurlikda bo'lishi mumkin. Shurf stratigrafik xarakterga ega bo'lib, uni qazish natijasida madaniy qatlam, ya'ni inson faoliyati izlari bo'lmagan ergacha kovlab tushiladi, arxeologiyada u materik—bezovta qilinmagan er. deb ataladi.

Tarixiy va arxeologik davrlashtirish. O'tmish voqealarini o'rganishda har bir davrning o'ziga xos xususiyatlarini, tarixiy va arxeologik davrlarining sanalarini bilish va ularni ajrata olish ham zarurdir.

Umuman, davrlar va sanalar tarix va arxeologiya fanining o'zagi hisoblanadi. Ular chuqur o'zlashtirilsagina tarixiy jarayon va voqealarni esda saqlab qolish osonlashadi, shuningdek, tarixiy voqealarni mantiqiy fikrlash jarayonida xatoliklarga yo'l qo'yilmaydi. Tarixiy davrlashtirishning o'ziga xos xususiyati, uning tadqiqot manbaidan kelib chiqadi. Unda ma'lum bir davrga xos bo'lgan umumiy rivojlanish xususiyatlari asos qilib olinadi.

Eng qadimgi davr tarixiy jihatdan ikkita yirik davr: **«ibtidoiy to'da»** va **«urug'chilik jamoasi davri»**ga bo'linadi. O'z navbatida urug'chilik jamoasi 2 bosqichga: **matriarxat** (ona urug'i) va **patriarxat** (ota urug'i) ga bo'linadi.

Qadimgi davr mil.avv. YI asrdan milodiy IY asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olib, u 2 bosqichga bo'linadi:

1— **arxaik davr** - mil.avv. YI–IY asrlar.

2— **antik davr** - mil.avv. IY asr oxirlaridan - milodiy IY asr.

O'rta asrlar davri o'z rivojlanishi jihatidan 3 ta bosqichga bo'linadi.

1— **ilk o'rta asrlar**- milodiy Y–IX asrlar

2— **rivojlangan o'rta asrlar** - milodiy IX–XXI asr boshlari

3— **so'nggi o'rta asrlar** - milodiy XXI–XVIII asrlar (1-jadval)

Arxeologiyada **eng qadimgi davr** mehnat quollarining nimadan yasalganiga qarab davrlarga ajratiladi. Eng qadimgi davr arxeologik jihatdan **paleolit, mezolit, neolit, eneolit, bronza va ilk temir** davrlariga bo'linadi. O'rta Osiyo hududi bo'yicha ular quyidagi davrlarni o'z ichiga oladi:

Paleolit davri 3 bosqichga bo'linadi:

1. **Ilk paleolit** – 1mln-100 ming yillik (yangi davrlashtirish bo'yicha 2 mln – 200 ming yillik)larni o'z ichiga oladi.

2. **O'rta paleolit** –100-40 ming yillik(yangi davrlashtirish bo'yicha 200 mln – 100 ming yillik) larni o'z ichiga oladi.

3. **So'nggi paleolit** – 40 –12 ming yillik (yangi davrlashtirish bo'yicha 100 mln – 12 ming yillik) larni o'z ichiga oladi.

Mezolit mil.avv. 12–7 ming yilliklarni o'z ichiga oladi.

Neolit mil.avv. 6-4 ming yilliklarni o'z ichiga oladi.

Eneolit mil.avv. 4-3 ming yilliklarni o'z ichiga oladi.

Bronza mil.avv.3–2 ming yilliklarni o'z ichiga oladi.

Ilk temir davri I ming yillikdan- mil.avv. VII asrlarni o'z ichiga oladi.

Arxeologiyada keyingi davrlarni davrlashtirish masalalarida tarixiy davrlashtirishdan foydalaniladi.

Arxeologiya fani vazifalari. Qadimiy yodgorliklar xalqlarning madaniyati, ma'naviyati, qadriyatlarini tarixidan darak beruvchi ashyoviy dalillar hisoblanadi. Shu o'rinda tarixni arxeologik yodgorliklar misolida targ'ib etish va uning tarbiyaviy ahamiyatini ko'rsatish juda muhimdir. Shu bilan birga, mamlakatimiz hududida joylashgan arxeologik yodgorliklar va ulardagi topilmalar yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalashda, ularning qalbida ko'hna tarix va madaniyatga hurmat–ehtiromlarini uyg'otishda katta ahamiyatga egadir. Arxeologik yodgorliklar O'zbekiston madaniy hayotini o'zida aks ettiruvchi juda muhim moddiy manba hisoblanadi.

Bugungi kunda arxeologiya fani oldida turgan muhim vazifalardan biri o'tmishning yo'qolib borayotgan izlarini izlab topish, moddiy ashyolar va tarixiy yodgorliklar yoshini aniqlash, tahlil qilish va ilmiy sistemalashtirish asosida haqqoniy tarixni tiklash, uning ochilmagan sahifalarini o'rganib, tarixdagi oq dog'larni yo'qotishdir.

O'zFA Arxeologiya institutining ma'lumotlariga ko'ra, respublikamiz hududida 1960 yilgacha 30 mingtaga yaqin arxeologik yodgorliklar bo'lgan. Ularning buzilishi va emirilishi, ekin maydonlariga qo'shib ketishi oqibatida 80—yillarga kelib, ularning soni 9 mingtaga tushib qolgan va 90 – yillarning o'rtalariga kelib, bu obidalarning soni bor-yo'g'i 5391 tani tashkil etgan.

Keyingi yillarda tarixiy va arxeologik yodgorliklarni saqlash va ta'mirlash bo'yicha anchagina ishlar amalga oshirilmogda. Shuningdek, arxeologik tadqiqot ishlarining ko'lami ham kengaymogda.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Arxeologiya so'zining ma'nosi nima?
2. Arxeologik manbalar qanday turlarga bo'linadi?
3. Arxeologik yodgorliklar nima va ularning qanday turlari bor?
4. Arxeologiya fani nimani o'rganadi?
5. Arxeologik davrlashtirishning o'ziga xos tomonlarini tushuntiring?
6. Arxeologiya fanining asosiy vazifalari nimadan iborat?
7. Arxeologiya moddiy manbalarni qanday o'rganadi?
8. Madaniy qatlam nima?

Yodda tuting!

- Arxeologiya—moddiy madaniyat manbalari asosida insoniyatning o'tmishini o'rgatuvchi fan.

- Arxeologik manbalar – insonlar tomonidan yaratilgan moddiy buyumlar.

- Arxeologik yodgorliklar er ostida va er ustida bo'lib, ular ibtidoiy odamlar yashagan makonlar, qishloq, shahar harobalari, qoyatosh rasmlari, istehkomlar, ibodatxonalar, mozor-qo'rg'onlar, qabristonlar va qadimgi sug'orish inshootlaridir.

- Madaniy qatlam insonlarning xo'jalik faoliyati izlari saqlanib qolgan tuproq qatlamidir.

- Shurf – «qaziyman» degan ma'noni anglatadi. U orqali madaniy qatlam aniqlanadi, yodgorliklar haqida dastlabki ma'lumotlar olinadi.

Mavzuni o'zlashtirish yuzasidan qo'shimcha material:

Arxeolog olimlar eng qadimgi davr xronologiyasini aniqlashda ko'pincha alp shkalasidan foydalanganlar, ya'ni Alp tog'ining ko'tarilish jarayonida uning tarkibida sodir bo'lgan tektonik o'zgarishlar asosida davrlashtirish ilgari surilgan. Bu uslubni birinchi marta 1909 yilda A.Penk va E.Breyukner «Muzlik davrida Alp» nomli kitobida ilmiy asoslab, er yuzida 4 ta muzlik davrini aniqlab berganlar. Lekin XX asrning 20 yillaridayoq olimlar alp shkalasi asosida er yuzidagi barcha hodisalarni davrlashtirish mumkin emasligini anglab etganlar. Lekin, mazkur uslubdan arxeologik yodgorliklarni davrlashtirishda foydalanib kelingan. Shu jumladan, O'zbekiston hududidan topilgan qadimiy buyumlar ham mazkur shkala yordamida davrlashtirilgan. XX asrning oxirlariga kelib, bu shkalani O'rta Osiyo mintaqasida qo'llash mumkin emasligi aniqlandi. Bu masalani O'.I.Islomov va K.A.Kraxmallar O'rta Osiyo hududining geotektonik va geomagnit hodisalarini o'rganib, O'rta Osiyo hududining ko'p qismi pasttekislikdan iborat bo'lgani uchun bu erdagi tuproq qatlamidagi ximik o'zgarishlar, tog' jinslaridagi o'zgarishlarga nisbatan sekinroq kechishini isbotlab berdilar. Shuning uchun, paleolit davri yodgorliklari yoshini 500-600 ming yilga qadimiylashtirish mumkinligini ilgari surdilar.

Shu bilan O'zbekiston hududida paleolit davri 1 million yil emas, 2 million yildan kam emas degan g'oyani ilgari surdilar. Shuningdek, Fergantrop odamining yoshini 1 mln. 200 yil deb belgiladilar. Biroq Selungur yodgorligi yoshi va uning topilmalari sanasi masalasida jahon paleolitshunos olimlari orasida yaxlitlik yo'q.

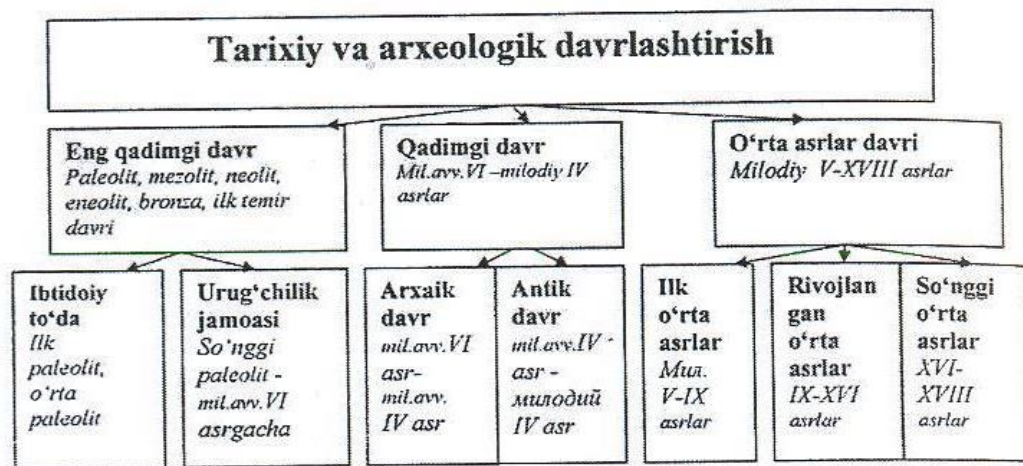
Arxeologik manbalarni o'rganishda absolyut va nisbiy yosh aniqlanadi. Absolyut yosh tabiiy fanlar uslublari—dendroxronologiya,

radiouglerod, kaliy–argon, arxeomagnet, petrografik, agrobiologik, hayvon suyaklari taxlili va boshqa uslublardan foydalanadilar.

Nisbiy yoshni aniqlashda stratigrafiya va qiyosiy solishtirmalar-tipologiya kabi uslublardan foydalaniladi. Stratigrafiyada madaniy qatlamning ketma-ketlikda joylashishi o'rganiladi. Unga asosan yodgorlik madaniy qatlamining qadimiy deb, yuqori qatlam esa so'nggi davrga oid deb belgilanadi va shunga asosan xulosa chiqariladi. Tipologiya uslubida turli joylardan topilgan buyumlar solishtiriladi va uning ishlanishi texnikasi, tarkibi tekshiriladi. Agarda ular bir xil bo'lsa, uni bir davrga oid deb xulosa beriladi. Shu tariqa ibtidoiy qabilalarining madaniy taraqqiyoti, tarqalgan hududi va ular o'rtasidagi o'zaro aloqalar aniqlanadi.

Tarixiy–sistemali uslub asosida paleolit davrida yaratilgan mehnat qurollari tarkibi va takomillashtirish jarayoniga qarab sistemalashtiriladi. Shu tariqa bugungi kunda paleolit davrining 3 bosqichi aniqlangan. O'z navbatida har bir bosqich alohida xususiyatlarga ega bo'lgan, o'zida davomiylikni aks ettirgan davrlarga ajratiladi.

Paleolit davri tarixiy uslublarining tarixiy-genetik, retrospektiv, sinxron, diaxron, tarixiy-solishtirish, tarixiy-tipologik va boshqa uslublaridan foydalangan holda tadqiq qilinadi. Tarixiy-genetik uslubda tarixiy voqealarning kelib chiqish sabablari va natijalari, o'ziga xosligi va umumiyliigi taxlil qilinadi. Genetik uslub, o'tmishdan bugungacha rivojini ko'rsatsa, retrospektiv uslub uning aksini tadqiq qiladi, ya'ni bugungi kun sabablarini o'tmishdan izlaydi. Bugungi kun voqealari sababini va izohini o'tmish voqealari asosida bayon qiladi. Sinxron uslubda bir vaqtda sodir bo'lgan turli voqealar o'rganiladi va ularning bog'liqlik tomonlari aniqlanadi. Paleolit davri yodgorliklarini davrlashtirishda diaxron uslubda rivojlanishning umumiy jihatlari aniqlanadi, ya'ni davrlarining o'ziga xos tomonlari aniqlanib, davrlashtirishning umumiy belgilari ishlab chiqiladi. Yana bir uslub—bu xronologik uslub bo'lib, bunda tarixiy voqealar ketma-ketlikda taxlil etiladi. Tarixiy solishtirish uslubida esa, aniq tarixiy voqealar bir biri bilan solishtirish natijasida bir xillik tomonlari va natijalari aniqlanib, xulosa chiqariladi. Tarixiy tipologiya uslubida turli xildagi ashyolarning umumiy xususiyatdari aniqlanib, xulosa beriladi. U ashyolar analizining mohiyatidir.

2§ O'zbekiston arxeologiyasining o'rganilish bosqichlari

O'zbekistonda arxeologiyaning fan sifatida shakllanishi uzoq tarixiy jarayonni o'zida qamraydi. O'zbekistonning arxeologik jihatdan o'rganilish tarixini 3 davrga bo'lish mumkin:

Birinchi davri XIX asrning ikkinchi yarmidan 1917 yilgacha davom etgan. Bunda Rossiya Turkiston sharoitlarini o'rganish uchun dastlab turli ekspeditsiyalar yuborgan. Ular O'zbekistonning tarixiy yodgorliklari to'g'risida ham ma'lumotlarni to'plaganlar. Bu to'plangan ma'lumotlar fransuz va nemis tillariga tarjima qilingan va ularda O'zbekiston tarixi va me'moriy obidalari haqida fikrlar bildirilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyo Rossiyaning mustamlakasiga aylangach, moddiy yodgorliklarni o'rganishga kirishdi. V.V.Bartold, V.A.Jukovskiy, N.I.Veselovskiy kabi sharqshunos olimlar hamda A.L.Kun, P.I.Lerx, V.L.Vyatkin, I.T.Poslovskiy, N.P.Ostroumov va boshqa havaskorlar O'rta Osiyo arxeologiyasi va tarixini o'rgandilar.

O'zbekiston hududida ibtidoiy odamlar yashaganliklarini 1870 yilda Toshkentdan va Afrosiyob yonidan topilgan nukleus (tosh o'zagi), tosh qirgich, tosh bolg'aga o'xshash buyumlar orqali isbotlangan.

1895. yilda V.V. Bartold rahbarligida Turkiston havaskor-arxeologlar to'garagi tashkil etildi, u 1917 yilgacha faoliyat ko'rsatdi. To'garak dastlab Ashxobodda tashkil qilinib, keyinchalik Samarqandga

ko'chirilgan. To'garakga turli kasb egalari a'zo bo'lgan. Ular o'lkadagi arxeologik yodgorliklarni o'rganish ishiga e'tibor berganlar. 1896 yilda Toshkentda to'garak muzeyi tashkil qilindi. Uning rahbari N.P.Ostroumov bo'lgan. To'garakda mahalliy havaskorlardan Akrom Polvon Asqarov, Mirza Buharov, Mirza Abdulin, Xafiz, I.Mirmuhamedovlar faol ishtirok qilganlar. To'garak a'zolari turli hududlardan arxeologik materiallar to'plaganlar.

Ikkinchi davr 3 bosqichga bo'linadi:

1-bosqich. 1917 yildan 1938 yilgacha davom qilgan. Bu davrda Sho'rolar hokimiyati moddiy yodgorliklarni saqlash va himoya qilish ishlari yuzasidan bir qator tadbirlarni amalga oshirganlar. 1918 yilda Moddiy Madaniyat tarixi Rossiya Akademiyasi tashkil etildi. Unga barcha arxeologik, san'at, madaniyat va me'morchilik yodgorliklarini hisobga olib, davlat himoyasiga o'tkazish vazifasi qo'yildi.

1920 yil 27 noyabrda Toshkentda muzeylar, qadimgi yodgorliklarni asrash, san'at va tabiatni muhofaza qilish Turkiston Komiteti tashkil qilindi (Turkomstaris).

2-bosqich 1938-1945 yillar bo'lib, bu davrda O'rta Osiyoning ijtimoiy tuzumi masalasi muhokama etildi. Tarixchilar orasidagi «O'rta Osiyoda abadiy feodalizm hukmron bo'lgan» degan g'oya rad etilib, O'rta Osiyoda quldorlik tuzumi mavjud bo'lganligi isbotlandi.

Arxeologik tadqiqotlarni kengaytirish maqsadida O'rta Osiyo hududida 5ta ekspeditsiya tashkil qilindi:

1. 1933 yilda M.E.Masson boshchiligidagi Termiz arxeologiya ekspeditsiyasi;
2. 1937 yilda A.N.Bernshtam rahbarligida Ettisuv arxeologik ekspeditsiyasi;
3. 1937 yilda S.P.Tolstov rahbarligida Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi;
4. 1934 yilda B.A.Latinin rahbarligida Farg'ona arxeologik ekspeditsiyasi;
5. 1937 yilda V.A. Shishkin rahbarligida Quyi Zarafshon arxeologik ekspeditsiyasi.

Shulardan 4 tasi: Termiz, Xorazm, Quyi Zarafshon, Farg'ona ekspeditsiyalari o'z faoliyatini O'zbekiston hududida olib borganlar.

1939 yilda Toshkent Davlat universitetining Tarix fakultetida Arxeologiya kafedrasini tashkil qilindi. Kafedrada arxeologiya sohasi bo'yicha kadrlar tayyorlanish boshlandi. 1943 yilda O'zbekistonda Fanlar Akademiyasi Tarix instituti qoshida arxeologiya bo'limi tuzildi. Arxeo-

log olimlarning o'zaro hamkorligi natijasida arxeologik tadqiqotlar ko'lami kengaydi. Masalan: 1937 yilda V.A.Shishkin Buxoro vohasining g'arbiy qismida arxeologik izlanishlar olib bordi. 1938 yili A.P.Okladnikov R.Parfyonov otryadi tarkibida Surxondaryoning Boysun tog'ining Teshik-tosh g'orida qazishmalar olib borib, paleolit davriga oid makondan neandertal odam suyagi qoldiqlarini topdi. 1939 yilda M.E.Masson Katta Farg'ona kanali hududida arxeologik kuzatuv ishlarini olib bordi. A.I.Terenojkin 1939-1940 yillarda Toshkent yaqinidagi Oqtepa va Toshkent kanalini qurishda arxeologik kuzatuv ishlarini olib bordi.

3-bosqich 1945 yildan 1991 yilgacha davom etgan. Bu davrda arxeologik tadqiqot ishlarida ko'plab o'zgarishlar kuzatilgan. Quyi Zarafshon ekspeditsiyasi ishini O'zbekiston FA ning Buxoro ekspeditsiyasi, Ettisuv ekspeditsiyasi ishini 1944-49 yillarida Tyan—Shan-Oloy ekspeditsiyasi, 1951—55 yillari esa Qirg'iziston arxeologik etnografik ekspeditsiyasi davom qildirdi. 1946 yildan 1952 yillargacha Farg'ona arxeologiyasini A.N.Bernshtam rahbarligida Pomir-Oloy va Pomir-Farg'ona ekspeditsiyalari o'rgangan. 1947 yildan boshlab Samarqand davlat universiteti ekspeditsiyasi ibtidoiy tarix sohasida muhim ma'lumotlarni qo'lga kiritdi. Ya.G'. G'ulomov va V.A. Shishkinlar rahbarligida O'zbekiston Fanlar Akademiyasining O'zbekiston arxeologiya ekspeditsiyasining ish faoliyati kengaydi. Bu ekspeditsiyaning ko'pgina otryadlari Surxondaryo, Samarqand, Buxoro va Toshkent vohalarida hamda Farg'ona vodiysida arxeologik tadqiqotlar olib borganlar.

Arxeologik tadqiqot olib borishning xarakterigina emas, balki uning texnik ta'minotida ham o'zgarishlar yuz berdi. Jumladan, Xorazm arxeologik ekspeditsiyasida urushgacha tuyalardan foydalanilgan bo'lsa, keyinchalik, avtomashina va aviatsiya qo'llanildi. Arxeologik yodgorliklar yoshini va tarkibini aniqlashda fizikada yangi radiokarbon analiz, kuchaytirilgan mikroskoplar yordamida ibtidoiy quro'l—aslahalarning xo'jalikda qo'llanish funksiyalarini aniqlash uslublari ishlab chiqildi.

1970 yilda O'zbekiston Fanlar Akademiyasi qoshida Arxeologiya instituti tashkil qilindi. Institut kadrlar tayyorlash va ilmiy tadqiqot ishlarini olib borilishida muhim ahamiyat kasb etdi.

O'zbekiston arxeologiyasining rivojida Ya.G'.G'ulomov, S.P.Tolstov, M.E.Masson, M.M.Dyakonov, A.P.Okladnikov, M.M.Gerasimov, V.G.Grigorev, A.YU.Yakubovskiy, M.P.Gryaznov, A.N.Bernshtam,

A.I.Terenojkin, B.A.Latinin, A.M.Belenickiy, V.A.Shishkin, V.M.Masson, B.A.Litvinskiy, G.A.Pugachenkova, P.I.Albaum, I.A.Itinalarning hissasi katta bo'ldi.

XX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoda arxeologlarning katta guruhi etishib chiqdi: A.Asqarov, A.Muhammadjonov, O'Islov, Yu.F.Buryakov, R.X.Sulaymonov, E.V.Rtveladze, A.Kabirov, A.S.Sagdullaev, N.Ne'matov, I.Axrorov, V.I.Sarianidi, K.Akisev, X.Oltmishboev, A.V.Vinogradov, V.N.Yagodin, O.K.Berdiev, M.R.Qosimov, T.Mirsoatov, M.Jo'raqulov, T.Shirinov, M.Isomiddinov, E.B.Bijanov, M.Mambetullaev, G'.Xodjaniozov va boshqalar. Olimlarning olib borgan tadqiqotlari O'zbekiston arxeologiyasi rivojlanishida muhim bosqich bo'ldi.

3. O'zbekiston mustaqilligi davri 1991 yildan boshlanadi. Vazirlar Mahkamasining 1998 yilda Tarix instituti faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan tadbirlari, Buyuk ipak yo'li tarixini keng tadqiq qilinishi yuzasidan olib borilgan ishlar arxeologik tadqiqot ishlarining yanada jonlanishiga sabab bo'ldi.

Xorijiy davlatlar bilan hamkorlik samarali bo'lmoqda. Yapon olimlari Surxondaryo hududida, Avstriya olimlari Qoraqalpog'iston hududida, Rossiya olimlari Xorazm va Toshkent hududlarida tadqiqot ishlarini olib bormoqdalar.

Hozirda O'zbekiston arxeologiyasini o'rganish ancha yaxshi yo'lga qo'yilgan. Bu ish bilan maxsus institutlar, universitetlar, pedagogika institutlari va turli bo'limlar shug'ullanmoqdalar.

So'nggi o'n yillikda madaniyat va tarixiy yodgorliklarni qayta ro'yxatga olish ishlari amalga oshirilmoqda. Bu esa yodgorliklarni muhofaza qilish ishlariga ancha samarali ta'sir ko'rsatmoqda.

Bugungi kunda Respublikamizdagi arxeologik yodgorliklar davlat tomonidan muhofaza qilinishi qonunlashtirilgan. Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilishi va ulardan foydalanish to'g'risidagi qonun 2009 yil 16 iyunda qabul qilingan.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. O'zbekiston arxeologiyasi necha bosqichda o'rganilgan.
2. Turkiston havaskor-arxeologlar to'garagi qanday tadqiqot ishlarini olib borganlar?
3. O'rta Osiyoda qanday ekspeditsiyalar tashkil etilgan?
4. O'zbekistonda arxeologik tadqiqot ishlari olib borgan olimlar kimlar?

5. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda arxeologiya sohasida qanday yutuqlar qo'lga kiritildi?

6. O'zbekistonda arxeologik yodgorliklarni saqlash bo'yicha qanday ishlar amalga oshirilmoqda?

Yodda tuting!

- O'zbekiston qadimiy tarixga ega.
- V.V. Bartold rahbarligida Turkiston havaskor-arxeologlar to'garagi 1895-1917 yillarda faoliyat ko'rsatgan.
- 1896 yilda Toshkentda arxeologik muzeyi ochildi.
- O'rta Osiyo arxeologiyasini o'rganish uchun 5 ta ekspeditsiya tashkil etildi.
- 1970 yilda O'zbekiston Fanlar Akademiyasi qoshida Arxeologiya instituti tashkil qilindi.
- O'zbekiston hududida 2115 ta arxeologik yodgorliklar qayd etilgan.
- O'zbekistonda arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi qonun 2009 yil 16 iyunda qabul qilingan.

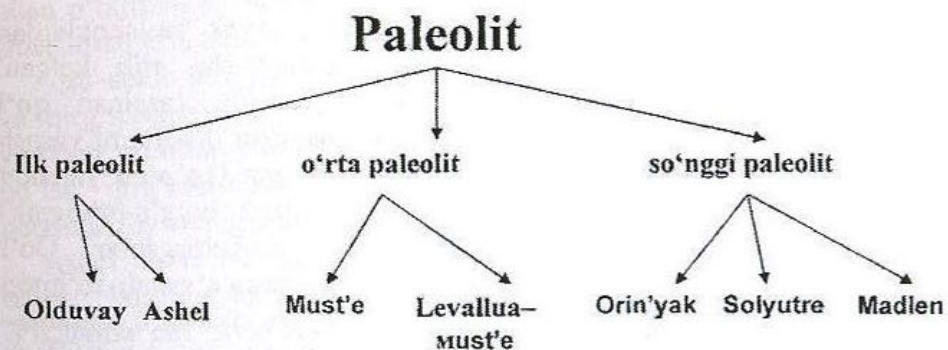
II BOB. PALEOLIT VA MEZOLIT DAVRLARI YODGORLIKLARI

1. § Ilk paleolit davri va uning o'rganilishi

Insoniyat taraqqiyotida eng uzoq davom qilgan davr - qadimgi tosh davri – paleolit hisoblanadi. «Paleolit» so'zi yunoncha so'zdan olingan bo'lib, «paleos»– «qadimgi», «litos»– «tosh», ya'ni qadimgi tosh davri degan ma'noni beradi. Paleolit davri xronologik jihatidan 3 million yillikdan to 12 ming yillikkacha davom etadi va uch davrga– ilk, o'rta va so'nggi davrlarga bo'linadi. 2-jadvalda jahon arxeologiyasida paleolit davri bosqichlari ko'rsatilgan.

2-jadval

Paleolit davri bosqichlari

Paleolit rivojlanish darajasiga qarab, mehnat qurollaridagi o'zgarishlar asosida turli bosqichlarga bo'linadi. Ilgari ilk paleolit davri shell, ashel davrlariga bo'lingan edi. Lekin keyingi davrlarda qilingan tadqiqotlar natijasida, uni olduvay va ashel davrlariga bo'lish muvofiq deb topildi. Chunki ilgari olduvay davri yodgorliklari kam bo'lib, uni davr tariqasida ajratish imkoni bo'lmagan. Shell va ashel qo'l cho'qmorlaridagi vazn jihatidan farqini e'tiborga olib, ularni davr sifatida ajratishgan. Keyingi yillarda olduvay davri mehnat qurollarining

ko'plab topilishi, uning davr sifatida ajratib ko'rsatishga imkon tug'dirdi. Shell va ashel davrlari esa, bir davr qilib – ashel davri deb belgilandi.

Ilk paleolit davriga oid Abbevil yodgorligi Fransiyaning Sena daryosi qirg'oqlaridan topilgan. U erda 1835 yilda M. Pikar dastlabki tosh qurollarini topgan. Keyinchalik Bushe de Pert tadqiqot ishlarini olib borgan. 1932 yildan F.Breyl Fransiyaning ilk paleolit davrini Abbevil davri deb nomlagan. Bugungi kunda Evropada ilk paleolit davri shell emas, balki **abbevil** deb ataladi.

O'zbekiston hududining geotektonik va geomagnit hodisalarini tadqiq qilish natijasida uning o'ziga xos jihatlari aniqlandi. Bu esa paleolit davri xronologiyasida o'zgarishlarga olib keldi. Ilk paleolit davri jahon arxeologiyasida **3 mln yillikdan to – 100 ming yilliklarga** deb belgilangan. O'zbekistonda, ilgari, ilk paleolit davri mil.avv. 1 mln yillikdan 100 ming yillikkacha davom etgan deb hisoblangan. Lekin keyingi davrlarda arxeologiyada sohasidagi yutuqlar bu sanani yanada aniqlashtirdi. Arxeologik davrlashtirishning yangi metodi asosida uning **bundan 2 mln yillikdan 200 ming yillikgacha** davom qilganligi aniqlandi.

Ilk paleolit davrida mehnat qurollari tosh, suyak va shoxlardan yasalgan. Ulardan faqat tosh qurollariga bizgacha etib kelgan. Olduvay bosqichida odamlar eng primitiv usulda yasalgan qo'l cho'qmorlari (**chopper**)dan foydalanganlar. Mazkur qurollarni yasash uchun dastlab, odamlar qulay shaklga ega bo'lgan (ko'proq yapaloq shakldagi) qayroqtoshni topib, qattiqroq tosh (tosh bolg'a-otboynik) yordamida uning uchini uchirib qurol holiga keltirganlar. Qo'l cho'qmorlari odatda bir tomoni bodomga yoki yurakka o'xshab, to'mtoq bo'lgan, lekin uni qo'l bilan ushlash qulay bo'lgan. Ikkinchi, qarama-qarshi tomoni esa, o'tkir uchli bo'lib, bu tomoni kesish, chopish, kovlash kabi vazifalarni bajargan. Ibtidoiy odamlar shu qurollar yordamida ov qilganlar, ildiz kovlaganlar, go'shtni maydalaganlar, terilarni shilganlar. Odamning qo'li esa, dasta vazifasini bajargan. Tadqiqotchilarning fikricha, **qo'l cho'qmorlari bundan 3 mln. yil ilgari paydo bo'lgan**. Uni olduvay davri qurol bo'lib, uning bir tomonga ishlov berilgan. Ilk qo'l cho'qmori Tanzaniyadagi Olduvay darasidan topilgan. Bunday qurollar Efiopiyaning Koda Gona, Janubiy Afrika, O'rta Osiyodagi Selungir makonidan topilgan. Olduvay davri odamlari termachilik va yirik hayvonlarga to'da-to'da bo'lib xujum qilib, ovchilik bilan shug'ullanganlar. Odamlarning to'da bo'lib yurishlari ularni turli

tabiat hodisalaridan va yirtqich hayvonlardan himoya qilgan. Bu davr odamlari tabiatga to'la qaram bo'lib, uy-joy qurilishini ham, olovdan foydalanishni ham bilmaganlar. Yirtqich hayvonlardan oddiy va dag'al qurollar bilan himoyalanganlar. Tabiat ham insonlar yashashi uchun qulay, issiq bo'lgan.

Bundan 1,7–1,6 mln. yil ilgari ikki tomoniga ishlov berilgan qo'l cho'qmoridan foydalana boshlaganlar. Bunday qurol dastlab Fransiyaning Sent –Ashel makonidan topilgani uchun ashel davri deb ataladi. Bunday qurollar dastlab Afrika hududida paydo bo'lgan. Old Osiyoda 1 mln oldin, Evropa hududida 750 ming yil oldin tarqalgan, O'rta Osiyoning Selungir makonidan topilgan. Uzoq Sharqda esa, bunday makonlar deyarli topilmagan.

Ashel davriga kelib odamlar birmuncha taraqqiyot darajasiga erishganlar. Endi kishilar turli tog', daryo jinslari, asosan chaqmoqtoshdan qurol yasashni o'rgana boshlaganlar. Qurollarni ishlash texnikasi birmuncha takomillashgan. Chaqmoqtosh qo'l cho'qmoring ikkala tomoniga ham qo'pol kertish yo'li bilan ishlov berilgan. Kertish davomida vujudga kelgan turli uchrindilardan turli narsalarni kesishda foydalanganlar. Uchrindilarning qirra tomonlari mayda kertish usuli bilan o'tkirlangan va keskich asboblari sifatida foydalanilgan. Uchbur-chaksimon tosh uchrindilariga ko'proq ishlov berilgan.

Asta-sekin tosh qurollarining turi ko'paya boshlagan. Dastlab sixcha va qirg'ichsimon qurollar vujudga kelgan. Tosh sixcha qurollardan yog'och qurollar yasashda va ovda nayza tig'i sifatida foydalanilgan bo'lsa, qirg'ichlardan kiyim-kechak uchun hayvon terilariga ishlov berishda foydalanganlar.

Ashel davri oxiriga kelib havo keskin ravishda sovugan, muzlik davri boshlangan. Evropa hududini muzlik qoplagan, tropik o'lkalarda esa, plyuvia davri («plyuvia» lotincha so'z bo'lib –»yomg'ir» degan ma'noni beradi) boshlangan.

Geolog va arxeologlar er yuzida 4 muzlik davri – ginc, mindel, riss, vyurm muzliklari bo'lganligini aniqlashgan. Bu nomlar muzlik yotqiziqlari aniq saqlangan to'rtta alp qishlog'i nomidan olingan. Muz bosish sabablari to'g'risida hali aniq fikrlar aytilmagan. Ginc va mindel muzligi kengligi O'rta Evropagacha borib etgan. Eng keng hududni egallagan muzlik davri Riss muzligi hisoblanib, uning markazi Grenlandiya bo'lgan. Muzlik Amerika qit'asida nihoyatda katta hududni, butun Evropa hududini egallagan. Muzliklar paleolit davrida qalinligi 1, 2 km va undan ortiq bo'lib goh kengayib, goh torayib turgan.

Muzlikning siljishi jarayonida muzlik yotqiziqlari vujudga kelgan va u morenalar deb atalgan. Uning ichida gil, qum qatlamlari, harsang tosh va shag'allar bo'lgan. Vyurm bosqichida muzlik keng hududlarni egallamagan.

Bu davrda O'rta Osiyoning tog'li zonalarida muzliklar hosil bo'lgan. Pasttekisliklarda esa yomg'irlar uzluksiz yog'ib, ko'l va daryolar hosil bo'lgan. Havo goh sovub, goh iliq bo'lib turgan.

Odamlar tabiiy sharoitga moslashib, boshpana sifatida g'orlarni o'zlashtirganlar va tabiiy olovdan foydalana boshlaganlar. Shuni aytish kerakki, ibtidoiy odamlar barcha g'orlarda ham yashamaganlar. Odatda tagi tuproqli, quyosh nuri tushadigan, buloq suvi yaqin, ovchilik va termachilik qilishga qulay g'orlarda yashaganlar. Olduvay davri makonlariga ko'ra, ashel davri makonlari ko'proq topilgan. Bu davr odamlarining u davrga nisbatan ko'paya boshlaganidan darak beradi. Termachilikning ahamiyati pasayib, ovchilik ahamiyati oshgan.

Yashash uchun kurash odamlarni birlashtirgan. Bir tomondan, yirik hayvonlarni to'da bo'lib ovlash zarur bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, g'orlarni o'zlashtirish jarayonida u erdagi yiritqich hayvonlarni haydash va ulardan himoyalalanish zarur bo'lgan.

Ilk paleolit davri makonlari G'arbiy Evropa, Afrika, Janubiy Osiyo, Armaniston, O'rta Osiyo, Qozog'iston, Xitoy hududlaridan topib o'rganilgan. O'rta Osiyo va Qozog'istonning 20 dan ortiq joyidan topilgan. Jumladan, Turkmanistonda Yangadja, Tojikistonda Onarcha, Qizilqala, Qayroqqum, Ko'hipiyoz, Qirg'izistonda Xo'jago'r, Uchqo'r-g'on, Farg'ona vodiysida Selungur, Ko'lbuloqning quyi qatlami va boshqalar.

O'zbekiston hududidan ashel davriga oid yodgorliklarni o'rganishda U.Islomov, K.A.Kraxmal, M.Qosimov, T.Omonqulovlarning tadqiqotlari diqqatga sazovordir.

Selungur makoni – Farg'ona vodiysi hududida ashel davriga oid eng noyob makon. Selungur g'ori Farg'ona shahridan janubiy—g'arbda Haydarkonning g'arbiy chekkasida joylashgan. Selungur g'ori dastlab 1958 yilda akademik A.P.Okladnikov tomonidan o'rganilgan va u erdan bir necha tosh uchrindilar topilib, ularning yoshi so'nggi paleolit davriga oid deb belgilandi. 1980 – 1988 yillarda arxeolog O'.Islomov boshchiligidagi O'zR FAgA qarashli Arxeologiya institutining paleolit otryadi Selungur makonni qayta tekshirdi. Tadqiqotlar davomida 7 metr chuqurlikda o'rtacha qalinligi 20-40 sm dan iborat 5 ta madaniy qatlam aniqlandi. Madaniy qatlamlardan

toshdan yasalgan mehnat qurollari: qo'l cho'qmori, to'mtoq boltalar, pichoqsimon qurollar, ko'plab tishli qurollar, qush tumshug'iga o'xshash qurollar qazib olingan. Beshinchi qatlamdan ashel davriga mansub qo'l cho'qmori topildi. U ajdodlarimiz ishlatgan ilk qurol-dir. U nayzasimon shaklga ega bo'lib, qizil yashma toshdan tayyorlangan.

Makonning eng muhim topilmalari bo'lgan odam suyaklari 3- va 2-qatlamlardan topilgan. U erdan odamning elka suyagining bir bo'lagi, bosh suyagi engak qismining bir bo'lagi, 14 ta tish topilgan. Antropologlar ularni tadqiq qilib, ashel davrida yashagan arxantropolar deb topdilar. Selungur odamining yashash davri va uning tuzilishi to'g'risida munozaralar hali tugagan emas. Bu erda topilgan tishlar 4ta shaxsga mansubligi aniqlangan. Shulardan biri pastki tish bo'lib, 40 yoshlardagi ayolniki degan fikrga kelingan. Selungur odami o'ziga xos tuzilishga ega. U arxantropolar va poleantropolar o'rtasida oraliq masofani egallaydi. Unda arxaik tuzilishning saqlanishi olimlar fikricha, dag'al o'simliklar bilan oziqlanganligidir. Antropolog A.Zubov fikricha esa, u arxantropolarning maxalliy turidir. Olimlar uning o'ziga xos tomonlarini ko'rsatish uchun unga Ferganotrop deb nom berdilar. Mazkur odam olovdan foydalangan, ovchilik va termachilik bilan shug'ullangan. Ferganotropning topilishi O'rta Osiyoning ilk paleolit davrida o'zlashtirilganligini ko'rsatdi.

Selungur makonining yoshini aniqlashda ham ilgari olimlar uni bundan 800-ming yillar oldin yashagan degan umumiy xulosani bergan edilar. Lekin keyingi davrlarda arxeologlar K.Kraxmal va O'.Islomovlarning olib borgan tadqiqotlari va bu ishga ko'pgina soha mutaxassislarini jalb qilinishi natijasida makonning yoshini 1,2 mln. yil deb belgilandi.

Ko'lbuloq makoni. Angren shahridan 10–12 km g'arbda joylashgan Oblik qishlog'idan 5 km shimoliy–g'arbdagi qirlikda joylashgan.

Ko'lbuloq manzilgohi ko'p qatlamli bo'lib, ilk, o'rta va so'nggi paleolit davriga oid qatlamlari bo'lib, u yerdan bugungi kunda 49 madaniy qatlam topilgan. Bu makon 1963 yilda dastlab aniqlangan. Hozirgacha uning 19 m chuqurlikkacha bo'lgan joyida tadqiqot o'tkazilib, ilk, o'rta va so'nggi paleolit davrlariga oid asholar topib o'rganildi. Ilk paleolit davriga oid qatlamidan qo'l cho'qmorlari, ishlanish texnikasi o'ziga xos bo'lgan sodda tosh qirg'ichlari topilgan. Shuningdek, bu erdan kul, ko'mir qoldiqlari va har xil hayvon suyaklari

topilgan. Ko'ibyoqda istiqomat qilgan odamlar ovchilik, termachilik bilan hayot kechirganlar.

Mustaqillik yillarda ilk paleolit davrini o'rganishda ko'plab yutuqlar qo'lga kiritildi. Bunda arxeolog olimlar O. Islomov, K.Kraxmalning xizmatlari kattadir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Ilk paleolit davri qanday bosqichlarga bo'linadi?
2. Nima uchun ilk paleolit davri xronologiyasida o'zgarishlar qilindi?
3. Dastlabki qo'l cho'qmorlari qanday bo'lgan?
4. Ashel davrida ibtidoiy odamlar hayotida qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?
5. Ilk paleolit davri yodgorliklari qaerlardan topilgan?
6. Selungur makonini kimlar o'rgangan?
7. Ko'ibuloq makoni qaysi davrlarga oid?

Yodda tuting!

- Paleolit 3 mln - 12 ming yilliklarni o'z ichiga oladi.
- O'zbekiston hududida ilk paleolit davri 2 mln-200 ming yillikgacha davom etgan.
- Ilk paleolit olduvay va ashel davrlariga bo'linadi.
- Ilk qo'l cho'qmori qayroqtoshdan yasalgan.
- Ashel davrida qo'l cho'qmori chaqmoqtoshdan yasalgan.
- Qo'l cho'qmori kertma texnika asosida ishlangan.
- Ilk paleolit davrida pitekantrop, zinjanthrop, sinantrop, ferganatrop odamlari yashaganlar.
- Er yuzida 4 muzlik davri – ginc, mindel, riss, vyurm davrlari bo'lgan.
- O'zbekiston hududidan ashel davriga oid makonlar topilgan.
- Farg'onadagi Selungur makonidan Ferganatrop odami topilgan.
- Toshkent viloyatidagi Ko'ibuloq makonidan 49 madaniy qatlam topilgan.

2-§. O'rta paleolit davri va uning xususiyatlari

O'rta paleolit davri ilmiy adabiyotlarda muste davri deb nomlanadi. Bu davrga oid moddiy yodgorliklar dastlab Fransiyaning Muste g'or makonida topilgani uchun shunday nom olgan. O'rta

paleolit davri mil.avv. 100–40 ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Hozirda esa, O'zbekiston arxeologiyasining yutuqlariga asoslanib, uning davri mil.avv. 200–100 ming yilliklar bilan belgilanmoqda.

O'rta paleolit davri yodgorliklari jahon fanida muste va levallua-muste (rivojlangan davri) bosqichlariga ajratib beriladi. O'zbekiston arxeologiyasida ham shu bo'linishlar qabul qilingan bo'lsa-da, tadqiqotchilar o'rta paleolit davrining mahalliy o'ziga xos jihatlari, ya'ni toshni paraqalashdagi o'ziga xos texnikaviy uslub asosida, uning 4 ta mahalliy guruhini ajratib ko'rsatadilar: muste, levallua, levallua-muste, soan. O'rta paleolit davrida ibtidoiy odamlar hayoti nihoyatda og'ir kechgan. Bu davrda er yuzida muzlik davri bo'lgan. Ibtidoiy odamlar sovuqqa moslashish uchun avvalgi turmush tarzini o'zgartirishga majbur bo'lishgan. Sovuqdan himoyalani, g'orlarni o'zlashtirganlar. Hayvon terisidan kiyim tikib kiyganlar va gulxan atrofida jon saqlaganlar. Termachilikning ahamiyati pasayib ketgan. Ovchilikning insonlar tirikchiligida ahamiyati oshgan. Bu esa ov uslublarini va qurollarini takomillashtirishni taqozo etgan. Ular to'da-to'da bo'lib yurib, olov bilan hayvonlarni yo jarlikka, yo g'or ichiga haydab tutganlar. Toshni qayta ishlash texnikasi takomillashgan. Ixcham qurollar yasay boshlaganlar. Bunda yangi usul yorma texnikadan foydalanganlar. Bunda qurol yasaladigan chaqmoqtoshning bosh tomoni urib, tekis maydoncha hosil qilinib, shu maydoncha orqali toshning mayda paraqalari ajratib olingan. Toshdan barcha paraqalar olingach, uchirib bo'lmaydigan o'zak qolgan. Bu o'zak nukleus deb atalgan. Muste davri uchun disksimon nukleuslar va uch burchakli tosh paraqalari harakterli bo'lgan. Tosh paraqalar yog'och yo'nish, teri ishlash, qurol va kiyim tayyorlashda qulay hisoblangan. Nayzasimon tosh quroldan asosan erkaklar yog'och qirgich, yo'nish, hayvon o'ldirishda foydalanganlar. Tosh qirgichlardan esa ayollar teri shilish, yopinchiqlar tayyorlashda ishlatishgan. Toshdan o'roqranda yasashgan, undan daraxt po'stini shilish va randalash quroli sifatida foydalanishgan. O'roq randa - chaqmoqtosh plastinkasidan iborat bo'lib, tig'i keng yoysimon qilib o'yib ishlangan. O'rta tosh davri odamlari qumtosh yoki ohaktoshdan sharlar yasab, hayvonlarni ovlashda foydalanganlar. Ularni uzun tasma uchiga juft qilib bog'lab, hayvonlarni oyog'idan ilintirganlar. O'rta paleolit davri odamlari hayotida olov muhim o'rin egallagan. Ular hayvon go'shtini gulxanda pishirib, iste'mol qilganlar, bu ularning jismoniy va aqliy rivojlanishida muhim rol o'ynagan.

Shuningdek, olov ularni sovuqdan va yirtqich hayvonlardan himoya qilgan. Shu sabab olovni saqlash masalasi ko'ndalang bo'lgan. Insoniyat olovdan foydalanishni o'rganganidan buyon tabiiy olovdan foydalanib kelgan, lekin o'rta paleolit davrida **sun'iy olov** chiqarishni o'rganib olganlar. Ular yog'ochni bir-biriga ishqalash natijasida olov chiqarganlar. Bu nihoyatda ko'p mehnat talab qilgan. Yog'ochni yog'ochga uzoq vaqt qattiq ishqalagandan so'ng juda mayda kipik hosil bo'lgan, u qizib tutay boshlagan, puflab alanga oldirilgan. O'rta paleolit davri yodgorliklarida ko'plab gulxan qoldiqlari topilgan. Odamlar o'tin bilan birgalikda hayvon suyaklarini ham yoqqanlar.

O'rta paleolit davrida **neandartal** tipdagi odam yashagan. Bu davr odami dastlab Germaniyaning Neandertal vodiysidan topilgani uchun ham shu nomni olgan. U ilk paleolit odamidan ancha farq qilgan. Uning bo'yi past peshonasi tor va nishab, qosh ustidagi suyaklari qalin, yonoq suyaklari chiqib ketgan, iyagi nihoyatda kichkina, tizzalari sal bukilgan, 2 oziq tishi bo'rtib chiqqan, qo'l panjalari kalta va yo'g'on bo'lgan. Bosh miyasining hajmi 1200-1400 sm ni tashkil etgan. Xuddi shunday tipdagi odam 1938 yili A.P.Okladnikov tomonidan Teshiktosh g'oridan topilgan.

O'rta paleolit davri yodgorligi O'zbekistonda dastlab 1938 yilda Teshiktoshda topilgan. Hozirgi kunda esa O'rta Osiyo hududi bo'yicha ularning soni 300 dan ortgan. Ulardan 50 dan ortiq makon keng o'rganilgan. Lekin hozirgacha Teshiktosh makoni o'zining qadimiyligi va arxeologik materiallarga boyligi bilan ajralib turadi.

Muste bosqichi tosh davrining boshqa davrlariga nisbatan keng o'rganilgan. Bu davrga oid makonlarning tadqiq qilinishi o'rta paleolit davri xo'jalik madaniy hayotining barcha tomonlarini yoritdi. Bu davr O'Isломov, K.Kraxmal, A.Okladnikov, V.Ranov, M.Qosimov, R.Sulaymonov, T.Mirsoatov, N.Toshkenboev, Z.Abramova va boshqalar tomonidan tadqiq qilingan.

O'zbekistonda keyingi davrlarda muste davriga oid ko'plab makonlar topib tadqiq qilingan. Faqatgina Toshkent vohasining o'zidan 30dan ortiq yodgorlik topilgan. Lekin muste davrining ko'pgina topilmalari tuproq qatlamlarida sochilma holda topilgan. Chunki adir va tekisliklardagi manzilgohning keyingi davrlarda buzilib ketishi natijasida madaniy qatlamlar yo'qolgan yoki tabiat ta'sirida yuvilib ketgan. Moddiy buyumlar esa tuproq qatlami tashqarisida topilgan va

arxeologlar tomonidan qayd qilingan. Muste davri yodgorliklarining to'liq madaniy qatlamlari ko'proq g'or-makonlarda saqlanib qolgan. Ular Zarafshon vohasi va Qizilqum hududlaridan ham ko'plab topib tadqiq qilingan. Boysun tog'i mintaqasidan Teshiktosh g'or-makoni, Amir Temur g'ori, Toshkent vohasidan Obiraxmat, Xo'jakent, Bo'zsuv, Ko'lbuloq makonlari, Farg'ona vodiysidan Jarqo'ton, Bo'ribuloq, Tomchisuv manzilgohlari, Zarafshon vohasidan Omonqo'ton, Go'rdara, Qo'tirbuloq, Zirabuloq, Takalisoy g'or makonlari, shuningdek, Uchtut-Vaush-Ijond va Qopchig'oy ustaxonalaridir.

Teshiktosh g'or-makoni Surxondaryo viloyati, Boysun tumani-dagi Boysun tog'ining janubiy yon bag'ridagi Zavtalanishgan darasida joylashgan. G'or 1938-1939 yillarda A.P.Okladnikov tomonidan tekshirilgan. 5 ta madaniy qatlamdan toshdan yasalgan mehnat qurollari, uchrindi tosh qurollar, turli shakldagi nukleuslar, o'tkir uchli tosh nayzalar, tosh pichoqlar, paraqalar, sixcha, qirg'ich, kurakcha, chopper, chopqi va hokazolar topilgan. Teshiktoshdan topilgan mehnat qurollarning aksariyati qirquvchi va tarashlovchi vazifalarni bajargan. Bu erdan yana faqat neandertal odamiga xos disksimon nukleuslardan (o'zaklar) bir necha nusxa topilgan. Ularning diametri 10-15smni tashkil etgan. Uchrindi toshlardan terilarga ishlov berish, yog'ochlarni kesish, randalash kabi ishlarda foydalanganlar. Bunday mehnat qurollar eng ko'p Teshiktoshdan topilgan.

Teshiktosh g'orining eng qimmatli topilmasi odam suyagi qoldiqlarining topilishidir. U eng pastki madaniy qatlamdan topilgan. U chalqanchasiga yotqizilib, ustiga qizil oxra sepilgan holda ko'milgan. Qabri atrofida arhar shohlari terilgan. Tadqiqotchilar fikricha, bu diniy e'tiqod bilan bog'liq.

1938 yilda antropolog G.Gerasimov, uni o'rganib, 9 yoshli neandertal bola deb xulosa bergan. 1970 yillarda bu odamni antropolog A.Alekseev ham o'rgangan. Neandertal odamning 2003-2004 yillarda qilingan maxsus taxlili, uning ilk xomo sapiens (homo sapiens) odami ekanligini ko'rsatdi.

G'ordan gulxan izlari, uning atrofida tog' echkisi, bug'u, yovvoyi ot, ayiq, sirtlon (giena), leopard, bars, quyon, kemiruvchilar va parrandalarning suyak qoldiqlari topilgan. Teshiktoshliklar ovchilik bilan birga termachilik bilan shug'ullanishgan.

Obirahmat g'or makoni Toshkent shahridan 100 km shimoli-sharqda, G'arbiy Tyan-Shanning Chotqol tizmasidagi Paltov soyining yuqori sohilida joylashgan. G'or yoysimon shaklda bo'lib,

eni 20 metrdan ortiqroq, janubga qaragan, sathi keng, quruq va yorug'. G'or-makon 1966–1972 yillarda R.X.Sulaymonov tomonidan o'rganilgan. U mustening rivojlangan va so'nggi bosqichlariga oid.

Unda 10 m qalinlikdagi 21 ta madaniy qatlam aniqlangan. Ulardan 30 mingdan ortiq ohaktoshli chaqmoqtoshdan yasalgan turli mehnat qurollari– nukleuslar, paraqalar, o'tkir uchli sixchalar, qirg'ichlar, pichoqlar va kurrakchalar topilgan. Ular o'ziga xos prizma shaklidagi yorma texnika, qisman levallua tipidagi texnika asosida ishlangan. G'ordan hayvon suyagidan ishlangan bigizlar ham topilgan. Shuningdek, gulxan izlari, kul, ko'mir, bug'u, tog' echkisi, to'ng'iz, jayron, g'or sheri, arhar va boshqa hayvonlarning suyaklari ham topilgan. Bu erda odamlar 120–40 ming yil muqaddam istiqomat qilganligi aniqlangan. Ular ovchilik va termachilik bilan shug'ullanganlar. Keyingi yillarda Obirahmat makonini qayta o'rganish natijasida u erdan so'nggi paleolit davri mehnat qurolarini va 16- qatlamdan 70 ming yil oldin yashagan odam suyaklari (6 ta tish va kalla suyagining bo'laklari) topildi. Mazkur topilma bo'yicha 2004 yilda halqaro simpozium o'tkazildi. Unda Obiraxmat odamida neandertal va xomo sapines (zamonaviy odam) odamidagi xususiyatlar omuxtalashganligi va uning olamshumul ahamiyati qayd etildi.

Obiraxmat makonidagi mehnat qurollari o'rta paleolitdan so'nggi paleolitga o'tish davriga mansubdir. Bunday xususiyatga xos makonlar Evropa, Yaqin Sharq, Oltoy yodgorliklaridan ham topilgan. Tadqiqotlar natijasida olimlar, Obiraxmat odamlarining o'rta paleolitdan uzoq tadrijiy rivojlanish orqali yuqori paleolit davriga o'tishgan degan xulosaga kelishdi.

Xo'jakent manzilgohi Toshkent vohasidagi muste davriga oid g'or turidagi yodgorliklaridan biri bo'lib, Toshkent shahridan 80 km shimoliy–sharqda Xo'jakent qishlog'i yaqinida, Chirchiq daryosining chap sohilidagi qoyatoshlar ostida joylashgan. G'or shimoli-g'arbga qaragan, balandligi 2,5 m, kengligi 6 m, chuqurligi 4m. Makonda 1958–1959 yillarda A.P.Okladnikov va X.Nasriddinovlar tadqiqot ishlarini olib borganlar. Uning madaniy qatlami g'orning ayrim joylaridagina saqlanib qolgan. Tadqiqot jarayonida makondan 524 ta tosh qurollar topilgan. Shulardan paraqalar 88 ta, nukleuslar 49 ta, qolganlari tosh uchirmalari va siniqlaridir. Topilgan qurollar levallua–muste madaniyatiga xos bo'lib, Obirahmat va Teshiktosh makonlaridagi mehnat qurollariga o'xshashdir.

Ko'lbuloq makonining 4–8 qatlamlarigina muste davriga o'iddir. Madaniy qatlamlardan 8300 dan ortiq tosh qurollari: har xil shakldagi nukleuslar, siniq uchrindilar, qirg'ichlar, qo'l cho'qmorlari va boshqalar topilgan. Ko'lbuloqdan topilgan mehnat qurollari son va sifat jihatdan Toshkent vohasi-ning boshqa joylaridan topilgan makonlardagi mehnat qurollardan farq qiladi. Faqat tishli qirg'ichlar Bo'zsvudagi muste davri qurol-lariga o'xshash hisoblanadi.

Ko'lbuloq madaniy qatlamlaridan tog' echkisi, ayiq, arhar va boshqa hayvonlarning suyak parchalari, kul va gulxan qoldiqlari topilgan.

Toshkent vohasidan Zog'ariq, Bo'zsvu, Ko'hisim mazilgohlari va Qoraqamish topilmalari, jami 30 dan ortiq makon qayd qilingan. Bu ayniqsa Toshkent shahrining 2200 yilligi munosabati bilan keng arxeologik qidiriv ishlari bajarildi. Bu erlarda arxeologik tadqiqot ishlari hozirda ham davom etmoqda.

Muste davri yodgorliklari Farg'ona vodiysida ham keng tarqalgan. Ularni tadqiq qilishda A.P.Okladnikov, P.T.Konoplya, M.R.Qosimov, O'.I.Islomov, V.A.Ranov, Yu.A.Zadneprovskiyning xizmatlari kattadir.

1954 yilda P.T.Konoplya Sharqiy Farg'onada birinchi marta paleolit qurollarini topdi. Shu yili A.P.Okladnikov G'arbiy Farg'onada tadqiqot ishlarini olib borib Qayroqqum manzilgohlarini aniqladi va tadqiqot ishlarini 1961 yillragacha davom qildirdi. Olim Qayroqqum dalasining 31 punktidan tosh qurollarini topdi. Ayniqsa, Buloqchap va Sho'rko'l punktlari topilmalari diqqatga sazovordir. Bu joylardan ko'plab tosh o'zaklar, sixchalar, tosh siniqlari topildi. Topilmalar shuni ko'rsatdiki, neandertal odamlar Sirdaryoning qadimgi irmoqlar bo'ylab, bir necha joylarda o'z manzilgohlarini qurganlar va ovchilik, termachilik bilan shug'ullanganlar.

Jarqo'ton makoni Farg'ona vodiysining sharqiy tumanida topilgan. Shahrisonsoy daryosining chap qirg'og'ida joylashgan. Manzilgoh 1961–1963 yillarda V.A.Ranov tomonidan o'rganilgan. Yodgorlikdan 670 ta tosh buyum yig'ib olingan. Shulardan 25 tasi nukleuslar, 25 tasi mehnat qurollari bo'lgan. Qurollar ichida tosh sixcha, nayza tig'lari, pichoqsimon tosh qurollar mavjud. Nukleuslarga ishlov berish va qurol yashash uslubi Xo'jakent makonidagiga o'xshaydi. Tosh qurollar yashash madaniyati levallua–muste davriga o'iddir.

Farg'ona vodiysidan M.R.Qosimov, P.T.Konoplya muste davriga oid bir necha manzilgohlar topganlar. Ularning ko'pchiligining madaniy

qatlamlari saqlanib qolmagan, chunki ular adir va soylar bo'ylaridagi ovchilarning mavsumiy qarorgohlari bo'lgan. U erlardan topilgan tosh buyumlar levallua—muste davriga oid bo'lgan.

O'zbekiston hududida o'rta paleolit davrini o'rganishda Zarafshon vohasi alohida o'rinni egallaydi, chunki bu hudud arxeologlar tomonidan bir necha makonlar topib, keng o'rganilgan. Bu hududda Samarqand Davlat universitetining arxeologlari, O'zFA Arxeologiya instituti xodimlari tadqiqot ishlarini olib borganlar. Omonqo'ton, Zirabuloq, Go'rdara, Takalisoy kabi makonlar o'rta paleolit davrini o'rganish uchun olimlarga muhim manbalar berdi.

Omonqo'ton g'or makoni—Samarqand viloyati Urgut tumanining Omonqo'ton qishlog'i yaqinida, Samarqanddan 43-44 km janubda joylashgan. Makon 1947 yilda D.N.Lev rahbarligidagi SamDU ekspeditsiyasi tomonidan topildi va 1957 yillargacha tadqiqot ishlari olib borildi. Tadqiqotlar jarayonida qalinligi 25sm dan 1,5 mgacha bo'lgan madaniy qatlam aniqlanib, undan 220 ta tosh buyumlar topildi. Ularning asosiy qismi chaqmoqtoshdan yasalgan. 30 ga yaqin turli xildagi nukleuslar bo'lib, ular orasida gardishsimon va prizma shaklidagi nukleuslar ham bor. Paraqalar levallua—muste texnika madaniyatini eslatadi. Kertish texnikasi asosida toshning ikkala tomoniga ham ishlov berish natijasida qurol tig'lari arrasimon va to'lqinsimon bo'lib chiqqan. Bu erda bargsimon paraqalar ham bor. Bunday qurol namunalari Ko'tirbuloq va Zirabuloq makonlaridan ham topilgan.

Omonqo'ton g'oridan hayvonlarning suyak qoldiqlari ham topilgan. Arxeolog D.N.Levning tadqiqoticha, makon ilk va rivojlangan muste davriga oiddir.

Takalisoy g'ori — Omonqo'ton g'origa yaqin joylashgan muste davri yodgorligidir. Uni 1952 yilda D.N.Lev tadqiq qilgan. Bu erdan chaqmoqtosh siniqlari, uchburchaksimon uzun paraqa, kertish usulida ishlangan pichoqsimon qurol, gulxan izlari va hayvon suyaklari topilgan. Toshning ishlanish texnikasi asosida uni D.N.Lev mustening so'nggi bosqichiga oid deb ko'rsatadi, chunki bu erdan topilgan paraqalar va otsheplar gardishsimon va prizmaga o'xshash nukleuslardan ajratib olingan. Bu makonda neandertal odamlar vaqtincha yashaganlar.

Takalisoy makonidan topilgan ashyolar Ko'tirbuloq makonidan topilgan ashyolarga o'xshash bo'lib, bu neandertal odamlarning Zarafshon vohasida muste davri boshidan to oxirgi bosqichigacha uzluksiz yashaganlaridan darak beradi.

Qo'tirbuloq makoni — ochiq joydagi qarorgoh hisoblanadi. Uning topilishi neandertal odamning g'orlardan chiqib, o'ziga sun'iy boshpana qura olishi va dasht mintaqalarida yashashga o'tganligini ko'rsatdi. Makon Samarqand shahridan 100 km g'arbda, Qattaqo'rg'on tumani-dagi Charxin qishlog'i yaqinidagi Zirabuloq tog'ining shimoliy yon bag'ridagi Qo'tirbuloq deb nomlangan buloq atrofidan topilgan. Uni dastlab Yu.F.Buryakov rahbarligidagi O'rta Zarafshon ekspeditsiyasi tomonidan 1971 yilda ro'yxatga olingan. Keyinchalik uni N.Toshkent-boev o'rgangan. Bu erdan 5 madaniy qatlam topilgan. Ulardan 10 mingdan ko'proq tosh buyumlar topilgan. Bu topilmalar asosan chashma yonidan topilgan. Shuningdek, tosh qurollari va chiqindilar yonida gulxan izlari ham topilgan. Bu tosh qurol yasashda ibtidoiy odamlarning olovdan foydalanganligini ko'rsatadi. Shuningdek, bu erdan turli ov qurollari palaxmon toshi va nayzalar ham topilgan.

Qo'tirbuloq makonidan topilgan qurollarning ishlanish texnikasi Obiraxmat va Teshiktosh madaniyatiga o'xshaydi. Shuni inobatga olib, olimlar uni ham rivojlangan muste davriga oid deb hisoblaydilar. Lekin bu makonda qurol yasashda kertish texnikasida qurollarning o'tkirlanishi bir tekisda emasligi bilan boshqa madaniyatlardan farq qiladi.

Arxeologlar Zirabuloq tog' tizmasining shimoliy etaklaridan va Zarafshon daryosining o'ng qirg'oqlaridan ibtidoiy kishilarning bir necha qarorgohlarini ham ruyxatga oldilar. Bularning madaniyati ham Ko'tirbuloq madaniyatiga o'xshash bo'lib, ularning ko'pchiligida madaniy qatlam yaxshi saqlanmagan. Ular orasida Zirabuloq makoni alohida o'rinni egallaydi.

Zirabuloq makoni — Ko'tirbuloqdan 1 km sharqda joylashgan. U ham 1971 yilda ro'yxatga olinib, tadqiqot ishlari 1978 yillargacha arxeolog M.Jo'raqulov tomonidan olib borildi. Bu erdan Ko'tirbuloq makonidan topilgan tosh buyumlarga o'xshash buyumlar topildi. Bundan arxeologlar bir-biriga yaqin qo'shni bo'lgan ibtidoiy odamlar yashagan degan xulosaga keldilar. Lekin bu erdan so'nggi muste davriga oid tosh qurollari ham topilgan.

Go'rdara g'or makoni — Samarqand viloyati Urgut tumani Zarafshon tog' tizmasining shimoliy yon bag'rida Go'rdara soyi yaqinida topilgan. Uni 1966 yilda A.Asqarov rahbarligidagi arxeologik otryad ro'yxatga olgan va keyinchalik N.Toshkentboev tomonidan tadqiq qilingan. Bu erdan gardish shaklidagi tosh siniqlari va qirg'ich topilgan. Uning tosh buyumlari Ko'tirbuloq makonining yuqori qatlamidan

chiqqan tosh buyumlari o'xshaydi. Lekin bu erda hali tadqiqot ishlari oxiriga etkazilmagan.

Ibtidoiy odamlar hayotida tosh mehnat qurollari muhim o'rinni egallagan. Shu sababli mehnat quroli uchun yaroqli tosh xom-ashyolarini topish ular uchun juda muhim bo'lgan. Ilk paleolit davrida odamlar qayroq toshlardan foydalanishgan bo'lsa, uning so'nggi bosqichlarga kelib chaqmoqtoshning afzalliklarini bilib olishgan. Chaqmoqtosh tabiatda keng tarqalgani bilan birga unga ishlov berish va o'tkir qirra xosil qilish oson bo'lgan. Ibtidoiy odamlar o'rta paleolit davriga kelganda chaqmoqtosh konlarini topib, u erlarda tosh ustaxonalarini tashkil qilganlar. Shuningdek, ibtidoiy odamlar ochiq xavoda yotgan chaqmoqtoshdan ko'ra, uzoq yillar davomida nam tortgan chaqmoqtoshga ishlov berish osonligini ham payqab, chaqmoqtosh konlarini toshgan intilganlar. Bunday ustaxonalar nafaqat O'zbekiston hududida, balki Kavkaz, Belorussiya, Boshqirdston, Volga bo'yari, Ukraina va Sibirdan ham topilgan. Bunday tosh ustaxonalarini tadqiq qilish olimlarga o'sha davr moddiy buyumlarini tadqiq qilishnigina emas, balki tosh konlar ibtidoiy urug' jamoalari o'rtasida madaniy va iqtisodiy aloqa vositasi sifatida ham katta o'rin egallaganini aniqlash imkonini berdi. Ibtidoiy odamlar tosh hom-ashyosini o'zaro iqtisodiy ayirboshlashda va qurol yasash tajribalarini almashinishda foydalanganlar.

Bu o'rinda muste davriga oid Qopchig'oy, Qorator, Ohangaron ustaxonalari qiziqarli. Ularni 1951–1965 yillarda Arxeologiya institutining Ya.G'.G'ulomov rahbarligidagi arxeologik otryadi tomonidan o'rganilgan.

Qopchig'ay ustaxonasi – Farg'ona shahridan 40 km janubda, Oloy tog'ining shimoliy yonbag'ridagi Dangi darasining ichkari qismidagi Qopchig'oy degan joydan topilgan. U ochiq joydagi chaqmoqtosh koni hisoblanadi. U erdan topilgan tosh qurollar va chiqindilarga asoslanib tadqiqotchilar, uni muste davridan boshlab odamlar o'zlashtirganligini ta'kidlaydilar. Bu ustaxonada A.P.Okladnikov, M.R.Qosimov ham tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Paleolit davri oid tosh ustaxonalari Navoiy viloyati Navoiy tumanida Uchtut, Ijond, Vaush va Zarafshonning qadimgi irmoqlari, Ohangaron daryosi bo'yalarida ham mavjudligi qayd qilingan.

Uchtut yodgorligi Navoiy viloyati Navoiy tumani Olchin qishlog'i yonidagi Qoratog'ning janubiy qiyaligida joylashgan.

Yodgorlik 1958 yili arxeolog X.Muhammedov tomonidan topilgan. Keyingi yillarda uni T.Mirsoatov keng ko'lamda o'rgandi.

Uchtut ilk va o'rta paleolit davriga oid ochiq manzilgoh va chaqmoqtosh xom ashyosi qazib olinadigan joy bo'lgan. U erdan muste davriga oid tosh qurollari, qo'pol cho'qmorlar, nukleuslar, uchrindi va boshqa qurollar topilgan.

Tosh ustaxonalari Zarafshonning qadimgi irmoqlari, Ohangaron daryosi bo'yalarida ham mavjudligi qayd qilingan. Ular arxeolog T.Mirsoatov tomonidan o'rganilgan. Chaqmoqtosh konlari va ustaxonalarini keng tadqiq qilish ibtidoiy madaniyati tarixni o'rganishda muhim manba sanaladi.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. O'rta paleolit davrining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlang?
2. Tosh qurollarining ishlanish uslubi qanday bo'lgan?
3. Nukleus nima?
4. Teshiktosh yodgorligi topilmalarini kimlar o'rgangan?
5. Obiraxmatdan topilgan odam va Teshiktoshdan topilgan odam yashagan muhitni solishtiring?
6. Tosh ustaxonalari qaerlardan topilgan?
7. Ibtidoiy odamlar qanday g'orlarni o'zlashtirganlar?

Yodda tuting!

- O'rta paleolit mil.avv. 100–40 ming yilliklarni o'z ichiga oladi.
- O'zbekiston hududi o'rta paleolit mil.avv. 200–100 ming yilliklar hisoblanadi.
- Jahon arxeologiyasida o'rta paleolit muste va levallua–muste bosqichlariga bo'linadi.
- O'zbekiston hududida o'rta paleolit -muste, levallua, levallua–muste, soan bosqichlariga bo'linadi.
- Nukleus tosh o'zagidir.
- Nukleus yorma texnika asosida ishlangan.
- O'rta paleolitda sun'iy olov ixtiro qilingan.
- O'rta Osiyodan 300dan ortiq o'rta paleolit makonlari topilgan.
- 1938 yili Teshiktosh g'oridan neandertal odam qoldiqlari topilgan.
- 2003 yilda Obiraxmatdan neandertal va xomo sapines odamidagi xususiyatlar omuxtalashgan odam qoldiqlari topilgan.

• Zarafshon vohasidan Omonqoʻton, Zirabuloq, Goʻrdara, Takalisoy makonlari topilgan.

3-§. Soʻnggi paleolit davri va uning yodgorliklari

Ilmiy adabiyotlarda soʻnggi paleolit davri yuqori paleolit davri tushunchasi bilan ham ishlatiladi. Bu davr mil.avv. 40—12 ming yilliklarni oʻz ichiga oladi. Keyingi yillarda Oʻzbekiston arxeologiyasining yutuqlariga koʻra, bu davr mil.avv. 100-12 ming yilliklar bilan belgilanmoqda.

Soʻnggi paleolit davrida ibtidoiy odamlar qon-qarindoshlik aloqalari asosida birlashgan jamoa boʻlib yashay boshlaganlar, yaʼni ibtidoiy **urugʻchilik jamoasi** davri boshlangan. Urugʻni boshqaruv ayollar qoʻlida boʻlgan, chunki ular uy yumushi bilan band boʻlganliklari sababli oilani boshqarish zimmasida boʻlgan, erkaklar esa, doimo ovda boʻlganlar. Bunday davr tarixda **matriarxat**, yaʼni onalar hukmronligi davri deb ataladi.

Soʻnggi paleolit davrida hozirgi zamon odami qiyofasiga oʻxshash—**kromanon** odami yashagan. Kromanon odami suyak qoldiqlari dastlab Fransiyaning Kromanon makonidan topilgani uchun shunday nom olgan. Olimlar bu davr odamini homo sapiens—aql-idrokli odam deb ham ataydilar.

Soʻnggi paleolit davri yodgorliklari Oʻzbekiston hududida oʻrta paleolitga nisbatan kam topilgan. Bunga asosiy sabab, muzliklar eriy boshlagach, odamlar vodiy va daryo boʻylarida chayla, ertoʻla va yarim ertoʻlalarda yashay boshlaganlar. Chayla va yarim ertoʻlalar vaqt oʻtishi bilan shamol, yomgʻir, insonlar tomonidan erlarning oʻzlashtirilishi natijasida yoʻq boʻlib ketgan. Ertoʻlalarni topish esa, qiyin. Shu sababli soʻnggi paleolit davri makonlarining koʻpchiligi tasodifiy ravishda topilgan.

Soʻnggi paleolit davri odamlari xoʻjaligining asosini ovchilik tashkil etgan. Asosan bugʻu, yovvoyi ot, sirtlon, arhar, qulon, tuya kabi yirik hayvonlar ovlangan. Daraxt mevalari, don va ildiz mevali oʻsimliklarni ham ovqat sifatida ishlatganlar. Baliqchilikning ham dastlabki kurtaklari paydo boʻlgan.

Tosh qurollari ishlash uslubi oʻzgargan. Yorma texnika usuli ilk bosqichda keng qoʻllanilgan boʻlsa, keyingi bosqichlarda **retushlash** usuli ixtiro qilingan. Bu qurollar turini koʻpaytiribgina qolmay, ularning mayda, yaʼni ixchamlashtirishga olib kelgan. Retushlash

deganda chaqmoqtosh qurolni suyakdan yasalgan ingichka va uzun tayoq bilan bir necha ming marta urib yupqa tosh paraqalar uchirib, kerakli shaklga keltirish tushuniladi. Bu usul juda murakkab boʻlib, salgina ehtiyotsizlik qilinsa, qurol sinib ketgan. Retushlangan nukleuslar toʻgʻri pichoqsimon shaklga kirgan va yupqalashgan. **Tosh pichoqlar** paydo boʻlgan. Bu davrda eng muhim mehnat qurollari **tosh kesgich** va **tosh qirgʻich** boʻlgan. Tosh kesgich qattiq materiallarni ishlashda foydalanilgan. Tosh qirgʻich uzunchoq parrakcha boʻlib, bir uchi yoysimon tigʻ boʻlgan, muste davridagi qirgʻichdan ancha farq qilgan, undan yumshoq materiallarni ishlashda foydalanganlar. Asosiy ov quroli chaqmoqtoshdan yasalgan nayza boʻlgan.

Ajdodlarimiz yogʻoch va hayvon suyaklaridan ham koʻplab qurollar yasaganlar. Suyakdan garpunlar, nayzalar, nayza otqichlar, shuningdek, terini tikish uchun ignalar va bigizlar yasashgan. Suyakdan qurollar yasash yuqori paleolit davrining soʻngi bosqichlarida koʻpaygan. Bu bosqich jahon arxeologiyasida Madlen bosqichi deb (20 ming—13 ming yil oldin) ajratiladi.

Soʻnggi paleolit davrida qarindosh urugʻchilik munosabatlarining tartibga solinishi natijasida kishilarning jismoniy va aqliy rivojlanishida oʻzgarishlar yuz berdi. Insonlarning tashqi koʻrinishida oʻzgarish yuz berishi bilan birga ularning tabiiy—geografik sharoitga moslashishi natijasida **irqlar** vujudga keldi - evropoid, mongoloid, negroid. Evropoid irqi fanda kromanon odami nomini olgan. Oʻzbekistonning ham Samarqand makonidan kromanon odamning qoldiqlari topilgan.

Soʻnggi paleolit davrida yuz bergan muhim oʻzgarishlardan yana biri, bu **sanʼatning** kashf etilishidir. Sanʼatning vujudga kelishi oʻsha davr odamlarining diniy qarashlari bilan bogʻliq boʻlsa-da, ular qoldirgan ona haykalchalari va qoya tosh suratlari oʻsha davr ijtimoiy hayoti haqida bizga koʻp maʼlumotlar beradi. Oʻrta Osiyoning koʻpchilik joyidan qoyatosh suratlari topilgan.

Soʻnggi paleolit davriga oid yodgorliklar kam topilganiga qaramasdan, ulardagi madaniy qatlamlarning yaxshi saqlanishi yuqori paleolit davri taraqqiyotining oʻziga xos tomonlarini ochishga imkon berdi. Hozirgi kunda Oʻrta Osiyoda yuqori paleolit davriga oid 30 ortiq yodgorlik topib oʻrganilgan boʻlsa, shulardan 10 tasi Oʻzbekistondan topilgan. Ulardan Zarafshon vohasida topilgan Samarqand, Siyobcha, Xoʻjamazgil makonlari yaxshi oʻrganilgan. Koʻlbuloq

Bo'zsuv, Takalisoy, Tuyabo'g'iz makonlaridan ham yuqori paleolit davri izlari topilgan.

Samarqand makoni – So'nggi paleolit davrining eng noyob yodgorligi hisoblanadi. U 1939 yilda geolog N.G.Harlamov tomonidan Samarqand shahridagi qadimgi Siyobcha soyi yoqasidan topildi. Makonda I.D.Lev va I.Jo'raqulovlar 1969 yildan 1972 yilga qadar tadqiqot ishlarini olib bordilar. 2002 yilda SamDU arxeologiya kafedrasi ilmiy xodimlari tomonidan tadqiqot ishlari yana davom ettirilgan. Uning madaniy qatlamidan 7,5 mingga yaqin tosh qurollar topilgan. Ularning aksariyati chaqmoqtosh, xalcedon, diorit, amfibolit, rogovik kabi tosh jinslaridan yasalgan. Makondan xilma xil qurollar topilgan; qirg'ichlar, keskichlar, sixlar, pichoqchalar, disksimon nukleuslar, uchrindilar, ushatgichlar, boltalar, yupqa paraqalar va boshqalar. Bular orasida hayvon terilarini ishlash uchun mo'ljallangan qirg'ichlar, teshgichlar, suyakdan yasalgan mehnat qurollari diqqatga sazovordir. Tosh boltalar va yo'ng'ichlar o'ziga xos ravishda ishlangan.

2002 yilda G.F.Korobkova makondan topilgan tosh qurollarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqladi. Jumladan, o'zaklardan ajratib olingan tosh paraqalardan turli qurollar sifatida foydalanilgan. Tosh qurollarga dag'al kertish usuli bilan ishlov berilgan. Tosh va suyakdan sanchqilar yasaganlar. Bu odamlarning baliqchilik bilan shug'ullanganliklarini ko'rsatadi. Makonning madaniy qatlamlaridan gulxan qoldig'i, kul, hayvon suyaklari, o'simlik, chayla ustunlari qoldiqlari topilgan. U soy bo'yida bo'lib, maydoni 100 kv m, to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilgan.

Samarqand makonini D.N.Lev 30—35 ming yilliklarga oidligini aniqladi. Ammo keyingi tadqiqotlar, uning yoshini mil.avv. 20ming yillik bilan belgilashni to'g'ri deb topmoqda.

Makondan kromanon qiyofasidagi odamlarning suyak qoldiqlari topildi. Antropologlar ularning 25 va 35 yoshli ayollarga tegishli ekanligini aniqladilar. Shuningdek, yosh bolaning oziq tishi, pastki jag' suyagi ham topilgan.

Samarqand makonidan ibtidoiy odam tomonidan 5 ta maxsus belgi chizilgan hayvon qovurg'asi qoldig'i, maxsus teshikli dengiz chig'anog'i topilgan. Dengiz chig'anog'i zeb—ziynat bo'lib, Hind okeani, Qizil dengiz va Fors qo'ltig'i hududlarida uchraydi. Chig'anoqning topilishi O'rta Osiyo qabilalari bilan Hind okeani sohillaridagi qabilalar o'rtasida aloqa bo'lganligi va bu chig'anoqlar

Samarqand hududiga mahsulot ayirboshlash natijasida kelib qolganligini ko'rsatadi. Makondan 20 ga yaqin ayollar taqinchog'i topilgan. Umuman, Samarqand makoni yuqori paleolit davrini o'rganishga oid qimmatbaho ma'lumotlar beradi.

Siyobcha qarorgohi – Samarqand shahrining markaziy qismidan oqib o'tadigan Siyobcha daryosining Chashmasiyob suvi quyilishi joyida joylashgan. Qarorgoh 1969 yilda U.Olimov tomonidan topilgan. Tadqiqot ishlarini esa, N.X.Toshkenboev olib borgan. Qazilmalarning ayrimlarida madaniy qatlam yaxshi saqlanmagan. Topilmalar orasida tosh o'zaklar, qirg'ichlar, teshuvchi qurollar, paraqalardan ishlangan qurollar asosiy o'rinni egallaydi. Topilmalar Samarqand makoniga nisbatan qadimiyroqdir.

Xo'jamazgil qarorgohi – Samarqand shahridan 35 km g'arbiy-sharq tomonda Turkiston tog' tizmasining g'arbiy etaklarida joylashgan Xo'jamazgil degan joydan topilgan. Yodgorlikni 1969 yilda arxeologlar A.Asqarov va N.X.Toshkentboevlar topib, tadqiq qilishgan. Tadqiqot davomida makondan 200 dan ortiq tosh buyumlar yig'ib olingan. Topilmalar ichida gardishsimon tosh o'zaklar, paraqadan yasalgan pichoqsimon qurollar, qirg'ichlar, randalar, tosh siniqlari topilgan. U erda oxra qoldiqlari va gulxan izlari ham topilgan. Qarorgoh topilmalari Samarqand makoni topilmalariga o'xshaydi. Ikkala makonda ham qurollarni ishlash uslubida muste davri uslubi izlari saqlangan.

Ko'lbuloq makoni – qadimgi tosh davriga oid ko'p qatlamli yodgorlik bo'lib, uning yuqori 1,2,3 qatlamlaridan so'nggi paleolit davriga oid materiallar topilgan. U erdan gulxan, ko'mir qoldiqlari, tosh buyumlardan – nukleuslar, qirg'ichlar, sixchalar, tosh pichoqlar, tosh siniqlari va hayvon suyaklari topildi. Makondan eng ko'p miqdorda nukleuslar topilgan, chunki ibtidoiy odamlar nukleuslarni ajratib olishning yangi texnikasini kashf etganlar. Ilgaridagidek, paraqalarni tosh bolg'a bilan emas, balki tosh pona bilan ajratib olganlar. Bu bilan ular xohlagan shakldagi paraqani toshdan ajratib olish imkoniyatiga ega bo'lganlar. Ko'lbuloqdan topilgan tosh qurollar o'zining ishlanishi jihatidan Samarqand, Bo'zsuv va Tuyabo'g'iz makonlaridan topilgan so'nggi tosh davri qurollariga o'xshaydi. Arxeolog M.R.Qosimovning ta'kidlashicha, Toshkent vohasida ilmiy ahamiyati jihatidan Ko'lbuloqqa teng keladigan yodgorlik topilganicha yo'q.

2001-2002 yillar mobaynida Ko'lbuloq makonida qayta tadqiqot ishlari olib borildi va so'ngi paleolit dariga oid retushlangan mehnat qurollari, turli shakllardagi nukleuslar topildi.

Toshkent vohasidan so‘nggi paleolit davriga oid Bo‘zsuv I, Bo‘zsuv II, Bo‘zsuv VI, Tuyabo‘g‘iz II, III, IV, V, VI makonlari ham topib o‘rganilgan. Ulardan topilgan tosh buyumlar Ko‘ibuloqdan topilgan tosh buyumlariga o‘xshaydi. Bular asosida arxeologlar Toshkent vohasida ibtidoiy odamlar paleolit davrining barcha bosqichlarida iste‘qomat qilib, bir–biri bilan yaqin aloqada bo‘lganlar va ovchilik xo‘jaligi bilan shug‘ullanganlar degan xulosaga kelishgan.

So‘nggi paleolit davriga oid Fransiya, Ispaniya, Janubiy Italiya xududlaridan g‘orlarga ishlangan rasmlar topilgan. Qoya tosh rasmlar o‘sha davr odamlarining diniy e‘tiqodi bilan bog‘liq holda ishlangan. Ba‘zida rasmlar g‘orlarning yorug‘ tushmaydigan joylariga, ya‘ni 900 m.gacha bo‘lgan joylaridan ham topilgan. Franciyaning Losel g‘oridan odam va hayvonlar tasviri qizil va sariq ranglar ishlangan. Angl-syur-L‘Anglandan esa, 35m kenglikda bizon, ot, tog‘ echkisi tabiiy hajmda aks ettirilgan. Ularni uchta ayol kuzatib turibdi. Bu tasvirlar urib-o‘yish yo‘li bilan ishlangan. Ispaniyada Altamir g‘oridan topilgan tasvirlar butunlay o‘zgacha bo‘lib, qizil rang bilan ishlangan. Ramziy ma‘nolarga ega bo‘lgan turli shakllar ham aks ettirilgan.

So‘nggi paleolit davrida, mil.avv. 30-20 ming ilgari Shimoli – Sharqiy Osiyo xududidagi ibtidoiy odamlar Bering bo‘g‘ozi orqali Alyaskaga kirib borib, Amerika xududlari bo‘ylab tarqaladilar va o‘ziga xos madaniyatni yaratganlar.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Paleolit davrida O‘zbekiston hududining tabiiy-geografik sharoiti qanday edi?
  2. Paleolit davri bosqichlari haqida nima bilasiz?
  3. Selungur Farg‘ona vodiysidagi eng qadimgi ajdodlar manzilgohi ekanligini isbotlang.
  4. Diniy tasavvurlarning ilk ko‘rinishlari haqida nima bilasiz?
  5. Paleolit davri odamlari qanday mehnat qurollaridan foydalan-ganlar?
  6. So‘nggi paleolit davrida qanday yodgorliklar bo‘lgan?
  7. Ilk va o‘rta paleolit davri yodgorliklari o‘rtasidagi farqni aniqlang?
- Mavzuni mustahkamlashda quyidagi pedagogik texnologiya usulidan foydalanish mumkin.

«Blis–so‘rov» usulidan foydalanishning maqsadi: Talabalarda mantiqiy fikrlash, fan yuzasidan berilgan ma‘lumotlar orasidan kerakligini ajrata olish qobiliyatini shakllantirish, o‘zgalar fikrini hurmat qilish va ularga o‘z fikrini o‘tkaza olish, boshqalar bilan hamfikir bo‘la olish kabi ko‘nikmalarni, tarixiy jarayon ketma–ketligini aniqlash orqali shakllantirish.

O‘tkazish texnologiyasi:

Ushbu texnologiya bir necha bosqichda o‘tkaziladi:

1. O‘qituvchi talabalarga ushbu mashg‘ulot, bir necha bosqichda o‘tkazilishi haqida tushuncha beradi. Har bir bosqichdagi vazifani bajarishga aniq vaqt berilishi va undan unumli foydalanishlari kerakligi haqida ogohlantiradi. Tarqatma materiallar tarqatib, talabalarga uni sinchiklab o‘rganish zarurligini aytadi.

2. Talabalar dastlab tarqatma materialdagi «Yakka baho» bo‘limiga o‘zining shaxsiy fikri asosida mantiqiy ketma–ketligini raqamlar bilan belgilab chiqadi. Unga 5 daqiqa ajratiladi.

3. Talabalarning yakka tartibdagi ishlari tugagach, o‘qituvchi ulardan 3 kishidan iborat kichik guruhlar tuzishini so‘raydi. Ular hamfikirlikda tarqatma materialdagi «Guruh bahosi» bo‘limiga raqamlar bilan belgilab chiqadilar. Unga 5 daqiqa ajratiladi.

4. Barcha kichik guruhlarda ishlar tugagach, o‘qituvchi harakatlar ketma-ketligi bo‘yicha to‘g‘ri javobni beradi va talabalar «To‘g‘ri javob» bo‘limiga raqamlarni yozib chiqadilar.

5. O‘qituvchi «To‘g‘ri javob» bo‘limida berilgan raqamlar bilan «Yakka baho» va «Guruh bahosi» bo‘limidagi raqamlarni solishtirib, katta–kichikligini ayirib, farqini chiqarib, «Yakka xato» va «Guruh xatosi» bo‘limlariga yozishlarini so‘raydi.

6. O‘qituvchi yakka va guruh xatolarining umumiy soni bo‘yicha tushuncha beradi va ularni alohida sharhlaydi.

7. Talabalar tarqatma materialda berilgan ballar asosida o‘z bahosini chiqaradilar va ular jurnalga qayd qilinadi.

8. Mashg‘ulot yakunlangach, o‘qituvchi mashg‘ulotni o‘tkazish jarayonida talabalarning va guruhlarining faoliyati to‘g‘risida o‘z fikrini bildiradi.

Arxeologik davrlashtirish
(«blis-so'rov» uslubi)

Guruh bahosi	Guruh xatosi	To'g'ri javob	Yakka xato	Yakka baho	Davrlar nomi
					Mezolit
					Ilk temir davri
					Bronza
					O'rta asrlar
					Neolit
					Eneolit
					Antik
					Ashel
					Arxaik
					Olduvay

6-5 to'g'ri javob "qoniqarli"

8-7 to'g'ri javob "yaxshi"

9-10 to'g'ri javob "a'lo"

Yodda tuting! So'nggi paleolit davrida

- kromanon odam yashagan.
- urug'chilik va matriarxat tuzumi boshlangan.
- diniy tasavvurlar, irqalar vujudga kelgan.
- qoya tosh suratlari, haykaltaroshlik paydo bo'lgan.
- Mehnat quollarini ishlashda retushlash qo'llanilgan.
- Pichoqlar paydo bo'lgan.
- Suyakdan garpun, igna, bigiz ishlaganlar.
- O'rta Osiyoda 30dan ortiq joydan makonlar topilgan.

4-§. Mezolit davri va uning bosqichlari.

Er yuzida muzliklarning chekinishi natijasida iqlim o'zgaradi. Bu esa, o'z navbatida ibtidoiy odamlarning turmush tarzida o'zgarishlarga olib keladi. Olimlar bu davrning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olib, uni o'rta tosh davri, ya'ni mezolit davri deb belgilaganlar.

«Mezolit» so'zi yunoncha «mezos»—o'rta, «litos»—tosh so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, miloddan avvalgi 12 ming yillikdan 7 ming yillikgacha davom etgan.

Mezolit davrida iqlimning o'zgarishi bilan hayvonot dunyosi ham o'zgaradi. Paleolit davridagi yirik hayvonlar yo'qolib, ular o'rniga tez chopar va mayda hayvonlar: arhar, muflon, tog' echkisi, bug'u, jayron, qulon, quyon, arslon, yo'lbars, bars, qoplon va boshqa hayvonlar paydo bo'ldi. Ularni ilgaridagidek ovlash ibtidoiy odam uchun murakkablik tug'dirdi. Natijada o'q-yoy ixtiro qilindi. Bu mezolit davrining eng katta yutug'i edi. O'q yoyni kashf etilishi xo'jalikda ovning ahamiyatini oshirdi. Endi ibtidoiy ovchilar uzoqdan turib o'z o'ljasini nishonga olish imkoniyatiga ega bo'ldilar va oziq-ovqatga bo'lgan talabni qondira oldilar.

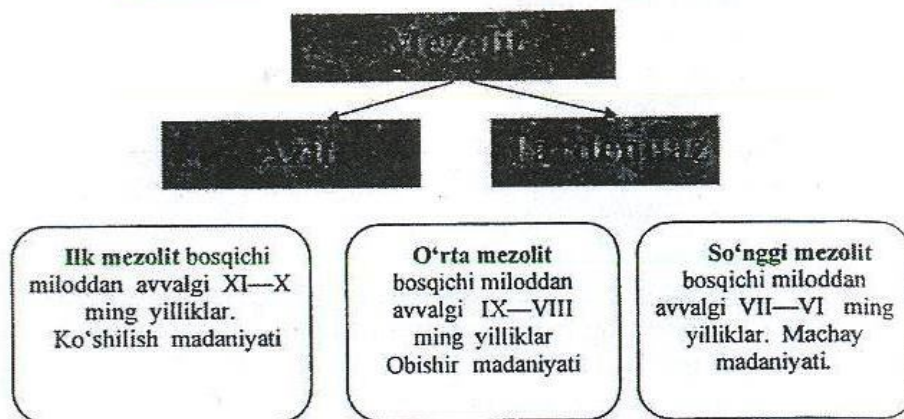
O'simliklar dunyosida ham issiqtalab o'simliklar salmog'i oshdi. Daryolarning sersuv bo'lishi baliqchilikning vujudga kelishiga va dastlabki qayiqning paydo bo'lishiga olib keldi. Bu esa ibtidoiy odamning turmush tarzini o'zgartirdi.

Ibtidoiy ovchilar hayvonlar (asosan bug'ular) izidan yurib, yangi- yangi erlarni o'zlashtirib bordilar. Shu sababli, mezolit davri odamlari keng hududlarga tarqalganlar. Mezolit davrida O'rta Osiyoning deyarli barcha hududlari yashash uchun qulay bo'lgan. Amudaryo bilan Sirdaryo oraliqlarida mezolit davriga oid yodgorliklar ko'p uchraydi.

Bu davr jamoasida diniy tasavvurlar ma'lum bir shaklga kirdi. Bu haqda mezolit davri mozorlari, qoyatosh rasmlari darak beradi. O'rta Osiyodagi mezolit davri yodgorliklaridan 3tasida – Qayla, Tutkaul, Machay makonlarida mozorlar topilgan. Ular mezolit davrining so'ngi bosqichiga taalluqli. Qayla g'orida 2 mozor o'rganilgan. Skeletlar chalqanchasiga yotqizilib, oyoqlari biroz bukilgan, ustiga oxra sepilgan. Yonlarida dengiz chig'anoqlaridan yasalgan taqinchoqlar topilgan. Bosh suyagi ustiga ham mayda tosh munchoqlar tizib chiqilgan. Boshqa mozorlarda ham shu holat kuzatilgan. Bularni barchasi narigi dunyoga ishonishni bildiradi.

Jahon arxeologiyasida mezolit davri 2 bosqichga: Azil va Tardenuazga bo'linadi. (3-jadval) Ular Fransiyadan topilgan makonlar nomlari bilan atalgan. Azil davri tosh quollarining asosiy xususiyatlaridan biri – mikrolit quollarining yasalishidir (yunoncha mikros–kichik). Ular asosan o'q uchi vazifasini bajargan. Ularning ko'pchiligi tol bargiga o'xshash bo'lgan.

Mezolit davri va uning bosqichlari

Tardenauz makonlarida mikrolit qurollar juda ko'p uchraydi. Ular juda mayda bo'lib, ba'zilari 1 sm ga etar etmas bo'lgan, 2 sm lilar esa kam uchraydi. Mikrolitlar turli xil geometrik shaklda bo'lgan (uchburchak, trapetsiya, romb). Ularning ishlatilishi haqida 2 xil fikr mavjud:

1) tayoq uchidagi yoriqqa tiqilgan va kamon o'qi yasalgan.

2) suyak yoki yog'och qurollarga taqab o'tkir tig' hosil qilingan.

O'rta Osiyo mezoliti industriyasini o'rganish orqali olimlar ulardagi rivojlanish jihatlarini aniqladilar. Shu asosda ularni ilk, o'rta va so'nggi bosqichga bo'ldilar.

Ilk mezolit bosqichi yodgorliklarida mikrolit texnikasi endigina paydo bo'lgan. Bunday yodgorliklarda geometrik shakldagi (segment, trapetsiya, uchburchaksimon) tosh buyumlar kam uchraydi. Mikroparaqalar kam. Bu davr yodgorliklarida so'nggi paleolitga doir qirg'ichchalar, o'zaklar, paraqalar ko'p tarqalgan.

O'rta mezolit bosqichida geometrik shakldagi mikrolit qurollarning yirik va qalinroq turli tiplari paydo bo'ladi. Qirg'ichchalarning har xil shakldagilari vujudga keladi. Bunday qurollar ko'pincha tosh siniqlarining qirra tomonlariga va paraqalarning uchqir tomonlariga tig' chiqarish usuli bilan yasalgan, ularning hajmlari ancha kichiklashtirilib, takomillashtirilgan. O'zaklardan pichoqsimon uchirma ajratib olish texnikasi vujudga keladi. O'rta mezolit davri yodgorliklarining yana bir xususiyati qayroqtoshlardan yasalgan qurol va qirg'ichlarning borligidir.

So'nggi mezolit davrida mehnat qurollarining ko'pchilik turlari maydalashgan. Qalamsimon mitti o'zaklar soni ko'paygan. Tosh bigiz

paydo bo'lgan. Ikkala uchli tomonlari yo'nilgan shakldagi paraqalar va mikroparaqalar soni ko'payadi. Bu davr yodgorliklarida qurollarni yasash texnikasi murakkablasha boradi.

Bu bosqichlarga oid yodgorliklar quyidagi guruhlariga ajratilgan:

1. **Ilk mezolit bosqichi** miloddan avvalgi XI—X ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Ko'shilish madaniyatida o'z aksini topgan.

2. **O'rta mezolit bosqichi** miloddan avvalgi IX—VIII ming yilliklar bo'lib, Obishir madaniyatida o'z aksini topgan.

3. **So'nggi mezolit bosqichi** miloddan avvalgi VII—VI ming yilliklar bo'lib, Machay madaniyatida o'z aksini topgan.

O'zbekistondagi mezolit davri yodgorliklarida prizma, konus, pona shakllaridagi nukleuslar topilgan. Tosh paraqalari bir tomonlama kertma tarzda o'tkirlangan. Qirg'ich qurollari tosh uchrindilardan va parchalaridan ishlangan. Shuningdek, tog'li hududlarda nukleuslar qayroqtoshlardan bo'lgan.

O'zbekistonda ilk mezolit davriga oid manbalar XX asr boshlarida topilgan. Mezolit davrini sistemali o'rganishni A.P.Okladnikov boshlab bergan. Keyinchalik Katta va Kichik Balxash hududlarida ko'p qatlamli mezolit davriga oid yodgorliklar, Ustyurtda, Markaziy Farg'onada, Qizilqum, Pomirda mezolit yodgorliklari ko'plab topilgan.

A.M.Mandelshtam, X.Yu. Yusupov, Yu.A.Zadneprovskiy, O'.Islomov—Farg'onada, E. Bijanov, V.Yagodin, A.Vinogradov, G.Xodjanoyozovlar Ustyurtda tadqiqot ishlarini olib bordilar. Lekin O'zbekiston mezoliti boshqa davrlarga nisbatan kam o'rganilgan. O'.Islomov shu kunga qadar O'zbekiston hududida o'rganilgan yodgorliklarni uchta — Farg'ona, Toshkent va Surxandaryo territorial xususiyatlarga bo'ldi.

Qo'shilish makoni Toshkentning g'arbida qadimgi Bo'zsuvo anhorining chap sohilidan topilgan. U erdan nukleuslar, mayda paraqachalar, qirg'ichlar topilgan. Qo'shilishning madaniy qatlamidan topilgan mazkur qurollar so'ngi tosh davri qurollariga nisbatan o'zining ancha ixchamligi va qurol turlarining xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Bu erdan topilgan nukleuslar va qirg'ichlar Farg'onadagi Obishir I, Y, Achchiko'l va Machaydan topilgan nukleuslar va qirg'ichlarga o'xshab ketadi. Lekin Qo'shilishdagi qurollar ancha qadimiy arxaik xususiyatga egadir. Qo'shilishdan topilgan qurollarda o'ziga xoslik ham bor, ya'ni bu erda geometrik shaklda yasalgan qurollar uchramaydi. Shuningdek, Qo'shilishda boshqa makonlarda bo'lgan pichoqsimon paraqalar topilgan emas. Qo'shilish qurollarining ba'zilari Yaqin va O'rta

Sharqdagi Shanidavr, Paligavr, Gari-Kamarbanddan topilgan qurollar, ga o'xshab ketadi.

Farg'ona vodiysida va uning janubidagi tog'li hududlarda mezolit davri makonlar ancha ko'p topilgan. Shular jumlasiga, Farg'ona vodiysining janubidagi Qatron tog'idan topilgan Obishir I va Obishir V g'or-makonlarini kiritish mumkin. Ular miloddan avvalgi IX-VIII ming yilliklarga oiddir.

Obishir I g'or-makoni Haydarkon shaharchasidan 4-5 km sharqda joylashgan. U erning madaniy qatlamlaridan mikrolitlar, bigizlar, qirg'ichlar, pichoq qadamalari, nukleuslar topilgan. Ular boshqa joylardan topilgan mezolit davri qurollariga o'xshaydi.

Obishir V g'or-makoni esa Obishir I dan 200 metrcha g'arbda joylashgan. U erda 3 ta madaniy qatlam aniqlangan. U erdan topilgan mehnat qurollarining ishlanish texnikasi Obishir I ga o'xshaydi. U erning quyi madaniy qatlamlaridan oq-qora va kul rang chaqmoqtoshdan yasalgan mikrolitlar – paraqalar, pichoq qadamalari, qirg'ichlar, keskichlar, teshgichlar, o'roq-randalar va turli shakldagi nukleuslar topilgan. Shuningdek, bu erdan yovvoyi hayvonlarning parchalangan va sindirilgan suyaklari ham topilgan.

Keyingi yillarda Markaziy, Janubiy va Sharqiy Farg'ona erlaridan mezolit davri makonlari ko'plab topilgan. Markaziy Farg'onadan bu davriga oid 100ga yaqin joydan makonlar topilgan. Ulardan Ittak qal'a, Sho'rko'l, Achchiko'l, Yangiqadam, Bekobod, Zambor, Bosqumlar diqqatga sazovordir. U erlardan har xil shaklda retushlangan va retushlanmagan nukleuslar, qirg'ichlar, paraqalar, mayda geometrik qurollar topilgan. Bu erda ko'proq mayda nukleuslar uchrab, yirik nukleuslar deyarli uchramaydi. Daryo toshlaridan olingan uchrindilar ham bor. Bu erdan topilgan mehnat qurollari qora, yashil, jigarrang chaqmoqtosh, slanec va boshqa toshlardan yasalgan. Bu yodgorliklar ochiq joydagi makonlar bo'lib, madaniy qatlamlar yo'q. Tadqiqotchilar fikricha, Markaziy Farg'onadagi ilk va so'nggi mezolit davri makonlar o'sha vaqtning o'zidayoq tashlab ketilgach, buzila boshlagan. Hozirda bu joylar keng qum barxanlari ostida qolgan. Lekin mezolit va neolit davrlarida bu erlarda ko'llar bo'lgan. Ibtidoiy odamlar shu ko'l sohillarda yashaganlar. Termachilik, ovchilik, baliqchilik bilan shug'ullanganlar.

Markaziy Farg'onada faqat tosh davri yodgorliklar mavjud. Boshqa davrlarga oid yodgorliklar va madaniy qatlamlar yuq.

Tadqiqotchilar Markaziy Farg'onadagi mezolit davri yodgorliklarini 2 guruhini aniqlab, uning rivojlanishidagi ilk va so'nggi bosqichini aniqladilar. İlk mezolit davri miloddan avvalgi IX—VII yilliklarga oid bo'lib, unga Ittak qal'a 2, Achchiqko'l 1,7, YAngi qadam 1,2 va Toypoq I makonlari kiradi.

Markaziy Farg'onaning so'nggi mezolit davri miloddan avvalgi VI ming yilliklarga mansub. Unga Achchiqko'l, Bekobod 3,4, Sho'rko'l 1, 2, Madyor 11, Zambar 2, Toypoq 3,5,7 va boshqa joy makonlarni kiritish mumkin.

Markaziy Farg'onadagi yashagan mezolit davri qabilalari xo'jalik hayotida ovchilik va termachilik bilan bir qatorda baliqchilik ham muhim rol o'ynagan. Bunga ularning ko'llar yoqasida istiqomat qilganliklari imkoniyat yaratgan.

Yuqoridagilardan shuni xulosa qilib aytish mumkinki, mezolit davrida Janubiy va Markaziy Farg'ona hududlarining qulay geografik sharoiti mazkur joylarda ibtidoiy kishilarning keng tarqalib yashashlari uchun imkoniyat yaratgan.

Machay g'or makoni mezolitning so'nggi bosqichiga oid yodgorlik bo'lib, u Hisor tizmasining Ketmonchopti tog'ining janubidan Machay daryosining o'ng sohilidan topilgan.

G'or-makon ko'p qatlamli bo'lib, u erdan ko'p miqdorda tosh qurollari va oz miqdorda suyakdan yasalgan mehnat qurollar ham topilgan. Suyak qurollar 15 nusxada bo'lib, ular bigiz, igna, so'zan va boshqalardir. G'orning madaniy qatlamlaridan jami 870ta toshdan yasalgan mehnat qurollari topilgan. Ular har xil shakldagi nukleuslar, retushlangan va retushlanmagan paraqa va paraqachalar, tosh pichoqlar, arrasimon qurollar, keskich, ushatgich toshlar, nayza va o'q uchlari, trapesiyalar, sigmentlar va boshqa xil qurollar topilgan. Machay g'oridan topilgan qurollarning ishlanish texnikasi, katta kichikligi Tojikistonning Vaxsh daryosi havzasidagi, Markaziy Farg'ona va Toshkent vohasidagi mezolit qurollariga ancha o'xshab ketadi. Lekin ularning o'ziga xos jihatlari ham bor.

Machay g'orining madaniy qatlamlaridan antropologik materiallar – odam bosh suyaklari, tishi, jag'i va boshqa a'zolarining suyak qoldiqlari topilgan. Haligacha O'rta Osiyoning mezolit davriga oid yodgorliklaridan bunday topilmalar topilgani yo'q. Shu jihatdan Machaydan topilgan odam suyaklari juda katta amaliy va ilmiy ahamiyatga egadir. Tadqiqotlar natijasida kalla suyaklarining biri ayol kishiga, biri erkak kishiga va uchinchisi yosh bolaga mansub ekanligi

aniqlandi. Antropologik materiallarni chuqur o'rganish asosida, ularning qaysi irqqa mansub ekanligi aniqlandi. Ularning hammasi evropoid irqiga mansub deb topildi. Bu materiallar O'zbekistonning eng qadimgi aholisini, uning tashqi qiyofalarini aniqlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

G'orning madaniy qatlamlarini qazish jarayonida antropologik materiallar bilan bir qatorda xilma-xil hayvonlarning suyaklari – paleontologik materiallar ham topildi. Palezoolog B. Botirov Machay g'oridan 20 xildan ortiq hayvon suyaklarini topdi. Ular qizil bo'ri, tulki, bars, mo'ynali suvsar, quyon, jayra, olmaxon, dalasichqon, to'ng'iz, Buxoro bug'usi, ayiq, echki, toshbaqa va boshqa yovvoyi hayvonlarga mansub bo'lgan. Machayliklar asosan arhar va jayron ovlaganlar.

G'ordan hayvon suyaklarining topilishi bu erda yashagan mezolit davri kishilari ovchilik va termachilik shug'ullanganliklarini bildiradi. Tadqiqotlar g'orning mil.av. VII – VI ming yilliklarga mansub ekanligini ko'rsatdi.

Ayrtom yodgorligi janubiy O'zbekistondagi mezolit davri yodgorliklaridan biri hisoblanadi. U Termizdan 18 km sharqda, Amudaryoning o'ng sohilida joylashgan ko'p qatlamli yodgorlikdir. Bu erdan mezolit davriga oid tosh qurollar, nukleuslar, pichoqsimon paraqalar, uchrindilar, qirg'ichlar, teshgichlar, tosh parmalagichlar, o'q va nayza uchlari topilgan. Ular Obishir, Tutqovul, yodgorliklaridan topilgan tosh qurollariga o'xshab ketadi.

Qoyatoshlarga chizilgan rasmlar ibtidoiy odamlarning dunyoqarashi bilan bog'liq. **Qoyatosh rasmlari** O'zbekistonning tog'lik tumanlarida keng tarqalgan. Qoya toshlarga rasmlar ikki usulda chizilgan: 1- har xil bo'yoqlar (oxra) bilan, 2- urib – o'yish yo'li bilan. O'zbekistonda urib–o'yib chizish usuli bilan ishlagan rasmlar, ya'ni **petrogliflar** juda keng tarqalgan. Bo'yoqlar bilan ishlangan rasmlar juda kam uchraydi.

O'zbekistonda qoya tosh rasmlarini o'rganish ishi asosan XX asrning 30 yillaridan boshlangan. Bu sohada G.V.Parfyonov, A.P.Okladnikov, J.Kabirov, X.Botirov, M.Xo'janazarov, Yu.Buryakov va boshqalarning xizmatlari kattadir.

O'zbekistondagi qoyatosh rasmlarining eng ajoyib namunalari Zarautsoy, Sarmishsoy, Bironsoy, Qorachorvoqsoy, Ko'ksaroy, Ilonsoy, Teraklisoy, Tutlisoy, Sho'rbuloqsoy, Xo'jakent va boshqalarni kiritish mumkin. Ular jami 100 dan ortiq joydan topilgan.

Mazkur joylardagi qoyatosh suratlarda turli hayvonlarning tasvirlari, odamlarning harakatlari, ov manzaralari aks etgan. Ko'pincha bu tasvirlarda o'sha davr odamlarining diniy qarashlari bilan bog'liq tushunchalar aks etgan. O'zbekiston hududidan topilgan eng mashhur yodgorlik Zarautsoy yodgorligi bo'lib, unda buqa va echkilarni ovlash manzarasi aks etgan. Tadqiqotchilar fikricha, bu yodgorlik mezolit va neolit davrlariga, ya'ni mil.avv. VIII-IV ming yilliklarga mansubdir.

Qoyatoshlarga ishlangan tasvirlar arxeologik yodgorliklarning bir turi sifatida ajdodlarimiz madaniyati tarixini o'rganishda juda muhim ahamiyat kasb etadi. Qoyatosh rasmlari orqali qadimgi davr kishilarining xo'jalik hayoti haqida, hayvonlarni ov qilish, qo'lga o'rgatish va xonakilashtirish, chorvachilikning vujudga kelishi, uning turlari haqida ma'lumotga ega bo'lish mumkin. Shuningdek, qoyatosh rasmlari qadimgi ota-bobolarimizning g'oyaviy qarashlari va diniy e'tiqodini o'rganishda juda muhim tarixiy manba hisoblanadi.

O'zbekiston hududida mezolit davri jamoasi geografik sharoiti qulay bo'lgan dasht, tekisliklar, ko'l, daryo sohillarida, tog'li hududlarda yashab, ovchilik, baliqchilik, termachilik bilan shug'ullanganlar. Paleolit davrga nisbatan bu davrda tosh qurollarini ishlash texnikasi takomillashgan, qurollarining turlar ko'paygan, sifati yaxshilangan. Bu esa xo'jalikning rivojlanishiga va odamlar tafakkurining o'sishiga olib kelgan. Bu hol ibtidoiy jamoa tuzumining keyingi rivoji uchun asos yaratib bergan.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Mezolit davrida iqlimning o'zgarishi insonlar hayotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
2. Qanday mehnat qurollari paydo bo'ldi?
3. Ko'shilish makonining o'ziga xos tomonlarining tushuntirib bering?
4. Farg'onadan qanday makonlar topilgan?
5. Machay g'or makoni topilmalarining ahamiyatini tushuntiring?
6. Mezolit davri yutuqlari nimalardan iborat?
7. Obishir makoni haqida ma'lumot bering?

Mavzuni mustahkamlashda quyidagi pedagogik texnologiya usulidan foydalanish mumkin.

Charxpalak texnologiyasi. Maqsad: talabalarni dars jarayonida mantiqiy fikrlash, o'z fikrlarini mustaqil ravishda bayon eta olish,

o'zlarini baholash hamda yakka va guruhlarda ishlashga, boshqalar fikriga hurmat bilan qarashga, ko'p fikrlardan kerakligini tanlab olishga o'rgatish.

O'tkazish texnologiyasi:

1. Talabalar (sharoitga qarab) guruhlariga ajratiladi.
2. O'qituvchi mashg'ulotni o'tkazish qoidalarini tanishtiradi.
3. Tarqatma materiallar guruh a'zolariga tarqatiladi.
4. Dastlab guruh a'zolari yakka tartibda berilgan vazifani ishlab chiqishadi va tarqatma materialning o'ng tomoniga o'z belgisini yoki ismi familiyasini yozadi. Talaba to'g'ri deb bilgan javobini + belgisi bilan ruchkada belgilab chiqadi. 10 daqiqa ajratiladi.
5. Bajarilgan vazifa boshqa guruh a'zolari bilan almashtiriladi. Ular ham tarqatma materialning chap tomoniga o'zining belgisi yoki ismini yozib, qaytadan x belgisi bilan to'g'ri javobini belgilaydilar. Unga 5 daqiqa ajratiladi.
6. Tuzatilgan, o'zgartirilgan materiallarni yana bir marta guruhlar bo'yicha almashtirish mumkin (guruhlar soniga qarab).
7. Oxirgi almashishdan so'ng har bir guruh a'zosi o'zlari ilk bor to'latgan materialni tanlab oladilar va unda belgilangan javoblarni taqqoslanadi va tahlil qiladilar.
8. O'qituvchi tarqatma materialda berilgan to'g'ri javobni o'qiydi va talabalar ularni o'z javoblari bilan solishtirib boradilar.
9. Har bir talaba to'g'ri javob bilan belgilangan javoblar o'rtasidagi farqni aniqlab, to'plagan balini xisoblab, o'zini o'zi baholaydi.
10. Talabalarning baholari sinf jurnaliga qayd qilinadi va mashg'ulot to'g'risida o'qituvchi o'z fikr va mulohazalarini bildiradi.

Qadimgi manzilgohlarning qaysi davrga oidligini aniqlang (Charxpalak texnologiyasi)

No	Manzilgohlar-ning nomi	Ilk paleolit	O'rta paleolit	So'nggi paleolit	Ilk mezo-lit	So'nggi mezolit
1	Selo'ngir					
2	Qo'tirbuloq					
3	Siyobcha					
4	Xo'jamazgil					
5	Teshikto'sh					
6	So'x					
7	Obiraxmat					

Uchtut					
Machay					
Ittakqal'a					
Obishir					
Xo'jakent					
Sho'rko'l					
Qayla					
Ko'shilish					
Machay					
Bo'zsuv					
Zarautsoy					
Takalisoy					
Samarqand					

9-12 to'g'ri javob "qoniqarli"

13-16 to'g'ri javob "yaxshi"

17-20 to'g'ri javob "a'lo"

Yodda tuting!

- Miloddan avvalgi, 12 ming yillikdan 7 ming yillikkacha davom etgan davr
- O'q-yoy ixtiro qilingan
- Baliqchilik vujudga kelgan
- Qayiqlar ixtiro qilingan
- Tosh bigiz paydo paydo bo'lgan
- O'zbekistonda mezolitning 3 bosqichi aniqlangan
- Mikrolit qurollari vujudga kelgan.
- Odamlar ko'chmanchi hayot kechirganlar
- O'zbekistonda petrogliflar keng tarqalgan

Mavzular bo'yicha test variantlari

- 1-variant
1. «Arxeologiya» so'zi dastlab qaerda ishlatilgan?
- A) Misrda
B) Fransiyada
V) Gretsiyada
G) Italiyada
2. O'zbekiston arxeologiyasida davrlashtirish masalalariga kimlar yangilik kiritdi?
- A) S.P.Tolstov, A.Asqarov
B) V.M.Masson, S.P.Tolstov
V) A.P. Okladnikov, K.A.Kraxmal
G) O'.Islomov, K.A.Kraxmal
3. Arxeologik davrlashtirish nimaga asoslanadi?
- A) Mulk shakliga
B) Xo'jalik shakliga
V) Mehnat qurollari turiga
G) To'g'ri javob yo'q

4. Qo'shilish makoni qaysi davrga oid?

- A) ilk paleolit
- B) so'nggi mezolit
- V) ilk mezolit
- G) o'rta mezolit

5. Konussimon nukleus qaysi yodgorlikka xos?

- A) Qo'shilish
- B) Obishir
- V) Machay
- G) Tutkaul

6. O'zbekiston hududida qaysi makondan Ashel davriga oid tosh qurollari topilgan?

- A) Selungir
- B) Teshiktosh
- V) Chashma
- G) Ko'lbuloq

7. Ilk mehnat qurollari qaysi toshdan yasalgan?

- A) Chaqmoqtosh
- B) Slanec
- V) Qayroqtosh
- G) Qumtosh

8. Qo'l cho'qmori qanday texnik uslubda ishlangan?

- A) Kertma
- B) Yorma
- V) Retush
- G) Tabiiy tayyor tosh hisoblangan

9. Ilk paleolit davri yodgorliklarini toping?

- A) Ko'lbuloq, Tuyabo'g'iz, Bo'zsvu
- B) Ko'lbuloq, Selungir, Chashma, So'x,
- V) Ko'lbuloq, Obiraxmat, Omonqo'ton

G) Kaltaminor, Sazag' Darvozaqir

10. Ashel davrida havon issiq va quruq bo'lganligi nimalar isbotlagan?

- A) O'simlik qoldiqlari
- B) Xo'jalik buyumlari tomalari
- V) Geologik tekshirish natijalari
- G) Yirik tuyoqli va ke

ruvchi hayvon suyaklarini topilishi

11. O'zbekistonda paleolit davri necha bosqich bo'linadi?

- A) 3ta
- B) 2 ta
- V) 4 ta
- G) 5ta

12. Yorma texnika u asosida olingan toshning o' qismi nima deb ataladi?

- A) Nukleus
- B) Parma
- V) Qirg'ich
- G) Paraqa

13. Sun'iy olovdan ibtido odamlar qachondan foydalanish boshlagan?

- A) Ilk paleolit davrida
- B) O'rta paleolit davrida
- V) So'nggi paleolit davrida
- G) Mezolit davrida

14. O'zbekistonda neandertal tipdagi odam suyagi qachon topilgan?

- A) 1938 yilda Teshiktosh yodgorligidan

B) 1940 yilda Omonqo'ton yodgorligidan

V) 1970 yilda Obishir yodgorligidan

G) 1980 yilda Selungir yodgorligidan

15. O'rta paleolit davri yodgorliklarini toping?

- A) Ko'lbuloq, Tuyabo'g'iz, Bo'zsvu
- B) Ko'lbuloq, Selungir, Chashma, So'x,
- V) Ko'lbuloq, Obiraxmat, Omonqo'ton
- G) Kaltaminor, Sazag'on, Darvozaqir

16. 49 ta madaniy qatlamga ega bo'lgan yodgorlikni aniqlang.

- A) Ko'lbuloq
- B) Selungir
- V) Omonqo'ton
- G) Darvozaqir

17. Qaysi davrda tosh qurollarga dasta o'rnatilgan?

- A) Mezolit ilk bosqichida

G) Mezolitning so'nggi bosqichida

18. Mikrolit qurollar qaysi davrda keng tarqalgan?

- A) Mezolit ilk bosqichida
- B) Neolitning ilk bosqichida
- V) Neolitning so'nggi bosqichida
- G) Mezolitning so'nggi bosqichida

19. Parmalashda nima parma vazifasini bajargan?

- A) Suyak
- B) Qayroqtosh
- V) Yog'och
- G) Chaqmoqtosh

20. Daryolisoy yodgorligi qaysi madaniyatga oid?

- A) Joytun
- B) Kaltaminor
- V) Xisor
- G) Sarazm

2-variant

1. Obishir madaniyati qaysi hududda shakllangan?

- A) Toshkent
- B) Farg'ona
- V) Surxondaryo
- G) Xorazm

2. Markaziy Farg'onadan qachon mezolit davri makonlari topilgan?

- A) 10
- B) 50
- V) 100

B) Neolitning ilk bosqichida

V) Neolitning so'nggi bosqichida

G) Mezolitning so'nggi bosqichida

18. Mikrolit qurollar qaysi davrda keng tarqalgan?

- A) Mezolit ilk bosqichida
- B) Neolitning ilk bosqichida
- V) Neolitning so'nggi bosqichida
- G) Mezolitning so'nggi bosqichida

19. Parmalashda nima parma vazifasini bajargan?

- A) Suyak
- B) Qayroqtosh
- V) Yog'och
- G) Chaqmoqtosh

20. Daryolisoy yodgorligi qaysi madaniyatga oid?

- A) Joytun
- B) Kaltaminor
- V) Xisor
- G) Sarazm

G) 150

3. Mezolit davri qabrlari qaysi yodgorlikdan topilgan?

- A) Obishir
- B) Qo'shilish
- V) Machay
- G) Ayirtom

4. Dastlabki qo'l cho'qmori qachon paydo bo'lgan?

- A) Bundan 1 mln yil oldin
- B) Bundan 3 mln yil oldin
- V) Bundan 2 mln yil oldin
- G) Mil.avv. 100 ming yillikda

5. Uchtut makoni qayerda joylashgan?

- A) Navoiy viloyatida
- B) Toshkent viloyatida
- V) Samarqand viloyatida
- G) Buxoro viloyatida

6. Yorma texnika qachon ixtiro qilingan?

- A) Mezolit
- B) O'rta paleolit
- V) Ilk paleolit
- G) So'nggi paleolit

7. Sun'iy olov qachon kashf etilgan?

- A) Mezolit
- B) Ilk paleolit
- V) O'rta paleolit
- G) So'nggi paleolit

8. So'nggi paleolitga xos xususiyatni toping?

- A) Sun'iy olov, irq shakllandi
- B) Nukleus, yorma texnika
- V) Urug'chilik tuzumi, kerta texnika

G) Urug'chilik, san'at, irq

9. O'rta paleolit tosh quollarini aniqlang?

- A) Qo'l cho'qiori, nukleus
- B) sixcha, qirg'ich, nukleus
- V) nayza, qirg'ich, nukleus
- G) o'q-yoy, pichoq, nukleus

10. Mikrolit quollar nima uchun ishlatilgan?

- A) nayza uchun
- B) o'q uchi uchun
- V) tig' uchun
- G) kirg'ichda

11. Mezolit davrida ov ahamiyatining oshishiga nima sabab bo'ldi?

- A) Tabiiy sharoit
  - B) Insonlar ehtiyoji
  - V) O'q yoy
  - G) Hayvonlarning kupayishi
12. Mezolit davrida odamlar qanday hayot kechirganlar?

- A) O'troq
  - B) Yarim o'troq
  - V) Ko'chmanchi
  - G) Yarim ko'chmanchi
13. O'q yoyning kashf etilishi qanday ahamiyatga ega bo'ldi?

- A) Xo'jalik rivojlandi
- B) Ovchilik rivojlandi
- V) Hayvonlarni tutish osonlashdi
- G) To'g'ri javob yo'q

14. Jahon arxeologiyasida mezolit davri necha bosqichga bo'linadi?

- A) 1
- B) 2
- V) 3
- G) 4

15. O'zbekiston arxeologiyasida mezolit davri necha bosqichga bo'linadi?

- A) 1
- B) 2
- V) 3
- G) 4

16. Azil makonlarining asosiy xususiyatlarini aniqlang?

- A) Nukleuslar takomillashdi
- B) Pichoqlar paydo bo'ldi
- V) Mikrolitlar vujudga keldi
- G) Makrolitlar vujudga keldi

17. Tardenauz makonlarining asosiy xususiyatlarini aniqlang?

A) Mikrolit quollar paydo bo'lgan

B) Mayda mikrolitlar ko'paygan

V) Qirg'ichlar takomillashgan

G) Pichoqlar takomillashgan

18. Tog'li hududlarda nukleuslar qanday toshdan ishlangan?

- A) Qayroqtosh
- B) Chaqmoqtosh
- V) Obsidian
- G) Xalcedon

19. Tosh bigiz qachon paydo bo'lgan?

- A) Ilk mezolit
- B) O'rta mezolit
- V) So'nggi mezolit
- G) So'nggi paleolit

20. Zarautsoy qayerda joylashgan?

- A) Qashqadaryo
- B) Surxondaryo
- V) Farg'ona
- G) Samarqand

III BOB. NEOLIT, ENEOLIT, BRONZA VA ILK TEMIR DAVRI MADANIYATLARI

1-§. Neolit davri madaniyati

Jamiyat taraqqiyotidagi keyingi davr **neolit** deb nom olgan. U yunoncha «neo»—yangi, «litos»—tosh, ya'ni yangi tosh davri degan ma'noni beradi. Bu davr uzoq davom etgan tosh davrining yakunlovchi bosqichi bo'lganligi uchun shu nom bilan atalgan. Bu tushunchani fanga ingliz arxeologi D.Lebbok 1865 yilda kiritgan. O'rta Osiyoda neolit davri xronologik jihatdan **miloddan avvalgi VI-IV ming yilliklarni** o'z ichiga oladi. Neolit Yaqin Sharqda mil.avv. 8-7 ming yilliklar, Zakavkazda mil.avv. 6-5 ming yilliklar, Evropada mil.avv. 7-1 ming yilliklarda davom etgan. Mezoamerikada mil.avv. 5-1,5 yillikdan – milodiy 10-12 asrlargacha davom etgan. Avstraliya, Okeaniyaning tub aholisida, Janubiy Amerikanig ba'zi qabilalarida, Afrikada, tropik Osiyoning ba'zi qismlarida bu madaniyat milodiy 20 asrlargacha ham saqlanib qolgan.

Neolit davrida jamiyatlar har xil taraqqiyot darajalarida bo'lganlar. Ba'zi mintaqalarda dehqonchilik va chorvachilik vujudga kelgan, ba'zi urug' jamoalar ovchilik va termachilik bilan shug'ullanganlar.

Neolit davrida ibtidoiy qabilalar o'troq turmush tarziga o'tganlar. Doimiy erto'la, loy, guvaladan qurilgan kulbalarda yashaganlar. O'troq turmush tarzi janubiy hududlarda dehqonchilikning kelib chiqishiga, cho'l mintaqalarda esa, o'troq ovchilik xo'jaligining qaror topishiga olib kelgan. Keyinchalik ovchilik xo'jaligi zamirida chorvachilik paydo bo'ladi.

Neolit davrining eng katta yutug'i ham **dehqonchilik va chorvachilikning vujudga kelishi** edi. Ko'pchilik olimlar bu kashfiyotning insonlar hayotidagi ahamiyatini inobatga olib, neolit davri inqilobi deb baho beradilar. Ibtidoiy odamlarning o'zlashtiruvchi xo'jalikdan ishlab **chiqaruvchi xo'jalikka** o'tishdi. Bu uzoq va mashaqqatli davom etgan jarayon bo'lgan. Termachilikning zamirida dehqonchilik yotgan, ovchilikning zamirida esa, chorvachilik yotgan. Tadqiqotchilar fikricha, dehqonchilik va chorvachilikning paydo bo'lishiga ayollarning mehnati va sinchkovligi sabab bo'lgan.

Neolit davrida toshni ishlash texnikasida yangi usullar—**silliqlash, pardozlash, arralash va parmalash** usullari ixtiro etiladi. Bu esa ibtidoiy ishlab chiqaruvchi kuchlarni yanada tezroq rivojlanishiga olib keldi. Bu usullar hamma qurollarga nisbatan qo'llanilmagan. O'tkir tig' beruvchi qurollar yasashda kertma va yorma uslubidan foydalanganlar.

Ilk neolit davrida **makrolit qurollar** keng tarqalgan. Ular og'ir katta hajmdagi chaqmoqtoshdan ishlangan qurollar bo'lgan. Qurollar qumtosh taxtada silliqlangan. Tosh taxta tayanch vazifasini o'tagan. Qurollar ho'l kvars qumi bilan uzoq vaqt ishqalash jarayonida silliqlangan. Silliqlangan tosh qurollar neolit oxiriga kelib parmalangan. **Parmalashda** suyak parma vazifasini bajargan. Suyak parmani qalqon ipiga o'rab aylantirganlar, unda suyakning uchiga nam qum sepib turilgan. Parmalangan qurolga **dasta o'rnatish** mumkin bo'lgan.

Neolit davrida qurollarning turi ko'paygan: tosh boltalar, ponalar, tosh teshalar, iskanalar, og'ir cho'qmorlar paydo bo'lgan. Tosh boltalar neolit davrida barcha og'ir yumushlarni bajargan. Uning xo'jalikdagi ahamiyati katta bo'lgan, shuni e'tiborga olib, ba'zi olimlar bu davrni «**boltalar asri**» deb atashni ham taklif qilishgan.

Neolit davri jamoalarida mehnat qurollarini takomillashtirish bilan bir qatorda hunarmandchilikning bir qator tarmoqlari—**kulolchilik, to'quvchilik, zargarlik** kabi sohalari ixtiro qilindi.

Paleolit, mezolit davrlarida idishlar yog'ochdan yoki novdadan yasalgan bo'lsa, neolitning rivojlangan bosqichiga kelib, dag'al, chala kuydirilgan sopol buyumlar ishlab chiqarila boshlandi. Ularning tagi tuxumsimon bo'lib, shakli neolit davri odamlarining ko'l yoqalarida, qumloqlardagi chaylalarda yashaganliklari bois shunday bo'lgan, ya'ni sopol idishlar ko'l yoqasidagi qum ustiga o'rnatilgan va ularni toshdan erilgan o'choqlarga qo'yish ham qulay bo'lgan. So'nggi neolit davriga kelib sopol buyumi shakli o'zgaradi. Tuvaksimon - osti yassi va tekis idishlar paydo bo'ladi, maydalashadi. Idishlar loy lentalar asosida to'lda ishlangan. Idishlar naqshi ham oddiydan murakkabga o'zgarib boradi. Idishlar bir yarusli xumdonlarda pishirilgan. Lekin idishlar qo'pol, mo'rt bo'lgan.

To'qimachilik hunarmandchilikning vujudga kelishi ham neolit davrining buyuk kashfiyoti hisoblanadi. Neolit davri odamlari tayvon yungi va o'simlik tolasidan mato to'qishni o'rganganlar. Shuningdek, yigirilgan ipdan baliq to'ri ham to'qilgan. Bu esa

baliq ovlash ahamiyatini keskin ravishda oshirib yuborgan. Bunga suvda suzuvchi qayiqning yaratilishi ham imkon bergan.

Neolit davri yutuqlaridan yana biri ona urug' i doirasida juft oilaning vujudga kelishi bo'lib, u urug' ichida oilaviy munosabatlarning izga tushishiga olib keldi va jamiyat taraqqiyotini yanada olg'a siljitti.

O'rta Osiyoda neolit davri jamoasi rivojlanishining 2 xil ko'rinishi mavjud bo'lgan: 1. Janubiy—g'arbiy hududlarida, hozirgi Turkmanistonning Kopetdog' tog' i oldi daryo xavzalarida ilk dehqonchilik madaniyati shakllangan. 2. Markaziy va shimoliy hududlarida esa neolit davri jamoalari ovchilik va baliqchilik xo'jaligi bilan shug'ullanganlar. Mintaqalararo rivojlanishning o'ziga xos jihatlari tabiiy-iqlim sharoitidan kelib chiqqan. Shuningdek, O'rta Osiyoda neolit davri yodgorliklarini bir necha yirik territorial-xo'jalik shakllarga ajratilgan: masalan, Joytun madaniyati, Kaltaminor madaniyati, Hisor madaniyati va Sazag'on madaniyati shular jumlasidandir.

Joytun madaniyati O'rta Osiyoning janubiy—g'arbiy hududida ilk dehqonchilik bilan shug'ullangan qabilalar yodgorligidir. Uning izlari faqat Turkmanistonning janubiy—g'arbiy hududlaridan topilgan. Olimlar uni miloddan avvalgi VI ming yilliklar oxiri V ming yilliklar boshlariga oid deb hisoblashadi. Uni B.A.Kuftin, V.M.Mason, D.Durdiev, O.Berdievlar tadqiq qilgan. Joytun madaniyatiga Barmat To'g' oloqtepa, Chag'illitepa, Munchoqlitepa, Cho'pontepa, Joytun Nayzatepa kabi bir qator ibtidoiy dehqonlarning manzilgohlari kiradi. Joytun qishlog'ida uch qurilish bosqichi aniqlangan. Unda uy to'rtburchak shaklida qurilib, devorlari guvaladan ishlangan va somon bilan suvalgan. Uylarning yonida xo'jalik xonalari - omborxonalar, saraylar va o'ralar ham bo'lgan. Joytun uylari devorining qalinligi 30 sm. Uylar tashkil etgan. Har bir uyda (xonadonda) 5-6 kishidan iborat oila yashagan, deb taxmin qilinadi. Hammasi bo'lib, Joytunda 30 ga yaqin uy-joy komplekslari bo'lgan, ularda 150-180 kishi istiqomat qilgan.

Uyning ichki o'ng tomonida katta to'g'ri burchakli o'choq mavjud bo'lib, u loydan (guvala) qurilgan. Tosh qurollari asosan chaqmoq toshdan ishlangan. Prizma va konussimon nukleuslar ko'plab topilgan. Geometrik shakldagi mikrolitlarning keng tarqalishi Joytun madaniyatining muhim xususiyati hisoblanadi. Ulardan qadama tig' sifatida foydalanishgan.

Joytunliklar kulolchilik buyumlarini qo'lda yasaganlar va geometrik naqshlar bilan bezaganlar. Ilk Joytun madaniyatida bezakli sopol idishlari kam uchraydi. Bezakli idishlar ko'proq qizil rang bilan ishlangan.

Joytun sopol idishlarida to'liqsimon chiziqlar uchrasa, so'nggi Joytun sopol idishlarida to'rsimon chiziqlar asosiy o'rinni egallaydi.

Bu erdan hayvon va odam gavdasi tasvirlangan haykalchalar, munchoq, shaxmat donalari topilgan. Haykalchalardan ko'proq echki, qo'y haykallari uchraydi. Haykalchalar urug'ning sig'inadigan buyumi deb taxmin qilinadi.

Cho'pontepa qishlog'idan bir necha qabrlar topib o'rganilgan. Qablardan g'ujanak holda yon tomoniga yotqizilgan va ustiga qizil oxra sepilgan odamlarning suyaklari topilgan. Bu qabrlar neolitning eng so'nggi bosqichiga tegishlidir.

Joytun madaniyati yodgorliklaridan topilgan moddiy manbalar ularning dehqonchilik bilan birga, chorvachilik, ovchilik bilan ham shug'ullanib, o'z davrining katta yutuqlarini qo'lga kiritganligini ko'rsatdi.

Hisor madaniyati tog'li mintaqalarda yashab, asosan hayvon ovchiligi bilan shug'ullagan qabilalar madaniyatidir. U Tojikistonning tog'li mintaqalarida keng tarqalgan. Ularning izlari 300 dan ortiq joydan topilgan. Bu madaniyatga oid dastlabki yodgorlik Dushanbe shahri yaqinidagi Hisor vodiysidan topilganligi sababli Hisor madaniyati nomini olgan.

Hisor madaniyatining karakterli tomoni, uning aholisi qayroqtosh tosh qurollariga o'ziga xos ishlov berishgan. Uning ishlanish uslubi o'rta paleolit davridagiga o'xshaydi. Sopol idishlar qo'lda ishlanib, geometrik naqsh berilgan.

Arxeologlar Tutkovul makonidan yarim erto'la shakldagi uy qoldig'ini va 4 ta qabrni topib o'rganganlar. Jasadlar g'ujanak holda yotqizilib, oyoq-qo'llari bog'langan holda ko'milgan. Bu mozorlar Hisor madaniyatining so'nggi bosqichiga tegishlidir.

Xuddi shu davrda O'rta Osiyoning shimoliy va markaziy hududlarida ovchilik, baliqchilik va termachilik bilan shug'ullangan neolit davri jamoalari istiqomat qilganlar. Bunday yodgorlik XX asrning 30-40 yillarida S.P.Tolstov tomonidan Amudaryoning quyi havzasida topilgan va fanga **Kaltaminor madaniyati** nomi bilan kiritilgan. Yodgorlik Amudaryoning Oqchadaryo o'zanidan chiqqan qadimgi Kaltaminor kanali etaklaridan topilgani uchun shu nom berilgan.

Kaltaminor madaniyati O'rta Osiyoning g'arbiy va shimoli-g'arbiy tomonidagi erlarida keng tarqalgan. Uning shimoli-g'arbiy chegarasi Ural daryosining o'rta va quyi oqimlarigacha, g'arbiy chegarasi Kaspiy dengizigacha borib taqalgan. Janubda Qoraqum va Qizilqum

etaklarigacha, sharqda esa, Orol dengizining shimoliy, sharqiy va janubiy tomonidagi quyi Sirdaryogacha borib taqaladi. Qizilqum va Ustyurtning katta territoriyasida ham Kaltaminor madaniyati ancha keng tarqalgan.

Kaltaminor madaniyatini o'rganish jarayonida olimlar uning rivojlanish bosqichlarini aniqladilar – Daryolisoy (mil.avv. YI–IY ming yilliklarga oid), Jonbos (mil.avv. IY–III ming yilliklarga oid) va Saksovul (mil.avv. III ming yillik oxiri –II ming yillik boshlariga oid).

Oqchadaryo havzasidan ko'plab kaltaminor madaniyatiga oid yodgorliklar topilgan. Ularning 3-4 ta manzilgohining madaniy qatlami buzilmasdan saqlanib qolgan. Bular Jonbas-4, Qavat-7, Tolstov manzilgohi, Tumek Kichidjik qabristonidir.

Daryolisoy yodgorliklari qadimgi Zarafshon daryosining eng qadimgi o'zanlardan biri – Daryolisoy bo'ylaridan topilgan makonlar hisoblanadi. Daryolisoy sohillaridan ilk neolit davriga oid qirg'ichlar, tarashlagichlar, paraqalar va trapetsiyalar topilgan. Bu erdan boshqa joylarga xos bo'lmagan o'ziga xos shoxdor trapetsiyalar topildi. Makondan naqshli sodda sopol idishlarining parchalari ham topilgan. Neolit davri odamlari daryo sohilida makon qilib, baliqchilik, ovchilik bilan shug'ullanganlar.

Neolit davri yodgorliklari Qizilqumning Chinkeldi, Echkilisoy, Xo'ja Gumbaz, Qoraqat degan joylardan ham topilgan. U joylardan topilgan arxeologik manbalar Daryolisoy topilmalariga o'xshash bo'lganligi sababli uni Daryolisoy tipidagi ilk neolit davri yodgorliklari qatoriga kiritadilar.

Jonbos-4 makoni Oqchadaryo qirg'oqlaridan topilgan. Uni S.P.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi a'zolari o'rgangan. Makondan chaqmoqtoshdan yasalgan mehnat qurollari, sopol parchalari, hayvon va baliq suyaklari bilan birga katta chayla qoldig'i ham topilgan. Chaylada neolit davrida yong'in bo'lganligi aniqlangan. U qalin loyqa ostida qolgan.

Chayla yarim erto'la shaklida bo'lib, uning maydoni 290kv.m (24m x 17m) bo'lgan. U yog'och ustun, sinchlar bilan ko'tarilgan. Uning tomiga ko'ndalang yog'ochlar tashlanib, usti qamish bilan yopilgan. Chayla sathining ko'p joylaridan katta-kichik chuqurchalar topilgan. Bu ustun va sinchlar o'rnatilgan chuqurchalar bo'lgan. Chayla o'rtasida katta markaziy o'choq qoldig'i, uning atroflaridan esa, 100ga yaqin mayda o'choqlar qoldig'i, chayla atrofidan esa kul, kuygan qamish va yog'och qoldiqlari topilgan. S.P.Tolstov hisobiga ko'ra, bu erda 120-125 odam yashagan. Jonbos-4 katta urug' jamoaning makoni bo'lgan.

Jonbos-4 makonidan so'nggi neolit davriga xos nukleuslar, nayza paykonlari, qirg'ich, o'q uchlari va tosh qurollar topilgan.

Makonning madaniy qatlamidan baliq, yovvoyi cho'chqa, qirg'ovul, o'rdak, g'oz tuxumlari po'choqlari, jiyda danaklari ham topilgan. Topilgan suyaklarning 86% baliqlarning suyaklari bo'lib chiqqan. U erdan sopol idishlarning parchalari ham topilgan bo'lib, ular tuxumsimon shaklda, osti yassi bo'lib, sopol idishlarning sirti ilon izi, archa bargi singari, romb, uchburchak, to'lqinsimon geometrik naqshlar berilgan. Kaltaminorliklar sopol idishlarini o'ziga xos tarzda yasaganlar. Ular qopga o'xshash narsaga qum solib, atrofini loy bilan shuvab chiqqanlar va quritilgan. Keyin er tandiriga o'xshash xumdonga bir nechtasi terilib, olov yoqilgan va xumdon og'zi bekitilgan. Katta haroratda olov yonib, idish ichida iz qoldirgan. Shu sabab sopol buyumlari tuxumsimon shaklda bo'lgan, lekin idish ichi pishmasdan qolgan. Sopol loyiga yantoq yoki qamishning toza kuli solingan. Sopol qozonlarga esa maydalangan toshlar qo'shilgan.

Jonbos-4 atrofidagi taqirlardan neolit davriga oid ikkita qabr topilgan. Marhumlar g'ujanak holda, ya'ni oyoq-qo'llarini bukib, ko'milgan. Qabrlarning har xil joylaridan turli taqinchoqlar, chaqmoqtosh qurollar, sopol idishlar siniqlari va qizil bo'yoq qoldiqlari topilgan. Bu topilmalar kaltaminor madaniyatiga xos edi.

Tolstov manzilgohini A.V.Vinogradov Jonbos-4 makoniga yaqin joydan topgan va ustozi S.P.Tolstov sharafiga «Tolstov manzilgohi» nomini bergan. Tadqiqotlar natijasida makonning rivojlangan neolit davriga to'g'ri kelishi va mil.avv. IVming yilliklarga oid ekanligi aniqlandi.

Makondan ikkita xona qoldig'i topilgan bo'lib, ulardan birining maydoni 110–120kv.m. Xonaning konussimon tomi avval qamish, so'ngra daraxt qobig'i bilan yopilgan. Xonadan ustun qoldiqlari va o'choq izlari aniqlandi. Makondan chaqmoqtoshdan ishlangan mikrolit qurollar, kamon o'q uchlari, turli xil suyak qurollar – garpunlar, jarmoqlar, ignasimon uchli qurollar, ignalar, silliqlanib ishlangan boltachalar, tosh va sopolarni silliqalaydigan asboblar, chig'anoqlardan, jarranda suyaklari va feruza toshdan yasalgan taqinchoqlar topilgan. Shuningdek, qora-qizg'ish va oq rangdagi bo'yoqlar bilan bo'yalgan turli naqshlar bilan bezatilgan sopol buyumlarning parchalari topilgan. Tolstov manzilgohidagi tosh qurollarning Darvozaqir I, II va Katta Tuzkon makonlaridagi qurollar bilan o'xshash tomonlari aniqlangan.

Tolstov manzilgohidan topilgan ashyolar Kaltaminor madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini yanada oydinlashtirdi. Jumladan, Kaltaminor

xo'jaligining asosini baliqchilik tashkil qilgan. Baliq ovida to'rdan, suyak garpunlardan, tosh sanchqidan va qarmoqlardan keng foydalananganlar. Ularning namunalari Kaltaminor madaniyati yodgorliklarida ko'plab uchraydi. Xo'jalikda hayvon ovi ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ular asosan, yovvoyi cho'chqa, buxoro ohusi, jayron, qulon, sayg'oq va boshqa hayvonlarni ovlaganlar. Ovda ular o'q-yoydan keng foydalanganlar. Xo'jalikda pardoziy tosh boltalar va teshalardan foydalanishgan. Aholisi to'qimachilik bilan ham shug'ullanib, o'zlari uchun kiyim-kechak va baliqlar uchun to'r to'qishgan. Xo'jaligining uchinchi tarmog'i termachilik bo'lgan. Yodgorliklarda yovvoyi jiyda danagi ko'plab topilgan.

Sirdaryoning pastki oqimida so'nggi neolit davriga oid ko'pgina makonlar tadqiq qilindi. Shulardan Saksovul va Shulqum qarorgohlaridan katta material olingan. Bu erdagi ibtidoiy jamoalar ko'pincha qirg'ich qurollarini tosh siniqlaridan yasaganlar. Sopol idishlarning turli shakllari mavjud. Ular tuxumsimon shaklda bo'lib, tagi tekis ishlangan va qisman naqshlangan.

Kaltaminor madaniyatining ijtimoiy rivojlanishida matriarxat davri bo'lib, juft oilalar shakllagan edi. Bundan Jonbos-4 makonidan topilgan 100 ga yaqin mayda o'choqlar darak beradi. Shuningdek kaltaminorliklar o'z faoliyatlarida tabiatga butunlay qaram edilar. Ular yashash joylari- kulbalarini daryo va ko'l buylarida qurganlar. Daryo o'z o'zanini o'zgartirishi bilan ular ham o'z manzilgohlarini o'zgartirganlar.

Hozirgi kunda Kaltaminor madaniyati izlari Sirdaryoning quy oqimi, Qizilqumning ichki hududlari va Zarafshonning quyi havzalarida topilgan.

Tumek-kichidjik qabrstoni – so'ngi neolit davriga oid muhim yodgorlik bo'lib, u 1972 yilda Amudaryoning quyi oqimidan topilgan. U erda tadqiqotlar 1973–1974 yillarda olib borildi. Qazishmalar vaqtida 27 ta qabr ochib o'rganildi. Qabrga dafn etilganlar chalqanchasiga yotqizilgan, boshlari esa, asosan, shimoli-sharqqa qaratib qo'yilgan va kiyim boshlari bilan ko'milgan. Skletlar ustida taqinchoqlar saqlanib qolgan. Tosh qurollar va sopol buyumlarning parchalari qo'yilgan. Qabrdagi suyaklarda qizil rang izlar mavjud. Bu ularning diniy e'tiqodlari bilan bog'liq bo'lgan.

Tadqiqotlar natijasida neolit davrida Zarafshon daryosining beshta tarmog'i Amudaryoga qo'shilganligi aniqlandi. Mazkur tarmoqlar Qizilqum hududida katta, kichik ko'llarni hosil qilgan. Zarafshon daryosining yirik tarmog'i Moxandaryo bo'lib, uning ham oqimida

ko'llar shakllangan. Bugungi kunda ular sho'rланib, xalq orasida Katta tuzkon, Kichik tuzkon deb atalib kelinadi. Shu qadimgi ko'l yoqalarida neolit davri aholisi iste'qomat qilgan. 1950 yillarda Ya.G'.G'ulomov Moxandaryo bo'ylab arxeologik qidiruv ishlarini olib bordi. 1960 yillarda esa bu hududda A.Asqarov bilan O'.Islomovlar tadqiqot ishlarini olib borib, 100 dan ortiq neolit davri manzilgohlarini topdilar.

Ular bir-biriga juda yaqin masofada joylashgan. Bu joylardan qirg'ichlar, pichoqlar, o'roq-randalalar, nayza uchlari, o'roqlar, parma, teshkichlar, yorg'uchoq, qayroqtosh, bolta va boshqa buyumlar topilgan. Tosh qurollardan tashqari bu erdan, taqinchoqlar, munchoqlar, sopol idishlari topilgan. Sopol idishlarning katta-kichikligi, bezagi har xil bo'lib, og'zi kengroq, osti dumaloq shaklda bo'lgan. Lekin bu erda suyakdan qurollar topilmagan. Uning ko'plari mavsumiy manzilgohlar bo'lib, madaniy qatlamlar etarli saqlanib qolmagan. Faqatgina Darvozaqir manzilgohida madaniy qatlam yaxshi saqlangan.

Darvozaqir I makoni Buxoro viloyatining Qorako'l shaharchasidan 40–45 km shimoli-g'arbidagi Katta Tuzkon ko'lidan 600–700 metr masofada joylashgan. U erda 3ta madaniy qatlam topilgan bo'lib, yuqori qatlami buzilib ketgan. Lekin undan ancha boy materiallar tosh mehnat qurollari – silliqilgan tosh boltalar, qirg'ich, teshgich, o'roq-randa, parma topilgan. Ikkinchi qatlamdan esa gulxan qoldiqlari va oz miqdorda qurollar topilgan. Uchinchi qatlamdan esa, o'choqlar va turar joy qoldiqlari, silliqilgan tosh bolta, boshqa xil tosh qurollar, to'liqlik chiziqlar bilan bezatilgan sopol buyumlar va hayvon suyaklari qoldiqlari topilgan.

Darvozaqir madaniy yodgorliklariga o'xshash buyumlar Qashqadaryoning quyi oqimidan Qumsulton va Poykent pasttekisliklaridan ham topilgan. Poykent makonlaridan tosh bolta, qirg'ich, teshkich, o'roq qadamalar va sopol idishlarning siniqlari topilgan. Tadqiqot natijasida ularning mil.avv. IY–III ming yilliklarga mansubligi aniqlandi.

Neolit davrining **Sazag'on madaniyati makonlari** (Sazag'on 1,2, Tepako'l 3) Zarafshon daryosining o'rta xavzasida Samarqanddan 30 km janubi-g'arbda joylashgan. Sazag'on makonlaridan neolit davriga oid ko'plab tosh qurollari va hayvon suyaklari topilgan. Sazag'on madaniyati axolisi tog'li hududlarda yashab, asosan hayvon ovi bilan shug'ullanganlar. Shu sabab makonni qazish vaqtida ovchilikka moslashgan mehnat qurollari bilan birgalikda, uning yuqori qatlamlaridan yovvoyiy va uy hayvonlarining suyak qoldiqlari ham topilgan. Mehnat qurollari asosan tosh parchalari va qo'pol paraqalar asosida yasalgan. Uning tosh qurollarining ishlanish texnikasi Markaziy

Farg'onaning mehnat quollariga o'xshaydi. Turli qurol aslahalar tarkibida silliqqlangan tosh boltalar, qadama toshlar, yog'uchoqlar, kamon poykonlari bor. Sopol idishlari naqshlangan. Shuningdek, makondan eneolit davri qabrlari ham topib o'rganilgan. Ma'lum bo'lishicha, bu odamlar evropoid irqiga mansub bo'lgan. Shunday tipdagi odamlar va dafn marosimlari Tojikistondagi Tutkovul makonida kuzatilgan. Makondan topilgan tosh industriyasi va boshqa topilmalarning umumiy xususiyati Sazag'on I manzilgohining ilk neolit davriga taalluqli ekanligini asoslash bilan birgalikda Markaziy Farg'onadagi shu tipdagi yodgorliklarga o'xshashligini ko'rsatdi.

Markaziy Farg'ona neolit yodgorliklari ilk neolit bosqichiga oid yodgorlik bo'lib, u XX asrning 50- yillarda tadqiq qilingan. Ular markaziy Farg'onaning cho'llarida topilgan bo'lib, bugungi kungacha 80 dan ortiq makon aniqlangan. Ular umumiy tarzda **Markaziy Farg'ona madaniyati** deb nomlanadi.

Neolit makonlari Qoraqalpoq dashtida, Mingbuloq, Sariqsuv, Oqqum, Damko'l va Qiziltepa hududlaridan topilgan. Ular jumlasiga Zambar 1,2, Yangiqadam 12,14, 16,19, 35, Mingbuloq, Sariqsuv, Uzunko'l, Dorozko'l, Madyor va boshqalarini kiritish mumkin.

Makonlarda madaniy qatlamlar saqlanmagan. U erdan prizma, qalam shaklidagi tosh o'zaklar, qirg'ichchalar, randa, burg'u, keskich qurollari, paykonlar topilgan. Paykonlar asosan bargsimon shaklda bo'lgan. Qurollarning ko'pchiligi paraqa va tosh siniqlari asosida yasalgan. Geometrik shakldagi qurollar topilmagan.

Ibtidoiy odamlar ko'l, daryo va buloqlar atrofida o'z makonlarini qurib, ovchilik, baliqchilik va termachilik bilan shug'ullanganlar.

Markaziy Farg'onaning shimoliy qismida joylashgan Madyor 3,4 va boshqa makonlari so'nggi neolit davriga, ya'ni mil.avv. IV – III ming yilliklarga oiddir.

Uchtut yodgorligi chaqmoqtosh qazib olish va birlamchi ishlov berish ustaxonasi bo'lib, Navoiy viloyati Uchtut hududidan topilgan. Uni Ya.G'.G'ulomov rahbarligidagi ekspeditsiya 1960 yilda topgan. Yodgorlikni 1966–1967 yillarda T.Mirsoatov o'rgangan va neolit davrga oid o'ra(shaxta)larni ochgan. Shuningdek, bu erdan tosh davrining turli bosqichlariga oid moddiy buyumlar ham topilgan.

Dastlabki davrlarda ibtidoiy odamlar qoyalarda ko'rinib yotgan chaqmoqtoshlarni sindirib olganlar. Keyingi davrlarda chaqmoqtoshni qidirib, tog' yonbag'irlarida 4,5 va 5 metrli o'ralar kovlaganlar. Kerakli xom ashyoni olish uchun o'ralarning pastki qismidan har tomonga qo'shimcha yo'laklar ochib borganlar. O'ralar maxsus tosh-

suyak va yog'ochdan yasalgan kurakchasimon qurollar yordamida qazilgan. O'ralar devorlarida kurakchalar izlari mavjud. Chaqmoqtoshni konchilar tosh boltalar yordamida kovlaganlar. Shuningdek, u erda o't yoqib toshni qizdirishgan va sovuq suv quyib, portlatganlar. Ular keragicha xom-ashyodan olib, keyinchalik o'ralar og'zini harsang toshlar bilan yopib qo'yanlar. Arxeologlar bu erda 100dan ortiq bunday o'ziga xos o'ralarni topganlar, ulardan faqat 35tasi o'rganilgan.

Uchtut yodgorligi singari shaxtalar faqat neolit davri yodgorliklarida uchraydi. Neolit shaxtalari Angliya, Fransiya, Daniya, Shimoliy Germaniya va Belorussiya kabi davlatlarda ham topilgan.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Neolit davri yodgorliklarini sanang.
2. Kaltaminor madaniyati necha bosqichda rivojlangan?
3. Neolit davri yutuqlari nimalardan iborat?
4. Uchtutdagi neolit davri shaxtalari haqida ma'lumot bering?
5. Ishlab chiqaruvchi xo'jalik va uning mohiyati nima?
6. Joytun madaniyati qaysi hududda shakllangan?
7. Xisor madaniyati xususiyatlarini tushuntirib bering?
8. Markaziy Farg'ona yodgorliklarining o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat?

Yodda tuting!

Neolit davrining asosiy xususiyatlari

- Miloddan avvalgi VI ming yillikdan IV ming yillikkacha davom qiladi.
- Dehqonchilik va chorvachilik vujudga kelgan.
- Kulolchilik, to'quvchilik, zargarlik paydo bo'lgan.
- Tosh quollarini silliqqlash, parmalash uslublari vujudga kelgan.
- Odamlar o'troq hayot tarziga o'tganlar.
- Ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tilgan.
- Boltalar ixtiro qilingan.
- Makrolit qurollar keng tarqalgan.
- Juft oila vujudga kelgan.

2-§. Eneolit davri yodgorliklari

Neolitdan keyingi davr eneolit deb ataladi. Lotincha «acneus»-mis va yunoncha «litos»-tosh so'zlaridan olingan bo'lib, mis—tosh davri ma'nosini anglatadi. Eneolit miloddan avvalgi IV—III ming

yilliklarni o'z ichiga oladi. Ko'pgina hududlarda neolit davri jamoalari bilan bir vaqtda hukmron bo'lgan.

Misning kashf etilishi va undan mehnat qurollari yasashning ixtiro qilinishi haqida fanda 2 xil fikr mavjud. Ba'zi olimlar mis dastlab bir joyda kashf qilinishi, keyinchalik shu erdan boshqa joylarga tarqalgan degan fikrni ilgari suradilar. Ular o'z fikrlarni janubi-g'arbiy Erondagi Chatal-Uyuk va Cheyyunyu tepaliklaridan mil.avv. VIII-VII ming yilliklarga oid misdan ishlangan taqinchoqlarning topilishi bilan isbotlaydilar. Ba'zi olimlar esa, mis va unga ishlov berish uslublari har bir hudud aholisining o'zlari kashf etganlar deb ko'rsatadilar.

Olimlar tomonidan misga ishlov berishning 4 bosqichi aniqlangan:

1-bosqichda misga sovuq holda ishlov berilgan. Mis qizil rangda bo'lganligi sababli, dastlab undan turli taqinchoqlar yasaganlar.

2-bosqichda misga olov orqali ishlov berib, undan turli mehnat qurollarini yasaganlar. Misning olovda erish xususiyati tasoddfan topilgan.

3-bosqichda rudadan misni ajratib olish usuli kashf etilgan.

4-bosqichda mis bilan qalayning aralashmasidan qattiq metall, ya'ni bronza kashf etilgan.

Mis Sharqiy Eron hududida mil.avv. VII ming yilliklarda, Ikki daryo oralig'i va Hindistonda mil.avv. VI ming yilliklarda, Misr va Bolkon yarim orolida mil.avv. V ming yilliklarda, Sharqiy Evropa va qadimgi Amerika hududlarida mil.avv. IV ming yilliklarda, Janubiy Amerikada mil.avv. I ming yilliklarda kashf etilgan.

Misning erish xususiyati undan ancha kech ixtiro qilingan. Bu yaqin Sharqda, Janubiy Turkmaniston hududlarida mil. avv. IV ming yilliklarda, Evropa, Xitoy, O'zbekiston hududlarida mil.avv. III-II ming yilliklarda sodir bo'lgan.

B.A.Kuftin va V.M. Massonning janubiy Turkmanistonda olib borgan arxeologik tadqiqotlari asosida eneolit davrining rivojlanish bosqichlarini aniqladilar va eneolit davri rivojlanishi ilk, o'rta, so'nggi bosqichlarga bo'ldilar. Ular tadqiqoti natijasiga ko'ra, Nomozgoh-1—ilk eneolit davriga, Namozgoh-2—o'rta eneolit davriga, Namozgoh-3—so'nggi eneolit davriga xosdir. Eneolit davrida sug'orma dehqonchilik va xonaki chorvachilik ibtidoiy xo'jalikning asosini tashkil etgan.

Eneolit davri iqlim sharoiti hozirgi davrdan ancha farq qilgan. Yog'ingarchilik ko'p bo'lgan. Tog' oldi soylari, daryolar sersuv bo'lib, ular cho'l zonalarining ichkarisigacha kirib borganlar. Eneolit

jamoalari shu suv etaklarida o'zlariga manzilgohlar qurib, yangi erlarni o'zlashtirganlar.

Eneolitning ilk bosqichida aholi bir-biriga zich qilib qurilgan bir xonali uylardan iborat qishloqlarda istiqomat qilganlar. Uylar tor, kvadrat shaklida xom g'ishtdan qurilgan bo'lib, xona devorlari somonli loy bilan suvalgan. O'rta bosqichida esa qishloqlarning markaziy qismi mudofaa devori bilan o'ralib, ko'p xonali uylar ham uchraydi. Ularning orasida doira shaklidagi xonalar ham bo'lib, tadqiqotchilar fikricha, bu ibodatxona bo'lib, ular bu erda olovga sig'inishgan. Eneolitning so'nggi bosqichida qishloqlar hududi kengayadi va ko'p xonali uylarning soni oshadi. Ularda dahlizlar va hovlilar vujudga keladi. Hovlilarni birlashtiruvchi tor ko'chalar rasmiylashgan va ularning hammasi qishloqning markazidagi maydonga chiqqan. Har bir uyda xo'jalik kompleksi—omborxonalari bo'lgan.

So'nggi bosqichda qishloqlar yiriklashib, shaharlar qiyofasiga o'ta boshlagan. Shu jihatini inobatga olib, arxeologlar uni shaharlarga (protogorod) bo'lgan davr madaniyati belgilari deb hisoblaydilar.

Eneolit davrida mehnat qurollari asosan, toshdan, hayvon suyaklaridan va qisman misdan yasalgan. Mis mehnat qurollari mavjud bo'lganligi eng qadimgi mehnat qurollarini kimyoviy tahlil qilish asosida isbotlandi. Dastlabki mis qurollar sof misdan yasalgan. Odamlar dastlab misni toshning bir turi deb, sovuq holda ishlov berganlar. Miloddan avvalgi IV ming yilliklardagina uning olovda erish xususiyati kashf etilgan. Mis qurollari mehnat unumdorligini oshirgan, lekin mis tabiatda kam uchraganligi va tannarxi qimmat bo'lganligi sababli, u tosh qurollarni siqib chiqara olmagan. Shuningdek, uning boshqa metallarga nisbatan yumshoqligi va egiluchanlik xususiyati, ulardan hamma hududlarda bir xil foydalanishga imkon bermagan.

Eneolit davridagi mehnat qurollari asosan dehqonchilik xo'jaligi bilan bog'liq edi. Bu qurollar chaqmoqtoshdan ishlangan qistirma o'roq, pichoq, o'roq randa, qirg'ich, bigiz, yorg'uchoq, ketmoncha va boshqalar bo'lgan. Misdan bigiz, igna, to'g'nag'ich, bolta, pichoq, nayza, kurakchalar va turli taqinchoqlar yasaganlar.

Eneolit davrining ilk va o'rta bosqichida sopol loyiga maydalab ezilgan somon qo'shib idish yasalgan. Bu sopol buyumlar qalin va mo'rt bo'lib, tagi yassi bo'lgan. Sopol idishlar sarg'ish, och sariq,

och qizil va qizil angob bilan bo'yali, qora mineral rang bilan sodda geometrik naqsh berilgan.

So'nggi bosqichida esa sopol idishlar yasashda katta o'zgarishlar yuz beradi. Birinchidan, sopol buyumlar sifati yaxshilanadi, ya'ni loyga gips aralashiriladi. Natijada sopol buyumlar jarangli va mustahkam bo'ldi. Ikkinchidan, ba'zi sopol idishlarda 3 tadan oyog' paydo bo'ldi. Uchinchidan, sopol buyumlar naqshi murakkablashib, jimjimador bo'ldi va hayvon, parrandalarning rasmini solish odat tusiga kirdi. Sopol idishlar turi ko'paygan.

Sarazm madaniyati eneolit davrining noyob yodgorligi hisoblanadi. Hozirgi Sarazm qishlog'i Zarafshon vohasining yuqori qismida O'zbekiston bilan Tojikistonning chegara hududida joylashgan. Shu qishloqda istiqomat qiluvchi Ashurali Toyloqov 1976 yili o'z tomorqasi va qo'shnilarining hovlilaridan topilgan sopol siniqlari, bronza bolta va pichoqlarni olib, Panjikent muzeyiga topshiradi. Bu topilmalar darhol olimlarning diqqatini o'ziga jalb qiladi va 1977 yilda tojikistonlik arxeologlar tadqiqot ishlarini boshlab yuboradilar. U erda 1977 yildan beri Tojikistonlik arxeolog Abdulla Isaqov tadqiqot ishlarini olib boradi. Keyinchalik bu erda fransuz va amerikalik olimlar ham hamkorlikda tadqiqot ishlarini olib bordilar.

Sarazm qishlog'i 90 gektar maydonni egallagan bo'lib, 10 tepalikdan iborat. Bu erda aholi eneolit davridan ilk bronza davrigacha yashagan. Bu madaniyat 4 bosqichda rivojlangan bo'lib, uning I va II bosqichlari eneolit davriga to'g'ri keladi.

Birinci bosqichda Sarazm qishlog'iga asos solinadi. Bu davrda qishloq atrofi mudofaa devori bilan o'ralib, guvaladan qurilgan bir xonali uylari bo'lgan. Uylar yaqinida xilxonalar bo'lgan. Qishloq hududidan sirtiga qora va qizil bo'yoqlar turli geometrik naqshlar solingan sopol parchalari, misdan yasalgan qurollar, mis oyna, oltin va kumushdan yasalgan taqinchoqlar, qimmatbaho toshlar—bronza, lazurit va serdolikdan yasalgan munchoqlar topilgan. Bu topilmalar Turkmanistonning Anov II moddiy buyumlariga ancha o'xshaydi. Olimlar bu davrning xronologiyasini radiokarbon usulida aniqlaganlar. U mil.avv. 3100–2930 yilliklarga mansub bo'lgan.

Ikkinchi bosqich so'nggi eneolitdan ilk bronza asriga o'tish davri hisoblanadi. Bu davrda qadimgi qishloqlar hududi ancha kengayadi, bir xonali guvala uylar o'rnida xom g'ishtdan yasalgan ko'p xonali uylar paydo bo'ladi. Ayrim uylarda oilaviy e'tiqod joyi—dumaloq shaklda ishlangan altar (olovxona) bo'lgan. Ko'p xonali xovlilar oralig'ida tor ko'chalar va maydonlar shakllangan. Qishloqning ikkita joyida

ibodatxona bo'lgan. Ibodatxonalarining devorlari boshqa uylardan farqli ravishda qizil rangda bo'yalgan va ularning qoq o'rtasida mehrob joylashgan. Bu sarazmliklarning olovga sig'inish e'tiqodi mavjud bo'lganligini ko'rsatadi.

Qishloqdan toshdan ishlangan tarozi toshlari, to'qimachilik dastgohining qismlari, eshik osti toshlari, urchuq toshlari, misdan ishlangan pichoqlar, xanjarlar, qarmoqlar, igna va bigizlar topilgan.

O'zbekiston hududida Amudaryoning quyi oqimida joylashgan eneolit davri yodgorliklarini S.P. Tolstov, quyi Zarafshon hududlarini Ya.G'. Gulomov, A. Asqarov, O'. Islomovlar tadqiq qilishgan.

O'rta Osiyoning shimoliy va markaziy hududlaridagi qabilalar metall bilan mil. avv. III ming yilliklar oxiri va II ming yilliklarning boshlarida birinchi bor tanishishgan. Bu hududlardagi eneolit davri makonlari qalin madaniy qatlarga ega bo'lmagan, ular qisqa muddatli makonlar tipidagi qishloqlar bo'lgan. Shunday makonlar Zarafshonning quyi oqimida Kaptar ko'li va Katta Tuzkon-35 mavzolari atrofining 4 ta joyidan eneolit davri makonlari topilgan. Bu yodgorliklar 1960 yillarning boshlarida A. Asqarov va O'. Islomovlar tomonidan o'rganilgan. Bu joylardan miloddan avvalgi III– II ming yillikning chegarasida iste'qomat qilgan eneolit davri urug' jamoalarining kulbalari qoldiqlari topilgan. Moddiy buyumlar – yorg'uchoqlar, o'roq, pichoq qadamalari, mis mehnat qurollarining siniqlari taqir va qum ustida sochilib yotgan.

Eneolit makonlari Buxoro viloyatining Lavlakon, Beshbuloq va Zamonbobo I makonlaridan ham topilgan.

O'zbekistonda eneolit davri manzilgohlari kam o'rganilgan. Lekin mavjud arxeologik manbalar asosida eneolit davrining ijtimoiy iqtisodiy rivojlanish yo'llarini aniqlab olish mumkin. Bu davrda O'zbekistonning shimoliy hududlarida hali neolit davri jamoalari, ya'ni Kaltaminor madaniyati jamoasi yashab kelardi. Lekin ularning janubiy hududlar bilan aloqasi ularning iqtisodiy hayotlariga o'zgarishlar olib keldi. Jumladan, 3 ming yillikning oxirlarida metall bilan tanishdilar, ilk chorvachilik va dehqonchilik xo'jaliklari paydo bo'la boshladi. Bu o'zgarishlar O'zbekiston hududida bronza davrida ijtimoiy – iqtisodiy hayotni jadal rivojlanishiga asos yaratdi.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Nima uchun bu davr eneolit deb nomlandi?
2. Ilk eneolit davriga xos xususiyatlarni aniqlang?
3. O'rta eneolit davriga xos xususiyatlarni aniqlang?

4. So'nggi eneolit davriga xos xususiyatlarni aniqlang?
5. O'zbekistonning qaysi hududlaridan eneolit davri makonlari topilgan?
6. Sarazm madaniyatida uylar qanday qurilgan?
7. Nomozgoh madaniyatini kimlar o'rgangan?

Yodda tuting! Eneolit davri xususiyatlari

- Mis-tosh davri.
- Mil. avv. IV–III ming yilliklar.
- Mis qurollar yumshoq va egiluvchan bo'lgan.
- Ilk eneolit davrida bir xonali uylar bo'lgan.
- O'rta eneolit davrida ko'p xonali uylar paydo bo'lgan.
- So'nggi eneolit davrida qishloqlar shahar qiyofasiga kira boshlagan.
- So'nggi eneolit davrida sopol loyiga gips ko'shilgan.
- Jo'mrakli idishlar paydo bo'ladi.

3-§. Bronza davri madaniyati

Bronzaning kashf etilishi ibtidoiy jamoa xo'jaligida buyul o'zgarishlarga olib keldi. Bu insoniyatning iqtisodiy hayotigagina emas, balki siyosiy, madaniy, ma'naviy hayotida ham tub o'zgarishlar yasadi.

Bronzaning tarkibi mis va qalay qorishmasidan iborat bo'lgan. Eng yaxshi bronzaning tarkibida 90 % mis va 10 % qalay bo'lgan. U dastlab miloddan avvalgi III ming yillik oxirlarida Mesopotamiyada (ikki daryo oralig'ida) kashf etilgan. Bronza qurollar qattiq va ularga ishlov berish oson bo'lganligi uchun mis qurollarni siqil chiqardi. Shuningdek, bronza misga nisbatan past haroratda erigan. Mis 1084 gradus haroratda erisa, bronza 700-900 gradusda erigan. Uning bunday past haroratda erishi, uning har bir xo'jalikda qurollar yasash imkonini bergan. Bu esa mehnat, jangovor qurollarning turi ko'payishiga va samaradorligining oshishiga olib kelgan.

Bronza maxsus qalin sopol idish-tigellarda eritilib, sopol qoshiqlar orqali tosh va sopolidan yasalgan qoliplarga solingan. Bronza qoliplarga yopishib qolmasligi uchun qoliplarga mumiyoy surtilgan va bronza qolipdan oson ajralgan.

Jahon tarixida bronza davri miloddan avvalgi III ming yillik oxirlaridan boshlanadi. Bu davrda Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Kichik Osiyo va Eroning janubi-g'arbida davlatlar shakllanib

quldorlik jamiyati keng ravnaq topgan edi. O'zbekiston hududida esa bu davr miloddan avvalgi II ming yillikning I choragida boshlanib, miloddan avvalgi VIII asrlargacha davom etadi. Shuningdek, jamiyat taraqqiyoti ham o'ziga xos tarzda davom etgan. O'rta Osiyoning janubiy hududlarida dehqonchilik madaniyati ravnaq topib, ilk shahar madaniyati tarkib topdi. O'zbekistonning janubiy-sharqiy va markaziy hududlarida, ya'ni Samarqand, Farg'ona, Qarshi vohasi hududlarida ilk shahar madaniyati izlari so'nggi bronza davriga kelganda vujudga keldi. Ungacha bu hududlarda ko'chmanchi chorvadorlar madaniyati, ya'ni Andronova va Tozabog'yob madaniyatlari aholisi yashab kelgan. O'zbekistonning shimoliy hududlarida cho'l va dasht chorvachilik xo'jaligi etakchi o'rinni egallagan. Zarafshon, Sirdaryo va Amudaryo etaklarida so'nggi bronza va ilk temir davrida chorvador qabilalar o'troqlashib, sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullana boshlaganlar va ular asosida qishloqlar tashkil etiladi.

Bronza davri xo'jaligining eng katta yutug'i bu dehqonchilik madaniyatining keng yoyilishi va uning chorvachilikdan ajralib chiqishidir. Bu jarayon fanda birinchi ijtimoiy mehnat taqsimoti deb nomlanib, miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmida sodir bo'lgan. Ijtimoiy mehnat taqsimoti birinchi navbatda tabiiy sharoit muhitidan kelib chiqib ixtisoslashdi. O'rta Osiyoning janubiy va janubi-g'arbiy tumanlari dehqonchilik madaniyatining o'choqlariga aylandi. Uning cho'l va dasht zonalarida chorvadorlar va O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy, shimoli-g'arbiy, markaziy hududlaridagi daryo etaklarida dehqonchilik madaniyati tarkib topa boshladi. Dehqonchilikdan chorvachilikning alohida soha bo'lib ajralib chiqishi qonuniy zaruriyat bo'lgan.

Bronzadan yasalgan qurollari mehnat unumdorligini oshirdi, takroriy sug'orma dehqonchilik asosida doimiy qishloqlar ko'paydi, yangi erlar o'zlashtirildi, hunarmandchilikning yangi sohalari—metallurgiya, zargarlik rivojlandi, kulolchilikda charxdan foydalanishga o'tildi, uy-joy qurilishida g'ishtdan foydalanildi, mustahkam mudofaa devorlari qurila boshlandi. Chorvadorlar zonasida ot va eshakdan transport sifatida foydalanishga o'tildi. Gupchakli g'ildirakli aravalar paydo bo'ldi, jamiyat hayotida monogam oila tarkib topib, hayotda otalar etakchi bo'la boshladilar, patriarxat davri boshlanib, urug' jamoasi emirila boshladi va ilk davlatchilik elementlari shakllandi. Qo'shni mamlakatlar, ayniqsa chorvadorlar bilan dehqonlar o'rtasida tovar ayirboshlash jonlandi. Qabilalararo munosabatlarda,

bir-biri bilan aralashib, yangi etnoslarning shaklla-nishi va ularning madaniyatlari vujudga kela boshladi. Masalan, hozirgi Qirg'iziston Qozoqiston cho'llarida yashagan Andronova madaniyati chorva dorlari miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalarida O'zbekistonning shimoliy va janubiy hududlariga kirib borib, mahalliy aholi bilan aralashib ketgan va Tozabog'yob, Qayroqqum kabi madaniyatlar shakllangan.

O'zbekiston hududidagi bronza davri yodgorliklarini o'rganishda S.P.Tolstov, V.I.Masson, Ya.G'ulomov, A.Asqarov, B.A. Litvinskiy, M.A.Itina, Yu.A. Zadneprovskiy, V.I.Sprishhevskiy, T.Shirinov, B.Matboboev, B.Abdullaev va boshqalar olib borgan tadqiqotlar diqqatga sazovordir.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, O'zbekistonning janubiy hududlarida, ya'ni Surxondaryo viloyati hududlarida ilk bronza davri dayoq qadimgi dehqonchilik madaniyati shakllangan. Uning shakllanishida Murg'ob vohasidan kelgan dehqonlar asosiy o'rinni egallaganlar. Ular dastlab Sherobod cho'lini o'zlashtirib, Sopollitepa qishlog'ini tashkil qilganlar. Keyinchalik sopollitepaliklar asta-sekin Ko'hitong va Boysun tog' etaklari bo'ylab shimoli-sharqqa siljiganlar va Sherobod daryosi bo'ylab dehqonlarning qishloqlarini tashkil qilganlar. Tadqiqotchilar bu yodgorliklarni o'rganib, ularni Sopollitepa madaniyati nomi ostida fanga kiritganlar. Sopolli madaniyati 5000 yillik xronologik bosqichga bo'linadi. O'zbekiston arxeologlarining keyingi yillarda olib borgan tadqiqotlari natijasida Sopollitepa madaniyatining xronologik sanasini ancha aniqlashtirdilar, ya'ni radiokarbon analizi va madaniyatlararo tarqalgan ashyolar tahlili yordamida 300-400 yilgacha qadimiylashtirdilar. Ular quyidagilardan iborat:

1. Sopolli bosqichi - miloddan avvalgi 2150-1900 yillar;
2. Jarqo'ton bosqichi - miloddan avvalgi 1900-1600 yillar;
3. Ko'zali bosqichi - miloddan avvalgi 1600-1450 yillar;
4. Mo'lali bosqichi - miloddan avvalgi 1450-1250 yillar;
5. Bo'ston bosqichi - miloddan avvalgi 1250-1000 yillar;

Sopollitepa manzilgohi Surxondaryo viloyatidagi Sherobod cho'lida Qaynarbuloqsoy hududida topilgan. U Termiz shahridan 70 km shimoliy-g'arbida joylashgan. Bu manzilgoh Sherobod cho'lini o'zlashtirish jarayonida 1968 yilda L.I.Albaum tomonidan ro'yhatga olingan. Uning tadqiqot ishlari bilan 1969-1974 yillarda A.Asqarov shug'ullangan. Ushbu madaniyatga tegishli 20 dan ortiq yodgorliklar topilgan.

Sopollitepa koridorsimon bloklar sistema asosida qurilgan, uch qator mudofaa devorlari bilan o'rab olingan yirik qishloq bo'lgan. Uning umumiy maydoni 4 ga. ga yaqin. Katta qismi paxta maydoniga qo'shib yuborilganligi sababli, faqatgina, uning markaziy qal'a qismi saqlanib qolgan. U kvadrat 82 X 82 metr bo'lgan istehkomdir. Qal'a mudofaa devorlari qalinligi 2 metr bo'lib, somon qo'shilgan xom g'ishtdan qurilgan. Mudofaa devorlari to'lg'ama tuzoq usulida ishlanib, aniq o'lchamli koridorsimon bloklarga bo'lingan. Tashqi bloklar yo'laklar orqali ichkaridagi uy-joylar bilan birlashtirilgan. Ichki bloklar mudofaa tizimida qopqon vazifasini bajargan. Tashqaridan qaraganda ular qal'aga olib kiradigan darvozalarga o'xshaydi. Lekin qal'aga bitta darvoza orqali kirilgan. U qal'aning janubiy tomonida joylashgan. Qolganlari «yolg'on darvoza» bo'lgan. Bu juda murakkab me'moriy reja edi. Mudofaa tizimidagi ichki va tashqi bloklar Sopollitepaning keyingi bosqichlarida urug' xilxonasi, uy-joy, kulolchilik ustaxonasi kabi maqsadlarda foydalanishgan.

Sopollitepada 3 ta qurilish bosqichi aniqlangan. Sopollitepaning 2 ta qurilish davri bir xil materiallar bergan. Yuqori 3-chi qurilish davrida ba'zi o'zgarishlar mavjud. Bu o'zgarishlar Jarqo'ton yodgorligining quyi qatlami materiallariga o'xshaydi. Shuning uchun Sopollitepadagi 2ta quyi qatlam «sopolli bosqichi», uning yuqori qatlami «Jarqo'ton» bosqichi deb yuritiladi.

Sopollitepadagi uy-joylar 8 ta kvartallarga bo'lingan. Kvartallar urug'lar asosida shakllangan. Qishloqda 8 ta urug' jamoalari yashagan. Har bir kvartaldan 2-3 yoki undan ortiq xumdonlar va non pishiriladigan maxsus tandirlar, uy-joy qoldiqlar va 158 ta qabr topilgan. Olimlar fikricha, qishloq aholisi 155-315 kishidan iborat bo'lgan. Har bir oila o'z uyiga ega bo'lgan. Uylar orasida ko'chalar bo'lib, ular markaziy maydoni bilan bog'langan. Uylar ko'p xonali qilib, xom g'ishtdan qurilgan. Devorlari bir necha bor somonli loy bilan suvalgan, qollarga alebastr aralashgan loy yoki sopol siniqlari yotqizilgan. Xonalarda o'choq va sandal izlari saqlangan. Har bir xonadonning omborxonasi bo'lgan. Uylar ichidan toshdan, suyakdan, bronzadan yasalgan turli xil mehnat qurollar, sopol idishlar, turli taqinchoq va bezaklar, urug' va qabilalarning muhrlari, tamg'alari topilgan. Ular shahorat bilan ishlangan. Topilmalar o'sha davr aholisining yuksak madaniy-xo'jalik rivojiga erishgauligidan guvohlik beradi.

Sopollitepada sopol buyumlar kulolchilik charxida ishlanib, ikki qatlamli xumdonlarda pishirilgan. Sopol idishlar jarangdor, yupqa qilib ishlangan. Ularning turli xil shakllari - oyoqli vazalar, qadahlar,

jo'mrakli choynaklar, ko'zalar, xurmachalar, konussimon kosar-kaklar o'ng biqini bilan, ayollar chap biqini bilan yotqizilgan, oyoq-tog'oralar, xumlar, sopol tagkursi, qozonlar topilgan. Bular kulolchilikning rivojlanganligini ko'rsatadi. Sopol buyumlarda naqshlar faqat ko'zali bosqichining ko'zalarida gorizontall chiziqlar uchraydi.

Sopollitepada to'qimachilik sohasi ham rivojlangan. Bu mozorlardan topilgan kiyim mato qoldiqlari darak beradi. Bu qoldiqlari ilmiy laboratoriya tekshiruvidan o'tkazilganda, ularning va tabiiy ipakdan ishlanganligi ma'lum bo'lib, paxtachilik va ipakchilik bronza davrida ham mavjud bo'lganligini isbotlaydi. Bu esa, ipakchilik bundan 2000 yil oldin Xitoydan O'rta Osiyoga kirib kelgan, degan rad qilib, O'zbekistonda paxtachilik va ipakchilik 3,5 ming yil tarixga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Bu davrda metall bilan ishlash hunarmandchiligi ham taraqqiy etgan. Arxeologik qazishmalar vaqtida yuzlab metall buyumlari- uy-ro'zg'or buyumlari, harbiy qurollar, surmadonlar, to'g'nag'ich, hayot ma'budalari, turli naqshdor tamg'a va muhrlar topilgan.

Sopollitepa manzilgohida urug' jamoa a'zolari olamdan o'tsa, o'zi yashagan xonaning poli ostiga, eshik yoki o'choq oldiga yoki x devorlari ostiga ko'mish odati bo'lgan. Agar o'lgan kishi jamoa nufuzli obro'ga yoki urug' oqsoqoli bo'lsa, u holda uning qabri ur ajratilgan xonaning qoq o'rtasida bo'lgan. Sopollitepaliklar abalo o'limga ishonmaganlar, «narigi dunyo» tushunchasi ularda kuc bo'lgan. Shuning uchun o'lgan kishi qabriga o'z shaxsiy mulki urug'doshlar keltirgan idish-tovoqlardagi ovqatlar bilan ko'mgan. Har bir qabrda 2-3 tadan to 50 tagacha buyumlar topilgan. Yosh bolalar qabrlarida idishlar kam, o'smirlar qabrida esa 5-6 ta buyumlar topilgan. Ularning aksariyati sopol idishlar bo'lgan. Mozorlarda bronza ishlangan turli xil taqinchoqlar, diniy e'tiqod bilan bog'liq bo'lgan tumor-muhrlar, qimmatbaho toshlardan ishlangan turli xil munchoqlar, oltin munchoqlar, kumush halqa va bilakuzuklar, erkaklar mozorlarini ba'zilari chaqmoqtoshdan ishlangan paykonlar, bronza oybolta, pichon mitti tasha, bolta va boshqalar, ayollar qabrida urchuq tosh, bronza surmadonlar, surmatosh, to'qimachilik asboblari, turli shakllardagi bronza to'g'nog'ichlar, bronza oynalar, igna, bigiz, mitti kurakcha boshqa narsalar qo'yilgan.

Ba'zi yaxshi saqlangan mozorlarda lux, bug'doy va arpa poyasidagi to'qilgan savatchalar, teridan, yog'ochdan ishlangan idishlar, marmar toshdan yo'nirilgan hurmachalar topilgan. Mozorlarga qo'yilgan buyumlarga qarab, marhumning duradgor usta, bo'zchi, kulol, tabib, podachil ovchi, jangchi yoki chilangar ekanligini aytish mumkin. Qabr

o'ng biqini bilan, ayollar chap biqini bilan yotqizilgan, oyoq-tog'oralar, xumlar, sopol tagkursi, qozonlar topilgan. Bular kulolchilikning rivojlanganligini ko'rsatadi. Sopol buyumlarda naqshlar faqat ko'zali bosqichining ko'zalarida gorizontall chiziqlar uchraydi.

Ba'zi mozorlarga bedarak yo'qolgan jamoa a'zosining ruhi ko'milgan. Bunday qabrlarga odatda odam haykalchasi yoki qo'y va cho'chki bolasi ko'milgan. Bunday qabrlar fanda «kenataf» deb ataladi.

Qabrlardan topilgan predmetlarga qaraganda, urug' jamoalarini boshqarishda hali ayollarning mavqei katta bo'lgan, ya'ni ularning anaviy obro'yi jamoada saqlanib qolgan. Sopollitepadagi har bir kvartal xilxonasida boy ayol qabri bor. Faqat shunday qabrlardagina bronza yoki toshdan yasalgan tumor-muhrlar chiqqan. Ular urug' otamlari haqidagi diniy tasavvurlarning namunasi hisoblanadi.

Sopollitepada hayot taxminan 200-250 yillar davom etgan. Keyinchalik uning aholisi yangi erlarni o'zlashtirish maqsadida sharq tomon siljib, hozirgi Sherobod yaqinidagi Oqqo'rg'on qishlog'ini mududiga ko'chib borganlar.

Jarqo'ton yodgorligi sopollitepaliklar asos solgan ilk shahar hisoblanadi. U Bo'stonsoyning chap sohilida joylashgan bo'lib, 100 ga naydonni egallagan. Bu erning aholisi ham dehqonchilik bilan shug'ullanib, kamida 500 yil shu erda yashaganlar.

Jarqo'ton uch qismdan iborat. Uning arki 3ga maydonni egallagan. Arkning atrofi mudofaa devorlari bilan o'rab olingan. U erda hukmdorning qarorgohi joylashgan. Mudofaa devori somon qo'shilgan kom g'ishtdan ishlangan. Devor qalinligi 3m, balandligi 5-6m bo'lgan. Hozirda saqlangan qismi 1 m gacha boradi. Devor kvadrat shaklidagi burjlar bilan mustahkamlangan. Arkka kirish darvozasi janub tomonda joylashgan. Arkda hukmdor saroyi alohida ajralib turadi. Saroyda ko'p qadimiy xonalar bo'lib, saroy maydonida 20kv.m supa joylashgan. Arkning sharqiy tomonida bir necha uy-joy massivlari topilgan. Ular 1,5 m qalinlikdagi supa ustiga qurilgan. Bu erda ko'p xonali hovlilar ochildi. Har bir hovlida 2-3 ta o'choq topilgan.

Shaharning janubida 20 ga maydonni egallagan shahar qabristoni topilgan.

Jarqo'tonda otashparastlik ibodatxonasi ochildi. Ibodatxonaning atrofi 4,5 m qalinlikdagi devor bilan o'rab olingan. Ibodatxona ikki qismdan - muqaddas ziyoratxona va xo'jalik qismlaridan iborat bo'lgan. Ibodatxonaning muqaddas qismi kvadrat shaklida bo'lib, 35x35 metrga teng. Uning tarkibida muqaddas olov, muqaddas quduqlar, altarlar va bosqichga doir tosh yo'laklar bo'lgan. Bular erga, suvga, olovga qo'yilgan buyumlarining ishlash usurlari hisoblanadi. Ibodatxonaning ishlab chiqarish-xo'jalik qismida muqaddas ichimlik-xaoma tayyorlaydigan xona, mozor

inventarlari tayyorlaydigan ustaxonalar va ibodatxonaga ajratilgan oziq-ovqat ombori joylashgan.

Ibodatxonada xech kim yashamagan, u faqat olovga sig'inish bilan bog'liq bo'lgan urf-odatlar va diniy marosimlar o'tkazish markazi bo'lgan.

Hozirgi kunda Janubiy O'zbekiston territoriyasida 20 dan ortiq bronza davri yodgorliklari topilgan. Bular Jarqo'ton, Bo'ston, Kultepa, Maydatepa, Mo'lali va boshqalar bo'lib, ular asosan, Surxandaryo viloyatining Sherobod, Jarqo'rg'on va Sho'rchi hududlarida joylashgan. Bu yodgorliklarni o'rganish natijasida Sopollitepa madaniyati qadimgi Sharq sivilizatsiyasining ajralmas bir qismi ekanligini ko'rsatdi.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Bronza davri yutuqlari nimalardan iborat?
2. Bronza tarkibi qanday bo'lgan?
3. Bronzadan qanday qurollar ishlab chiqarilgan?
4. Sopolli madaniyati nechta bosqichda rivojlangan?
5. Sopollitepa manzilgohida uylar qanday shaklda bo'lgan?
6. Jarqo'ton yodgorligi haqida ma'lumot bering?
7. Sopolli madaniyatlari rivojlanish jarayonlarini solishtiring?
8. Sopolli madaniyati aholisining e'tiqod izlari nimalarda ko'rinadi?

Yodda tuting!

Bronza davri xususiyatlari:

- Birinchi mehnat taqsimoti sodir bo'ldi.
- Patriarxat davri boshlandi.
- Doimiy qishloqlar paydo bo'ldi.
- Kulolchilik charxi ixtiro qilindi.
- Uy-joy qurilishida g'ishtdan foydalanildi.
- Gupchakli g'ildirakli aravalar paydo bo'ldi.
- Mudofaa devorlari qurildi.
- Ipakdan matolar to'qildi.
- O'zbekistonda ilk shahar –Jarqo'ton shakllandi.

4-§. Bronza davridagi cho'l zonasi qabilalari

Bronza davrida O'rta Osiyoning cho'l va dashtlarini chorvachilik bilan egallagan. Ularning iqtisodiy hayoti asosini chorvachilik va ibtidoiy tog' sanoati xo'jaligi tashkil etgan. Bu qabilalar engil tipdagi qarorgoh yoki qisqa muddatli makonlarda istiqomat qilganlar. Ul

Arxeologik yodgorlik. Mozor-qo'rg'on.

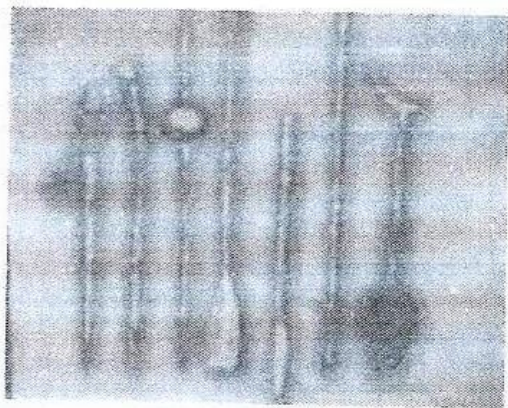
Arxeologik yodgorlik. Qadimiy shahar.

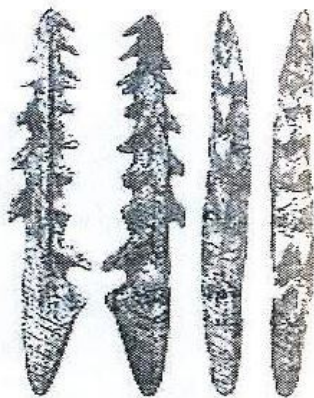
Qo'l cho'qmoni. Selungur.

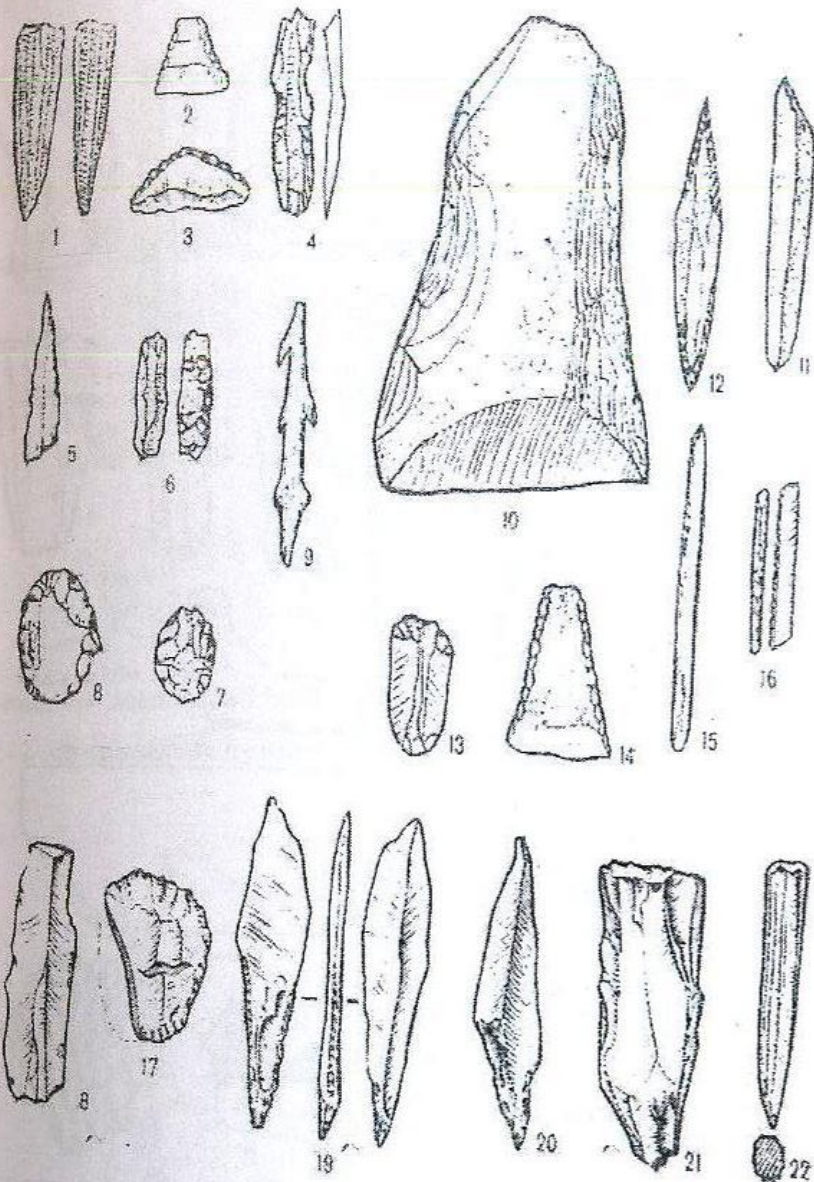
Toshni ishlash uslubi. Paleolit davri.

Qadimgi odamning qazish uchun ishlatadigan tayoq va kurakchalari.

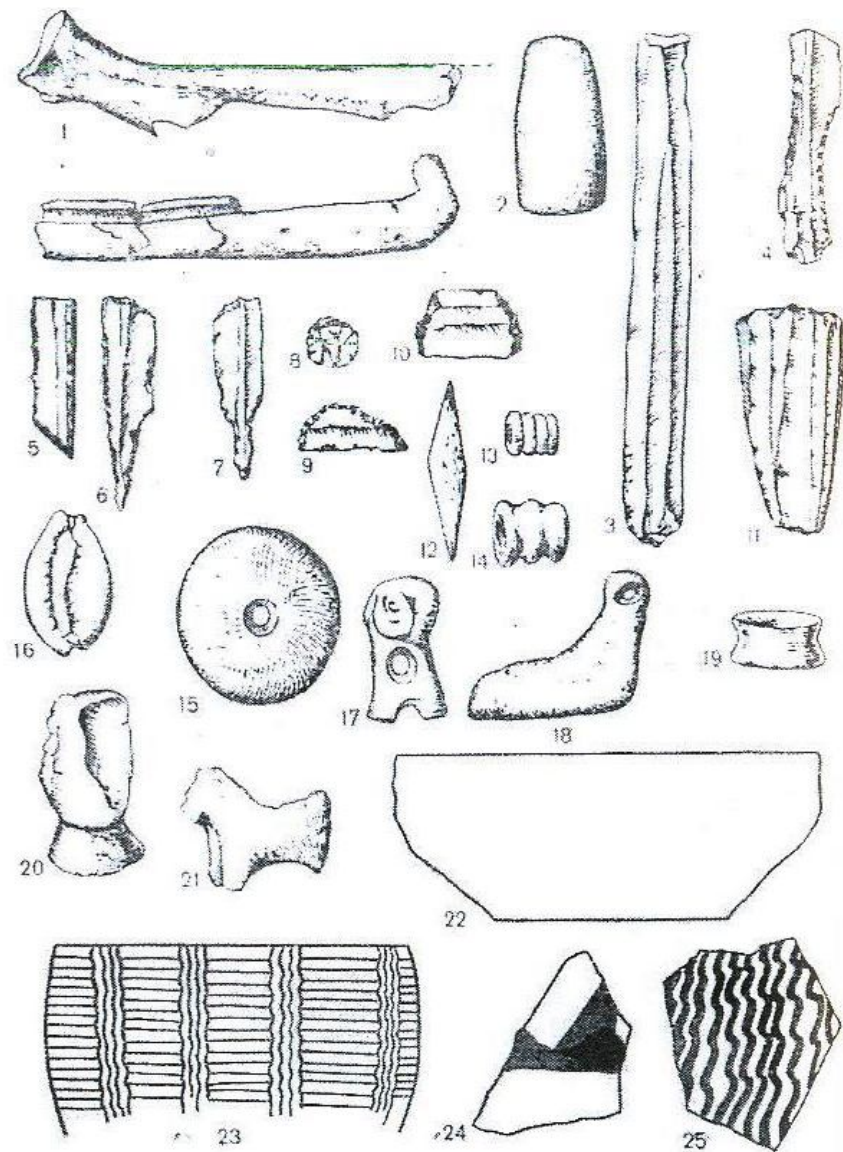

Garpunlar. Madlen davri.

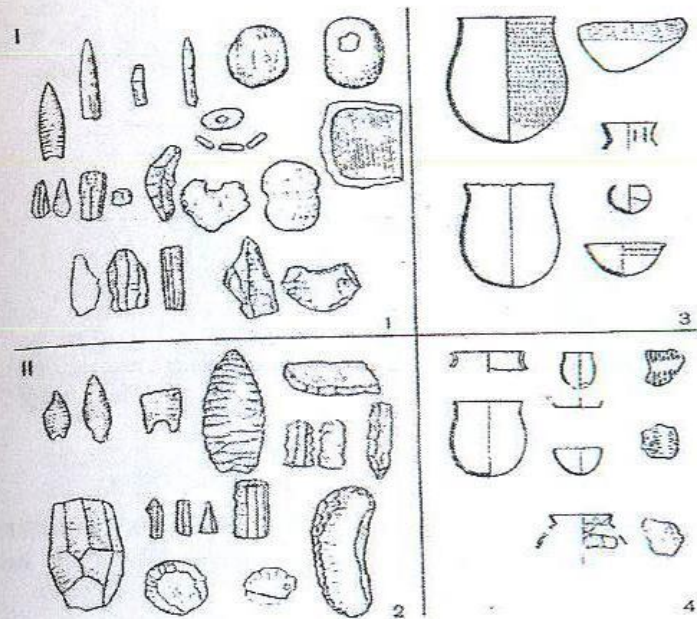
Mezolit davri tosh qurolari:

- 1-nukleus, 2-trapesiya, 3-sigment, 4-paraqa, 5-bigiz, 6-qadama,
 7-8- doirasimon qirg'ichlar, 9-suyak garpun, 10-bolta, 11-12-o'qlar,
 13-qirg'ich, 14-trapesiya, 15-suyak bigiz, 16-bigiz uchun qadama,
 17-18-qirg'ichlar, 19-20-o'qlar, 21-22- nukleuslar.

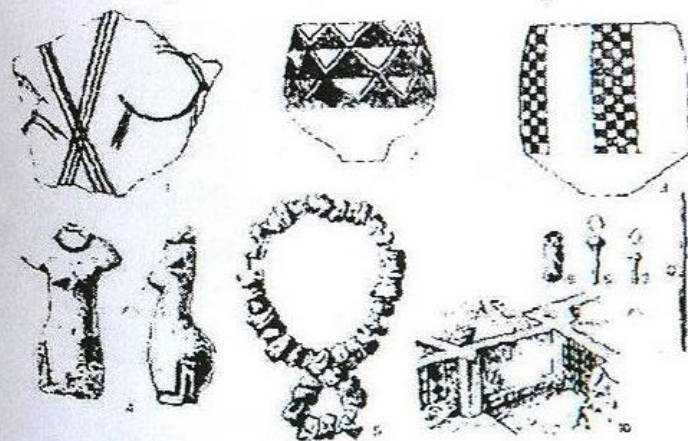
Joytun madaniyati buyumlari:

1-o'roq, 2-bolta, 3-4-paraqalar, 5-6-bigiz, 7-parma, 8-qirg'ich, 9-sigm
 10-trapesiya, 11-nukleus, 12-o'q uchi, 13-14-munchoq, 15-urchuq
 16-chig'anoq, 17-18-taqinchoq, 19-shashka, 20-21-hayvon figuralar
 22-25-sopolar va ulardagi naqshlar.

Kaltaminor madaniyati buyumlari. I – ilk bosqichi, II – so'nggi bosqichi.

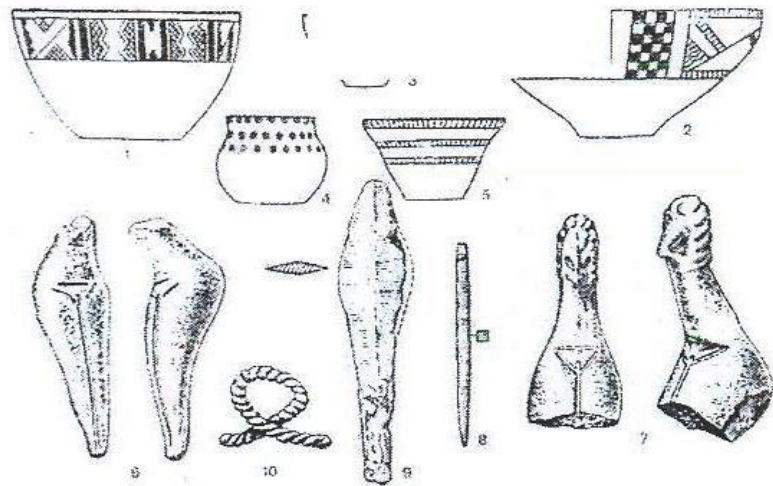
1-2- chaqmoqtosh qurollar, 3-4- sopol idishlar va ulardagi naqshlar.

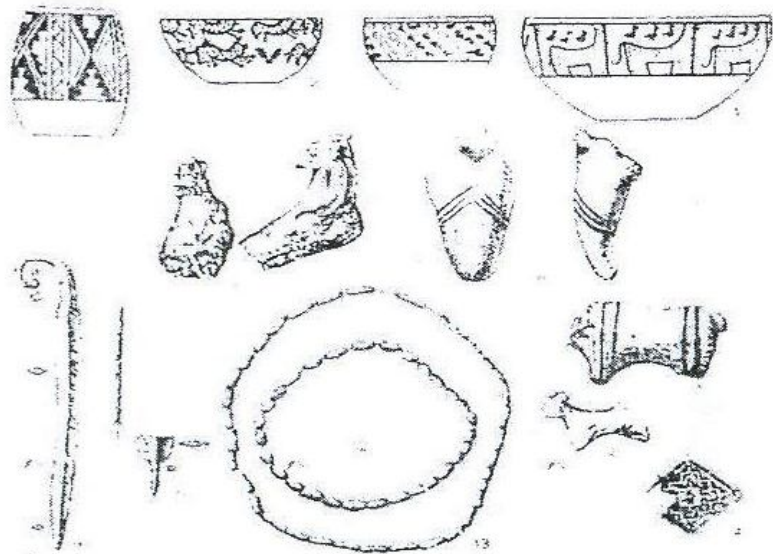
Nomozgoh I madaniyati buyumlari:

1-3-sopol idishlar va ularning naqshlari, 4-ayol haykalchasi, 5-taqinchoq,
 6-7-metall to'g'nog'ichlar, 8-metall igna, 9-metall munchoq, 10-devoriy rasm.

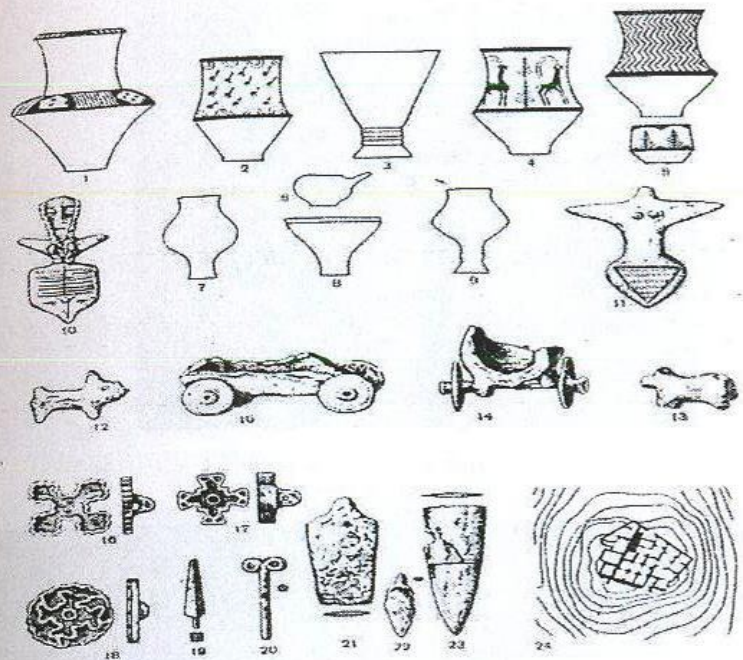

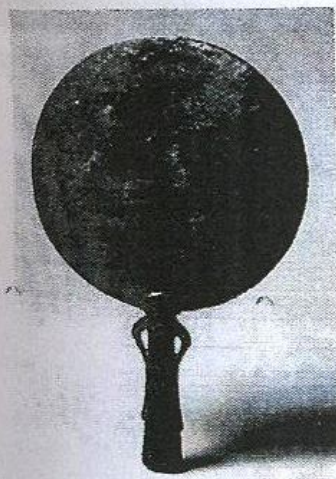
Nomozgoh II madaniyati buyumlari: 1—5-sopol idishlar va ularning naqshlari, 6—7-ayol haykalchalari, 8-pona, 9-pichoq, 10-metall bezak.

Nomozgoh III madaniyati buyumlari: 1-4-sopol idishlar va ularning naqshlari, 5-6-ayol haykalchalari, 7-8-hayvon haykalchalari, 9-mis qilich, 10-metall o'q uchi, 11-metall igna, 12-13-taqinchoq, 14-muhr.

Nomozgoh IV-V madaniyati buyumlari: 1-9-sopol buyumlar, 10-11-ayol haykallari, 12-13-hayvon figuralari, 14-15-aravachalar, 16-18-metal muhrlar, 19-metal o'q, 20-metall bog'log'ich, 21-23-metall pichoqlar, 24-manzilgoh plan.

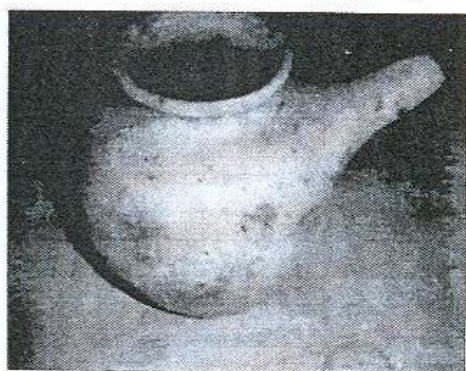
Bronza ko'zgu.

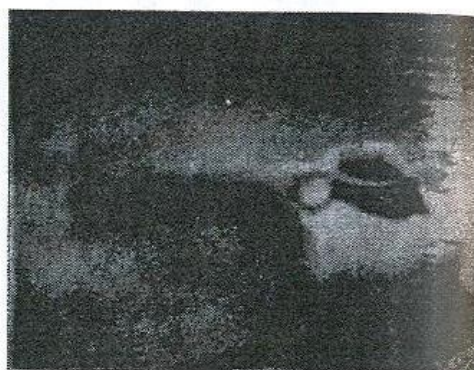
Sopollitepa. Bronza idishlar.

Sopol quvurlar. Jarqo'ton.

Jo'mrakli sopol buyum. Sopollitepa.

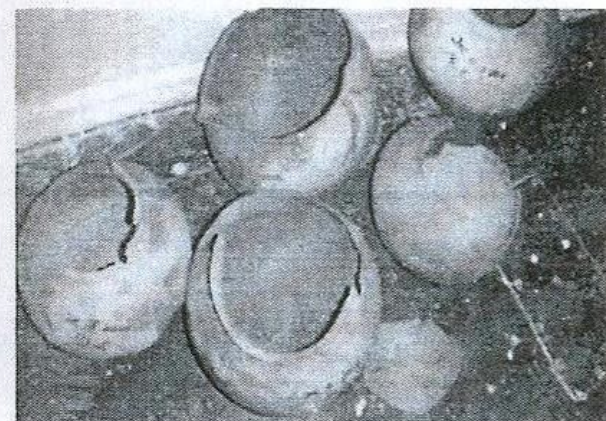
Tarnovsimon jo'mrakli choynak.
Jarqo'ton.

Sopol idishlar to'plami. Sopollitepa madaniyati.

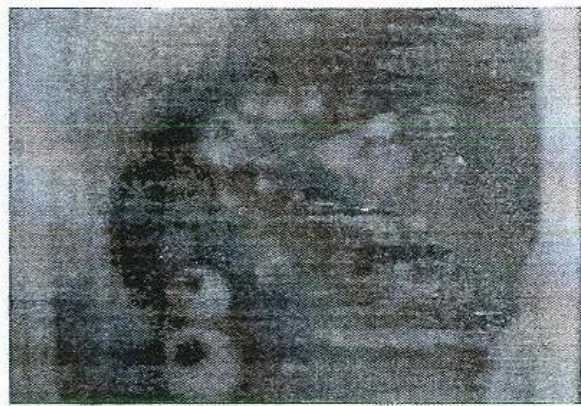
Ikki pog'onali xumdon. Jarqo'ton.

Sopol idishlar. Mo'lali davri.

Kenataf qabr.

Urug' sardorining qabri. Jarqo'ton.

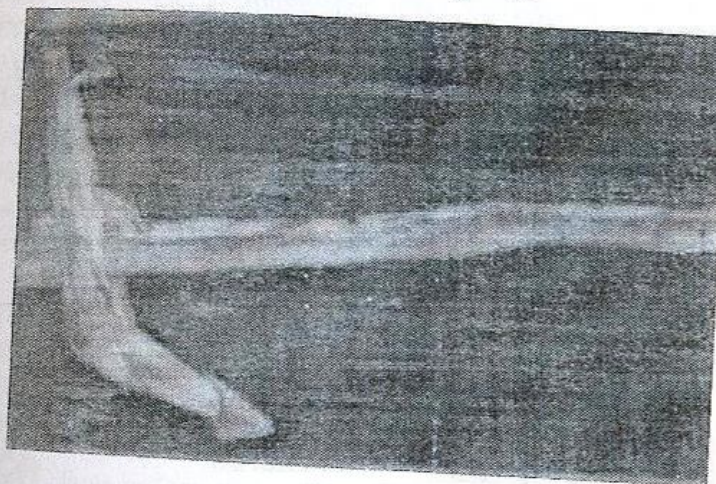
Laxat qabr. Qovunchi madaniyati.

Persepol saroyi relefi. Mil.avv.V asr.

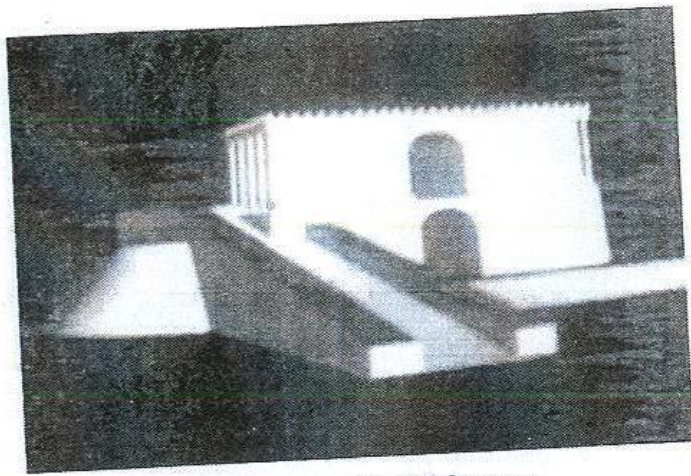
Qadimgi davr tangalari.

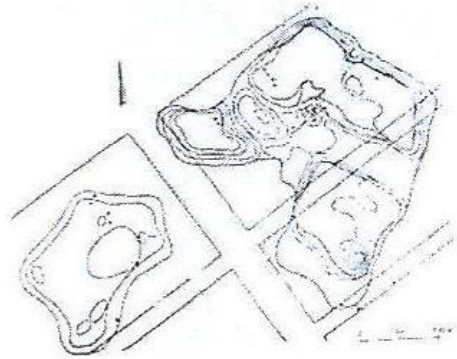
Omoch.

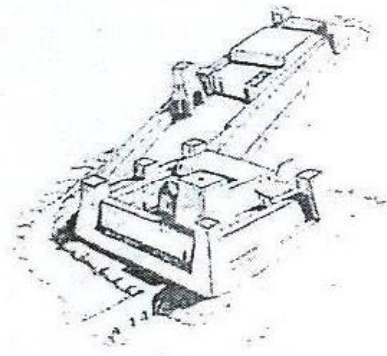
So'qa.

Oqshaxon qal'a. Tiklangan.

Mingo'rik. I-XIII asrlardagi shahar tarhi.

Yunusobod Oqtepasi. Tiklangan.

Shoshtepa. Mil.avv. II asr tarhi.

Qozog'iston cho'llari, Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshonning quyi havzalarida, tog'li hududlarda yashaganlar. Bu chorvador qabilalar ko'pincha cho'l zonasida yashaganliklari uchun maxsus adabiyotlarda «bronza asrining cho'l zonasi qabilalari» nomi bilan yuritiladigan bo'ldi.

Cho'l zonasi qabilalari u erlarning tabiiy geografik sharoitga moslashib hayot kechirishgan. Ular erto'la va yarim erto'la tipidagi kulbalarda, qora uylarda yashaganlar. Sopol idishlar qo'lda yasaliib, qo'pol va mo'rt bo'lgan. Ularning turlari ham kam bo'lib, ochiq gulxanda pishirilgan, sirtiga chiziqli, taroq uslublaridagi geometrik naqshlar chizilgan. Lekin bronza metallurgiyasi sohasida anchagina muvaffaqiyatlarga erishganlar.

Zamonbobo madaniyati Zarafshon daryosining quyi havzasida topilgan chorvachilik va motiga dehqonchiligi bilan shug'ullangan qabilalarning yodgorligi hisoblanadi. U Buxoro viloyati Qorako'l tumanining cho'l zonasidagi Zamonbobo ko'li bo'yida joylashgan.

Zamonbobo madaniyatiga oid qabristonni 1950 yilda Ya.G'.G'ulomov topdi. Qabristonda 1951-1960 yillarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida bronza davriga oid 40dan ortiq qabr ochilgan. Mozorlar tuzilishi jihatidan ayvonli laxat (podboy) shaklida bo'lgan. Zamonbobo qabristonidan yaproqsimon shaklda ishlangan tosh paykonlar, osti yassi va tuxumsimon bo'lgan sopol idishlar, bronzadan ishlangan kurakchalar, halqasimon bilakuzuklar, qimmatbaho toshlardan yasalgan juda ko'p munchoqlar, jez oyna, igna, bigiz, terrakota haykalcha, namozgoh madaniyatiga tegishli sopol parchalari va boshqa narsalar topilgan.

1961 yili A.Asqarov Zamonbobo qabristonidan uncha uzoq bo'lmagan joydan, Zarafshonning qadimgi o'zani Gurdush-Gujayli sohilidan shu madaniyatga tegishli qishloq qoldiqlarini topdi. U erda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida zamonboboliklarning xo'jaligi va urmushiga doir yangi materiallar to'plandi. U erdan erto'la tipidagi kulba harobasi, bir nechta engil chayla o'rni, ikki yarusli xumdon harobasi va devor qoldiqlari topib o'rganildi. Erto'la maydoni 200 kv.m bo'lib, uning maydonida qator o'choqlar, kulba karkasining ustun huqurchalari saqlangan.

Suvyorgan madaniyatiga oid dastlabki yodgorliklar 1945-1946 yillarda Qoraqalpog'istonning Jonbosqal'a tumanidagi Jonbos-6 harobasidan va 1954 yillarda Oqchadaryoning qadimgi irmoqlari o'yidan Qamishli 1, Qamishli 2 qarorgohlaridan topilgan. Ularning materiallari asosida S.P.Tolstov Suvyorgan madaniyatini rivojlanishining bosqichlarini aniqlagan. Olim uni miloddan avv. II ming yillikning

birinchi yarmiga oid bo'lib, Kaltaminor madaniyatining qamishi bosqichi deb ko'rsatadi.

Suvyorgan madaniyati sopol idishlari ustida qizil rang izlari saqlanganligi bilan ajraladi. Tadqiqot jarayonida suvyorganlikka dastlab doira shaklidagi yarim erto'lalarda yashaganlar, keyinchalik esa u to'g'ri to'rtburchak shaklida bo'lgan.

Miloddan avv. II ming yillikning ikkinchi yarmiga kelib, bu madaniyatni yaratgan urug'-jamoalar tozabog'yobliklar bilan aralash ketadilar.

Tozabog'yob madaniyati 1938 yilda Amudaryoning quyi havzasidagi Oqchadaryo o'zani bo'yidagi Tozabog'yob kanali bo'yida S.P.Tolstov tomonidan topilgan.

Tozabog'yob madaniyati qadimgi Xorazm hududida miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmida (mil.avv. XV asr) shakllangan. Bu madaniyat aholisi erto'la va chaylalarda yashagan chorvachilik va qisman, qo'ltiq dehqonchilik bilan shug'ullangan. Tozabog'yob kulbalari yarim erto'la shaklida qurilib, ularning o'rtacha maydoni 12-18 kv.m ga teng. Kulba markazida o'choq bo'lgan. Kulba bir oila uchun mo'ljallangan. Lekin kulbalar orasida maydoni 100-150 kv.m.ga teng bo'lgani ham uchraydi, ular bir urug' jamoa uchun mo'ljallangan.

Sopol idishlar qo'lda yasalgan qo'pol, mo'rt bo'lib, xurmasimon bankasimon idishlar va yarim doira shaklidagi kosalardan iborat. Sopol buyumlar geometrik naqsh bilan bezatilgan. Arxeologlar ularni tahlil qilib Qozog'iston va janubiy Sibir hududlarida tarqalgan Andronova madaniyatiga aynan o'xshashini aniqlaganlar. Tozabog'yob madaniyati moddiy buyumlariga o'xshash buyumlar quyi Zarafshan vodiysida topilgan.

Tozabog'yob madaniyatining shakllanishida Yog'ochband (srub) Andronova madaniyatlarining ta'siri katta bo'lgan. Lekin Tozabog'yob madaniyatining xo'jalik va madaniy hayotining o'ziga xos xususiyati bor. Tozabog'yob qabilalarida dehqonchilik ancha rivojlangan. Miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmiga oid irrigatsiya inshooti B.V.Andrianov tomonidan yaxshi o'rganilgan.

Tozabog'yob madaniyatiga oid qabriston Ko'kcha 3 qabriston bo'lib, u 1954 yilda qadimgi Xorazm hududidagi Sulton Uti tizmalarining sharqiy chekkasidan topib o'rganildi. U erdan 100 m ortiq qabr topilgan va boy arxeologik material olingan. Qabrlardan xil darajada saqlangan 43 ta odam skeleti topildi. Mozorlarda bitta

ba'zi xollarda bir vaqtda va har xil vaqtda ko'milgan ikkitadan skelet topildi. Ayollar bilan bolalarni ko'mish, erkak va ayolni bir qabrga ko'mish xollari ham uchraydi. Marhumlar oyoq-qo'llari buklangan holda o'ng yoki chap biqini bilan ko'milgan. Har bir mozorda bir yoki bir nechta sopol idishlar, erkaklar mozorida bronza buyumlar, ayollarnikida esa bronza taqinchoqlar uchraydi.

Tozabog'yob madaniyati odamlarining antropologik tiplari ikki xil bo'lib, ularning birinchisi andronova qabilalariga oid protoevropoid tipi bo'lsa, ikkinchisi O'rta Osiyoning qadimgi aholisi sharqiy O'rta Er dengizi tipini beradi. Shuningdek, odamlar orasida Sharqiy Evropaning Yog'ochband madaniyati tiplari ham uchraydi.

Andronova madaniyati mil.avv. II- I ming yilliklarda G'arbiy Sibir, O'rta Osiyo va janubiy Ural hududlarida tarqalgan madaniyati biri biriga yaqin bo'lgan qabilalarga nisbatan aytiladi. Andronova nomi Achinsk yaqinidagi Andronova qishlog'i nomidan olingan, chunki shu erda 1914 yilda dastlabki yodgorlik topilgan. 1948 yilda K.V.Salnikov Andronova madaniyati yodgorliklarning 3 bosqichini aniqladi: Fyodorov, Alakul, Zamarev. Bugungi kunda esa, uning 4 tarmog'i aniqlangan:

1. **Sintashta-Petrovka-Arkaim** – Janubiy Ural va Shimoliy Qozog'istonda tarqalgan, mil. avv. 2200–1600 yilliklarga oid;
2. **Alakul** Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi erlarda va Qizilqum cho'lida tarqalgan, mil.avv. 2100–1400 yilliklarga oid;
3. **Fyodorovo** Janubiy Sibir hududida tarqalgan, mil.avv. 1500–1300 yilliklarda oid, bu erda ilk bor o'likni yoqish (krematsiya) va olovga e'tiqod izlari kuzatilgan;
4. **Beshkentskiy tuman** – Tojikistondagi Vaxsh vohasi, mil. avv. 1000–800 yilliklarni o'z ichiga oladi

Andronova madaniyati aholisi yarim erto'la va chaylalarda yashaganlar. Ular asosan chorvachilik, qisman dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Ularda metallga ishlov berish rivojlangan. Ular misni Oltoy tog'laridan va Qozog'iston hududlaridan olganlar. Ko'pincha qishloqlari yonida qurbongohlari bo'lgan. U erda ko'plab o'ralar bo'lib, ichidan andronova sopol idishlari topilgan. Sopol idishlarining tagi yassi bo'lib, murakkab geometrik o'yama naqshlar bilan bezatilgan. Andronovaliklarning qabrlari daryolar oralarida bo'lib, ular toshlar bilan halqa qilib o'ralgan. O'liklar bukchaytirilib ko'milgan, qo'llari yuz tarafga qo'yilgan. Ba'zi xollarda marhumlarning kuydirilganlari ham uchraydi. Qabrlardan chaqmoqtoshdan ishlangan o'q uchlari, bronzadan ishlangan

mehnat va jangovor qurollari turli taqinchoqlar va sopol idishlar topilgan.

Miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmida Toshkent viloyatining tog'oldi hududlari ham Andronova chorvador qabilalar tomonidan o'zlashtirilgan. Hozirgi kunda ularning qisqa muddatli qarorgohlari Toshkent yaqinidagi Achiko'l atrofida, Yangiyo'l tumanida va Toshkent kanali hududlarida makon va mozor izlari topilgan. Ularning xech birida madaniy qatlam saqlanmagan. Faqat qadimgi qishloq harobalarida chizma naqshli sopol parchalari, bronzada ishlangan uy-ro'zg'or buyumlari, tosh yorg'uchoq siniqlari uchraydi. Qabrlarda esa, oyoq-qo'llari buklanib, yoni bilan yotqizilgan skeletlar va bir necha sopol buyumlari topilgan. Ayollar qabrlarida bronza taqinchoqlar uchraydi.

Cho'l zonasi qabilalariga tegishli yodgorliklar Farg'ona vodiysida keng o'rganilgan. Jumladan, Qayroqqum va Dahana qabristonlarini ko'rsatish mumkin.

Qayroqqum madaniyati Farg'ona vodiysining g'arbiy qismida joylashgan bo'lib, 1950 yillarda A.P.Okladnikov va B.A.Litvinskiy tomonidan topib o'rganilgan. U joydagi taqir ustidan 60 dan ortiq makon va minglab sopol siniqlari, bronza va tosh qurollar, hayvon suyaklari topildi. Bu madaniyat mil.avv. II ming yillikning o'rtalarida shakllangan.

Makon va qabrlardagi sopol idishlar ko'p jihatdan tozabog'yop sopoliga o'xshab ketsada, lekin Qayroqqum sopolari ichida quloqli tarnov jo'mrakli xillari bo'lgan. Sopol idishlarning o'ndan bir qismi chizma, taroq shakllar bilan naqshlangan. Bu ularning xronologik jihatdan Andronova madaniyatining eng so'nggi bosqichiga tegishli ekanligini ko'rsatgan.

Qayroqqum madaniyatida metall hunarmandchiligi rivojlangan. 1500 yildan joydan metall eritish o'choqlari va toshqollar uyumi topilgan. Shuningdek, taqirlarda ikki tig'li yaproqsimon pichoqlar, xanjar, iskand qarmoq, igna, bigiz, ikki parrakli bronza paykonlar ko'plab uchraydi.

Qayroqqum madaniyati bronza davrining oxiri va ilk temir davriga o'tish yodgorlik hisoblanadi.

Yuqori Farg'ona hududidan Vodil, Qaramko'l, Yapagin, Chakkab qabristonlarini B.Z.Gamburg va N.G.Gorbunovlar o'rganganlar. 50 dan ortiq mozor-qo'rg'ondan tosh yashiklarga solingan oyoq-qo'llar buklanib odam skeletlari topilgan. Lekin mazorlarning 90% o'g'irlangan. Ularning ba'zilarida qo'ng'iroqsimon bronza isirg'alar

spiral boshli bilakuzuklar, bronza munchoqlar, ikki parrakli paykon va sopol parchalari uchraydi.

Toshkent va Farg'ona vodiysi cho'lli zona qabilalarida chorvachilik rivojlangan. Lekin chorvadorlar hayotida dehqonchilik ham muhim o'ringa ega bo'lgan.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Chorvador qabilalar O'rta Osiyoning qaysi hududlarida istiqomat qilishgan?
2. Chorvador qabilalarning sopol idishlari bilan dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi qabilalarning sopol idishlarini solishtiring?
3. Zamonbobo madaniyatining o'ziga xos jihatlarini ko'rsating?
4. Suvyogan madaniyati aholisi qaysi madaniyat bilan aralashib ketgan?
5. Tozabog'yop madaniyatini kimlar o'rgangan?
6. Qayroqqum madaniyati qaysi hududlarga tarqalgan?

Yodda tuting! Bronza davridagi cho'l zonasi qabilalar

- O'rta Osiyoning cho'l va dashtlarini chorvador qabilalar yashagan.
- Zamonbobo madaniyati Buxoro viloyatidan topilgan.
- Tozabog'yop madaniyati Amudaryoning Oqchadaryo o'zani bo'yidan topilgan.
- Suyorgan madaniyati Qoraqalpog'iston hududidan topilgan.
- Andronova madaniyati G'arbiy Sibir, O'rta Osiyoning g'arbiy qismi va janubiy Ural hududlarida tarqalgan.
- Qayroqqum madaniyati Farg'ona vodiysining g'arbiy qismidan topilgan.

Mavzular buyicha test savollari

1. Neolit davrida quyi Amudaryo bo'ylarida qanday madaniyat shakllangan?
A) Tozabog'yop
B) Amirobod
V) Kaltaminor
G) Zamonbobo
2. Jo'mrakli sopol idishlar qachon vujudga kelgan?
A) Mezolit
B) Neolit
V) Eneolit
G) Bronza
3. Bir xonali uylardan iborat qishloqlar qaysi davrga xos?
A) Ilk neolit davriga
B) So'nggi neolit davriga
V) Ilk eneolit davriga
G) So'nggi eneolit davriga

4. Dastlabki qo'l cho'qmori qachon paydo bo'lgan?

- A) Bundan 1 mln yil oldin
- B) Bundan 3 mln yil oldin
- V) Bundan 2 mln yil oldin
- G) Mil.avv. 100 ming yillikda

5. Uchtut makoni qacarda joylashgan?

- A) Navoiy viloyatida
- B) Toshkent viloyatida
- V) Samarqand viloyatida
- G) Buxoro viloyatida

6. Yorma texnika qachon ixtiro qilingan?

- A) Mezolit
- B) O'rta paleolit
- V) Ilk paleolit
- G) So'nggi paleolit

7. Sun'iy olov qachon kashf etilgan?

- A) Mezolit
- B) Ilk paleolit
- V) O'rta paleolit
- G) So'nggi paleolit

8. So'nggi paleolitga xos xususiyatni toping?

- A) Sun'iy olov, irq shakllandi
- B) Nukleus, yorma texnika
- V) Urug'chilik tuzumi, kertma texnika
- G) Urug'chilik, san'at, irq

9. O'rta paleolit tosh qurollarini aniqlang?

- A) Qo'l cho'qmori, nukleus
- B) sixcha, qirg'ich, nukleus
- V) nayza, qirg'ich, nukleus
- G) o'q-yoy, pichoq, nukleus

10. Mil.avv. IV-III ming yilliklar qaysi davrga oid?

- A) Mezolit
- B) Neolit
- V) Eneolit
- G) Bronza

11. Mezolit davrida ov ahaliyatining oshishiga nima sabab bo'ldi?

- A) Tabiiy sharoit
- B) Insonlar ehtiyoji
- V) O'q yoy
- G) Hayvonlarning kupayishi

12. Mezolit davrida odamlar qanday hayot kechirganlar?

- A) O'troq
- B) YArim o'troq
- V) Ko'chmanchi
- G) Yarim ko'chmanchi

13. Eneolit davrining qaysi bosqichida qishloqlar vujudga kelgan?

- A) Ilk bosqichida
- B) O'rta bosqichida
- V) So'nggi bosqichida
- G) To'g'ri javob yo'q

14. Sopol buyumlar nima sababdan jarangli va mustahkam bo'lgan?

- A) Loyga somon aralashtirilgach
- B) Loyga gips aralashtirilgach
- V) Charxda ishlangach
- G) Olovda pishirilgach

15. Qo'shilish makoni qaysi davrga oid?

- A) Bronza
- B) Neolit
- V) Eneolit
- G) Mezolit

16. Silliqlash, parmalash qaysi davrda vujudga keldi?

- A) Mezolit
- B) Neolit
- V) Eneolit
- G) Bronza

17. Qayiqalar qachon ixtiro qilingan?

- A) Mezolit
- B) Eneolit
- V) Neolit
- G) Bronza

18. Joytun madaniyatini kim o'rgangan?

- A) S.P.Tolstov
- B) V.M.Masson
- V) A.P. Okladnikov
- G) O'.Isломov

19. Bir yarusli xumdonlar qaysi davrda vujudga kelgan?

- A) Mezolit
- B) Neolit
- V) Eneolit
- G) Bronza

20. Hisor madaniyatiga xos xususiyatni aniqlang

- A) Qayroqtoshdan mehnat quroli yasalgan
- B) O'ziga xos nukleuslar ishlangan
- V) Dehqonchilik madaniyati shakllangan
- G) Aholisi ko'chmanchi hayot kechirgan

5-§. O'zbekistonda so'nggi bronza va ilk temir davri

So'nggi bronza va ilk temir davriga kelib O'zbekistonning barcha hududlarida o'troq dehqonchilik madaniyati shakllandi. Zarafshon, Qashqadaryo hududida Sug'diyona, Amudaryoning quyi oqimida Xorazm, Sirdaryoning yuqori havzasida qadimgi Farg'ona va uning o'rtasida Choch dehqonchilik madaniyatlari markazlari shakllandi.

Amudaryo va Zarafshon havzalarida tarkib topgan har bir dehqonchilik voxalarining o'troq aholisi Avestoda Baxdi, G'arbiy So'g'uda, Xvarizam, Sirdaryo xavzalarida shakllangan dehqonchilik o'lkalarini esa Choch va Fraganik nomlari bilan eslatib o'tiladi.

Mehnat qurollari ishlab chiqarishda temirning kashf etilishi o'sha davr ijtimoiy-iqtisodiy hayotida tub o'zgarishlarning asosi bo'ldi.

Temirdan foydalanish natijasida jamiyatning social-iqtisodiy hayotida katta o'zgarishlar bo'ldi. Ikkinchi yirik mehnat taqsimoti so'z bo'ldi. Dehqonchilikdan huarmandchilik ajralib chiqdi. Bu o'z navbatida mehnat unumdorligining oshishiga, tovar ayirboshlashning jonlanishiga, xususiy mulkning rivojlanishiga, davlatning mustaqillik kamlanishiga sabab bo'ldi. Temir davri boshlarida Osiyo va Evropaning hamma joylarida mustaxkam istehkomlar qurilgan, shaharlar rivojlangan.

Umuman, odamlar temir bilan eneolit davridayoq tanish bo'lganlar, lekin uning amaliy ahamiyatini bilmaganlar. Tabiatda sof temir, faqat meteoritlarda uchraydi. Osmondan tushgan buyum esa, ibtidoiy odamlar uchun muqaddas buyum sanalgan. Temirdan ishlangan taqinchoqlar, munchoqlar qadimgi Sharqda iste'qomat qilgan qabilalarning qabrlaridan topilgan. Temir to mil.av. I ming yillikgacha aholi uchun noyob zeb-ziynat buyumlari yasash uchun material sifatida ishlatilgan kelingan. Mil.av. XIV asrlarga oid Misr, Mesopotomiya va Egey dengiz atrofiga temirdan ishlangan buyumlar uchraydi. Bunday buyumlar Italiyada mil.av. XII asrda, Germaniya, Skandinaviya va Rossiya hududlarida X asrlarda paydo bo'lgan.

Temirning ommaviy ravishda qo'llanilishi esa, mil.av. IX asrdan to'g'ri keladi. O'rta Osiyo hududida ilk temir buyumlari mil.av. VIII asrlarga o'girdir.

Temir tabiatda ruda holida juda ko'p uchraydi, deyarli ibtidoiy qabilalar yashagan barcha hududlarda mavjud bo'lgan. Lekin qalay mis ayrim hududlardagina mavjud bo'lib, bu qabilalarga o'zlariga etarlicha xom-ashyo olishda qiyinchiliklarni tug'dirgan.

Bronzaga ishlov berish, temirga ishlov berishdan ko'ra, ibtidoiy odam uchun oson kechgan, chunki bronza 700-800 S da, mis 1084 S da erigan, temir esa 1530 S da erigan. Shu sabab dastlab temirni eritmasdan ishlov berganlar va u sarg'ish va bo'sh metall shaklida bolgan. Ibtidoiy davrda rudadan temirni ajratib olish jarayonining kashf etilishi, eng buyuk kashfiyot bo'lgan. Bu kashfiyot asosida esa temir rudasiga **dam berish usuli** yotadi. Dam berish usulidan ba'zi joylarda so'nggi bronza davridan foydalanib kelingan. Dam berishda bosqonli qo'radan foydalanilgan.

Rudadan temir ajratadigan **bosqonli qo'ra** toshdan yasalgan va loy bilan suvalgan qozonsimon o'choq bo'lgan. O'choq ba'zan guvaladan yasalgan. Dam berish uchun uning ikki tomonida kichikroq teshik ochilgan. Bu teshiklarga naycha o'rnatilgan, naychalarga esa teri damlarga birlashtirilgan dastani bosib dam berilgan. Qo'raga temir va ruda taxlangan. Unga faqat pista ko'mir yoqilgan va ko'pincha botqoq rudasi ishlatilgan. Tiklangan temir zarralari pishib, sof temir bo'laklari hosil bo'lgan. Rudadagi boshqa aralashmalar toshqolga chiqqan. Temir bo'laklari bolta bilan urilib jiplashtirilgan va kerakli shakl berilgan. Bolta bronza davrida toshdan yasalgan bo'lsa, temir davriga kelib u temirdan ishlangan.

Rudadan temir olish usulida sof temirning ko'pi toshqolga chiqib ketgan. Bu jarayon kam maxsul bo'lganligi sababli odamlar o'rta asr oxirlarida cho'yandan temir olish usuliga o'tganlar.

Temirchilar o'zlarining ishlash uslublarini odamlardan sir tutganlar va ustaxonalarini axoli yashaydigan joylardan uzoqroqda qurib, unga hech kimni kiritishmaganlar. Shu sabab odamlar orasida temirchilar haqida turli xil tushunchalar paydo bo'lgan. Ularning ko'plari iloxiylashtirilgan va har bir xalqda o'zining temirchi xudolari shakllangan. Masalan, yunonlarda Gefest, rimda Vulkan, nemislarda Viland, ruslarda Svarog, o'rta osiyoliklarda Dovud hisoblanib, odamlar ularning sharafiga turli marosimlar o'tkazgan va sig'inishganlar.

Temir qurollarga o'tish ko'pchilik mamlakatlarda uzil-kesil dehqonchilikka o'tish uchun zarur sharoit yaratib bergan. Evropada o'rmonzorlarda ekin maydonlarni kengaytirish imkonini bergan. Erlarga ishlov berish sifatini oshirgan. Unda so'qa va omochdan keng foydalanilgan. So'qa yordamida erlar chuqur va sifatli haydalgan. Omoch yordamida esa, egatlar xosil qilingan va toshloq, qattiq erlarga ishlov berish oson bo'lgan. Temir so'qa tishlar mil.av. VIII asrlarga oid O'sur podsholari saroyidan topilgan. Boshqa joylarda esa, ilk temir

davrida yog'ochdan yasalgan omoch va so'qalarga temir tish kiydirilgan.

Ilk temir davrida ko'pgina yangi mehnat qurollari yaratilgan. Egovlar paydo bo'lgan, uning kesiklari bir qator bo'lib, hozirgi egovlarga o'xshash bo'lgan. Egov skanja bilan birgalikda ishlatilgan. Qulf va kalitlar paydo bo'lgan. Ular egovlab yasalgan. Ilgarigi davrlarda kulf va kalitlar qadimgi Sharqda bo'lib, u yog'ochdan ishlangan.

Ilk temir davrida temir o'roq randalar chaqmoqtosh o'roq randalarini siqib chiqargan. Temir o'roq randa yoysimon o'tkir yupqa temir dastak iborat bo'lib, ikki uchiga dasta o'rnatilgan. U g'o'la po'stini shilish va yog'och randalash uchun ishlatilgan.

Harbiy qurol aslahalarning asosiy turlari: qilich, xanjar, nayza, cho'qmor, jang boltalari bronza davridayoq ishlatilgan bo'lsada, temir davriga kelib, uning faqat metalli o'zgargan. Bu davrda yoy o'qlari yasashda temir kam ishlatilgan, asosan bronzadan ishlangan.

Oddiy temir harbiy va mehnat qurollari uchun yumshoqlik qilgan Yunon tarixshunosi Polibiy mil.av. III asrda galliyalik jangchilar qilich bilan bir urgandan keyin uni oyog'i bilan to'g'rilab olishga majburlanib bo'lganligini yozib qoldirgan.

Biroq ko'pchilik davlatlarda ilk temir davridayoq po'lat ishlatish boshlangan. Temirni o'choqda bir necha marta qizitib va uni bir necha marta sovuq suvga solib toblab po'lat xosil qilingan.

Qadimgi Baqtriyada o'troq dehqonchilik madaniyati bronza davridanoq shakllana boshlagan. Bu madaniyat Sopollitepa, Jarqo'ton, Kuchuktepa, Qiziltepa, Bandixon-1, Tallashkan, Jondavlattepa kabi qadimgi dehqonchilik madaniyati yodgorliklari asosida o'rganilgan.

Kuchuktepa Qadimgi Baqtriya hududida so'nggi bronza davriga o'xshash yodgorlik hisoblanadi. U Surxandaryo hududidagi Ulanbuloq daryosining sohilida joylashgan. Yodgorlikni 1962 yilda L.I.Albaum tomonidan topilgan va 1963-1967 yillar davomida tadqiqot ishlari olib borilgan. Bu tadqiqotlar natijasida uning 2 ta rivojlanish bosqichi ko'rsatildi. Keyingi yillarda Baktriya arxeologik otryadining olib borilgan tadqiqotlari natijasida yodgorlik sanasi ancha aniqliklar kiritildi va qurilish bosqichi aniqlandi:

- Kuchuk I — miloddan avvalgi 1300-1000 yillar;
  - Kuchuk II — miloddan avvalgi 1000-850 yillar;
  - Kuchuk III — miloddan avvalgi 850-650 yillar;
  - Kuchuk IV — miloddan avvalgi 650-450 yillar;
- Ilk antik davrga o'tish — mil. av. 450-350 yillar;

Kuchuktepada 8 metr qalinlikdagi g'isht supa ustiga qurilgan atrofi mudofaa devorlar bilan o'ralgan qasr ochildi. Uning quyi uch qatlami so'nggi bronza davri oid. Bu qatlamlardan qo'lda ishlangan rangli naqshli sopol va Sopolli madaniyatiga oid charxda ishlangan sopol idishlar topildi. Toshidan, terrakotadan ishlangan urchuqlar, suyakdan ishlangan igna, bigiz, uchburchak shaklidagi bronza o'q uchlari topilgan.

Kuchuk II qatlamidan birinchi bor ikki parrakli asosi zo'g'atasimon qilib ishlangan bronza paykonlar topilgan. Bu davrda kulolchilik charxda ishlangan sopol idishlarning yangi formalari paydo bo'lgan. Ular bankasimon, cilindr-konus shaklida bo'lib, gardishi qarmoqsimon qilib ishlangan. Bunday sopol xillari so'nggi bronza yodgorliklarida umuman uchramaydi. Shu sabab Kuchuk II qatlamini olimlar so'nggi bronza davridan ilk temir davriga o'tish davri deb hisoblaydilar. 1977 yilda olib borilgan tadqiqotlar natijasida Kuchuk II qurilish bosqichidan 4 qator mudofaa devori bilan o'ralganligi aniqlangan. Bu devor bronza davridagi devorlardan 2 metr uzoqlikda qurilgan. 4-devor 4,5 metr qalinlikdagi madaniy qatlam ustiga qurilgan. 3-devor esa aylana shakldagi burjlar bilan mustahkamlangan. Kuchuktepaning yuqori qatlamlari, ya'ni Kuchuk III va IV qurilish bosqichlari ilk temir davriga oidir. Bu davrlarda sopol idishlari faqat kulolchilik charxda ishlangan.

Bronza davri Kuchuktepa arxeologik kompleksi Bandixon qishlog'idagi Maydatepadan ham topilgan. Bu yodgorlikda E.V.Rtveladze tadqiqot ishlari olib borib, Kuchuk I va Kuchuk II komplekslari Maydatepada mavjudligini isbotladi. Kuchuk I va Kuchuk II komplekslariga tegishli yodgorliklar Jarqo'tonning yuqori qatlamidan, Sho'rchi tumanidagi Qiziltepa, Bo'yrachitepa, Mirshodi yodgorliklaridan ham topilgan.

Mirshodi makonini qazish vaqtida qadimgi dehqon jamoalarining diniy-e'tiqod tushunchalari bilan bog'liq buyumlar topildi. Ular qora toshdan ishlangan 4 ta g'altaksimon mitti «vazachalar», o'g'ir dastasi va qizil qumtoshdan yo'nilgan erkak kishi kallasining haykalchasi edi. Bu mitti buyumlarni G.A.Pugachenkova tabiatda hosil beradigan va uni qayta ishlab chiqaradigan kuchlar g'oyasi bilan, tosh haykalchani esa, hosildorlik bosh xudosi bilan bog'laydi. Shunga o'xshash buyumlar Kuchuktepadan ham topilgan. U erdan qo'shaloq vazasimon mitti isriqdonlar ham topilgan. Ularda olov izlari saqlangan. Ehtimol, bu buyumlarning barchasi dehqon jamoalarining diniy-e'tiqodi bilan bog'liqdir.

Umuman, Kuchuktepaning bronza davri moddiy madaniyati monomental arxitekturasi hisobga olinmaganda, Chust madaniyatini eslatadi. Bu esa ular o'rtasida madaniy-xo'jalik va etnik birlik borligini ko'rsatadi.

Sug'diyona o'lkasida dehqonchilik madaniyati ilk temir davridan shakllana boshlagan. Bu madaniyat Ko'ktepa, Sangirtepa, Daratepa, Uzunqir, Lolazor kabi qadimgi dehqonchilik madaniyatlari yodgorliklari misolida hamda To'rtkultepa, Afrosiyob va Erqo'rg'onning quyidagi qatlamlarida topilgan.

Umuman, Sug'diyonaning ilk temir davri yodgorliklari daryo vohalarida tarkib topgan. Bu ayniqsa, Qashqadaryo vohasida aniq ko'zga tashlanadi. Bu erda ilk temir davriga oid bir necha vohalarni ajratib ko'rsatish mumkin. Manzilgohlarni hajmi va vazifalariga ko'ra quyidagi tiplarga ajratiladi.

1. Ark va mudofaa devorlarga ega bo'lgan shahar harobalari (Uzunqir, Erqo'rg'on).
2. Qishloqlar (Daratepa, Chiroqchitepa, Beshqo'tontepa).
3. Mudofaa devorlari bilan o'ralgan alohida vazifalarni bajaruvchi manzilgohlar (Ibodatxona bo'lishi mumkin).

Erqo'rg'on – Sug'dning madaniy-iqtisodiy markazlaridan biri hisoblanadi. Uning maydoni 150 ga teng. Manzilgohning quyidagi qatlamidan mil.avv.VIII–VII asrlarga oid uy-joy va xo'jalik imoratlarining o'rni aniqlangan. Mil.avv. VI asrda uning ichki tomonida kengaytirilib, mudofaa devori bilan o'rab olinadi. Ichki tomonida hashamatli ma'muriy binolar barpo etiladi, lekin ark izlari topilmagan.

Uzunqir – yodgorligi Qashqadaryo viloyatining Kitob tumanida joylashgan. U mil.avv. VIII–VII asrlarda kichik manzilgoh sifatida shakllanib, mil.avv.VII–VI asrlarda 70 ga maydonni egallagan vohaning ma'muriy markaziga aylangan. To'g'ri burchakli burj, shinaklarga ega bo'lgan mustahkam mudofaa devoriga ega bo'lgan. Hozirgi paytda mudofaa devorining bir qismi saqlanib qolgan. Mudofaa devorining qalinligi 1,85 metr bo'lib, pastki qismi guvaladan, yuqori qismi esa paxsa va xom g'ishtdan qurilgan.

Yodgorlik 1981 yilda ToshDU O'rta Osiyo arxeologiyasi kafedrasining xodimlari tomonidan o'rganilgan. Tadqiqotlar natijasida topilgan sopol idishlar, bronza va temirdan yasalgan mehnat va harbiy qurollar shaharda hunarmandchilik taraqqiy etganligi aniqladi. Shuningdek, dehqonchilik va bog'dorchilik ham rivojlanganligini isbotladi. Mil.avv. VII–VI asrlarda Navtaka deb atalgan viloyat markazi Uzunqir bo'lgan.

Mil.avv. III–II asrlarda viloyat markazi yangi shaharga, ya'ni hozirgi Kitob shahri o'rniga ko'chadi. Uzunqir O'zbekiston hududidagi ilk shahar namunasi hisoblanadi.

Sug'diyonaliklar sug'orma dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Dehqonlar bug'doy, arpa, javdar ekkanlar.

Qashqadaryo vohasida topilgan kulolchilik buyumlari ikki guruhga bo'linadi. 1. Kulolchilik charxida ishlangan naqshsiz idishlar–kosa, tovoq, xumchalar. 2. Qo'lda yasalgan va geometrik naqshlar bilan bezatilgan idishlar. Ular asosan tog'oldi hududlaridan topilgan.

Sangirtepa yodgorliklari Qashqadaryo o'rta oqimidagi Sho'rob daryosi bo'yida joylashgan. Sangirtepaning umumiy maydoni 3 gektardan iborat bo'lib, uning janubiy va g'arbiy tomonlarida mudofaa devorlari bo'lgan. Yodgorlikning ko'p qismi keyingi davrlarda dehqonchilik qilish uchun tekislanib yuborilgan. Tadqiqotlar natijasida u erdan 6,85 metrga teng madaniy qatlam ochilib, 4 ta qurilish davri aniqlangan. Sangirtepaning ilk shakllangan davri mil.avv.IX–VIII asrlar hisoblanadi.

Baqriya va Sug'diyona iqtisodiy va madaniy hayotining shakllanishida qadimgi sharq sivilizatsiyasining ta'siri kuchli bo'lgan. Shuning uchun ham bu o'lkalarda so'nggi bronza va ilk temir davridanoq qadimgi shaharlar shakllanib, ilk davlatchilik vujudga kelgan.

Qadimgi Xorazmda esa, uning tabiiy geografik sharoitidan kelib chiqib, sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik madaniyatini yaratadilar. Bu fanda Amirobod madaniyati deb nomlanadi. Keyinchalik mil.avv. I ming yillikning o'rtalarida dehqonchilik vohalarining qal'a-shaharlari tarkib topadi (Ko'zaliqir, Qal'aliqir, Dingilji).

Amirobod madaniyati so'nggi bronza davriga, mil.avv. X–VIII asrlarga oid yodgorlik bo'lib, u 1940 yilda Amudaryoning quyi xavzasidagi Amirobod kanali havzasidan topilgan. 1950 yillarga kelib, Amirobod madaniyatiga doir bir necha yodgorliklar topildi. Ularning orasida eng yaxshi saqlangan va boy arxeologik materiallar bergan yodgorlik Yakka–Parson 2 makoni hisoblanadi. Makonni qazish vaqtida 20 yaqin erto'la tipidagi kulbalar topildi. Kulbalar maydoni va atrofida g'alla o'ralari, omborlar, o'choq, gulxan qoldiqlari, sopol parchalari, tosh yorg'uchoqlar, bronzadan ishlangan bir tig'li pichoqlar, o'roq, bigiz va ko'plab hayvon suyaklari topildi. Har bir kulbaning o'rtasida o'choq bor. Ular bir juft oilaga tegishli ekanligidan dalolat beradi.

Sopol idishlari charxsiz, qo'lda yasalgan. Ularning shakli, turlari kamchilikni tashkil etadi. Xurmacha, kosa, bankasimon idish va sopol

qozonlardan iborat bo'lgan. Idish sirti qizg'ish qoramtir rangga pardozlangan, yuqori qismi esa geometrik naqshlar bilan bezatilgan. Amirobod madaniyati ichida bronzadan ishlangan quloqli ignalar, ikki parrakli bronza paykonlari va bronza mehnat qurollari yasaydigan tosh qoliqlar, tosh yorg'uchoq, bronzadan ishlangan o'roqlar ko'plab uchraydi.

Amirobod yodgorliklari atrofida shu davrlarga oid irrigatsiya izlari va qadimgi ekinzor maydonlari ham ko'plab uchraydi. Bu esa ularning hayotida chorvachilik bilan birga qo'ltiq dehqonchiligi rivojlanganligini ko'rsatadi.

So'nggi bronza va ilk temir davrida Choch (qadimgi Toshkent vohasi) o'ziga xos rivojlanish yo'lidan bordi. Bu erlarda dehqonchilik kichik-kichik soy etaklarida yoki buloq suv yoqalarida vujudga kelib ibtidoiy usul asosida olib borilgan. Zaminning tabiiy geografik sharoitidan kelib chiqib, sug'orma dehqonchilik xo'jaligi rivojlangan Chirchiq, Ohangaron va ularning irmoqlari Toshkent vohasining eng qadimgi dehqonchilik markazlariga aylangan. Masalan, Ohangaron daryosining o'rta oqimida joylashgan Burg'uluksoy havzasida dehqonchilik madaniyati tarkib topgan. Uni birinchi bor 1940 yilda A.I.Terenojkin aniqladi va unga Burg'uluk madaniyati nomini berdi, burganlisoy madaniyati nomi bilan ham ataladi.

Burg'uluk madaniyati ikki bosqichda rivojlangan: 1 bosqich mil.avv. IX-VII asrlarga oid bo'lib, bunda aholi yarim erto'la, chaylalar yashab dehqonchilik qilganlar. 2 bosqich mil.avv. VI-IV asrlarga tegishli bo'lib, bunda aholining ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayoti tub o'zgarishlar sodir bo'ladi. Endilikda aholi guvala va xom g'ishtda kulbalar qurganlar, ular oval, aylana, to'g'ri to'rt burchak va kvadrat shaklida bo'lib, ularning o'rtacha maydoni 12-15 kv.m. bo'lgan. Kulbalar asosan bir xonali bo'lib, 2 xonali kulbalar kam uchraydi. Qishloqlarning atrofini mudofaa devorlari bilan o'rab olganlar. Dehqonchilikda sun'iy sug'orishdan foydalanganlar.

Keyingi davrlarda X.Duke va M.Filonovichlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida uning davrlari aniqlandi. 1972 yilda X.Duke Tuyabo'g'iz suv omborining qurilishi munosabati bilan Ohangaron daryosining chap sohilida taqiqot ishlari olib bordi va shu madaniyatga tegishli 14 ta qishloq va 60ga yaqin yarim erto'la va chap tipidagi kulbalarining qoldiqlarini topib o'rgandi. Olimning tadqiqotlar natijasida Burg'uluk madaniyatining birinchi bosqichini aniqlandi. Mazkur madaniyatning ikkinchi bosqichi esa, 1978-1982 yillarda

Shoshtepada olib borilgan keng stratigrafik qazishmalar natijasida M.Filonovich tomonidan aniqlandi. 1981 yilda shu madaniyatga tegishli bir qabr Shoshtepadan topildi. Unda marxum oyoq-qo'llari buklagan holda chap yoni bilan boshi shimolga qaratib yotqizilgan. Mozordan bitta sopol idish chiqqan. Skelet ustida bir qator xom g'ishtlar qo'yilgan.

Burg'uluk madaniyati qishloqlarini qazish vaqtida behisob sopol parchalari, qumtoshdan yasalgan o'roqsimon pichoqlar, bronzadan yasalgan o'roq va pichoqlar, bigiz, oyna, ignalar topilgan. Tosh qurollari nihoyatda ko'plab topilgan, ular orasida yorg'uchoqlar, tosh o'g'ir va o'g'ir soplar ko'plab uchraydi.

Sopol idishlar ko'pol va mo'rt bo'lgan, chunki ular qo'lda yasalib, ochiq gulxanlarda pishirilgan. Ularning turi ko'p bo'lmagan. Ular osti yassi qilib ishlangan kosalar, tuvakcha va xurmachalardan, quloqli sopol qozonlardan iborat bo'lgan. Sopol idishlarning sirtiga och qizil angob berilib, so'ng pardozlangan. Uning ustidan idishlarning gardishi bo'ylab och qora yoki och qizil rangda oddiy chiziqlardan iborat gullar solingan.

Burg'uluk 2 bosqichida qadimgi Toshkent vohasi dehqon jamoalari olovga e'tiqod qilishgan. Burg'uluk madaniyati Toshkent vohasining eng qadimgi dehqon jamoalarining madaniyati bo'lib, ana shu madaniyat asosida keyingi asrlarda Toshkent vohasida urbanizatsiya jarayoni rivojlandi. Sirdaryoning o'rta xavzasida so'nggi bronza va ilk temir davrida burg'uluk madaniyati shakllanib, uning asosida antik davrga kelib qadimgi Choch dehqonchilik vohasi vujudga keldi.

Chust madaniyati qadimgi Farg'onadagi ilk dehqonchilik madaniyati yodgorligi hisoblanadi. Bu madaniyatni yaratgan aholi dastlab chorvachilik bilan shug'ullangan, keyinchalik esa o'troq hayot tarziga o'tishgan. Ularning ilk qishlog'i 1951 yilda M.E.Voronec tomonidan Chust shahri yaqinidagi Buvanamor deb atalgan buloq yonidan topilgan. Arxeologlar bu yodgorlikka shartli ravishda Chust madaniyati nomini berganlar, chunki u yodgorlikka yaqin yirik aholi punkti Chust shahri bo'lgan.

Chust madaniyati so'nggi bronza va ilk temir davriga oid bo'lib, u mil.avv. II ming yillikning oxiri va I ming yillikning birinchi choragida shakllangan. Olimlar olib borilgan tadqiqotlar natijasida uning rivojlanish davrini 2 davrga bo'lib ko'rsatadilar.

1. So'nggi bronza davri bo'lib, mil.avv. II ming yillikning oxiri va I ming yillikning birinchi choragidan to mil.avv. VIII asrgacha davom qilgan.

2. Ilk temir davri bo'lib, mil.avv. VIII–VII asrlarni o'z ichiga oladi.

Bugungi kungacha Farg'ona vodiysidan Chust madaniyatga oid 80 dan ortiq yodgorlik topilgan. Shuningdek, uning izlari Namangan, Andijon, Samarqand va Qashqadaryo hududlaridan ham topilgan. Hozirgacha ularning 10dan ortiq yodgorliklarida arxeologik qazishmalar o'tkazilgan.

Chust madaniyatiga oid yodgorliklar tog' oldi soy etaklarida ularning o'rta oqimida, vohaning tekis tumanlarida uchraydi. Qoradaryo havzasi va uning irmoqlari bo'ylab esa, Chust madaniyatiga oid qishloqlar uchraydi.

Chustda M.E.Voronecndan keyin V.I.Sprishanskiy, B.Matboboev, Yu.A.Zadneprovskiy tarixiy tadqiqot ishlarini olib bordilar. Qazishmalar Dalvarzintepa, Qoraqo'rg'on, To'raqo'rg'on, Tergovchi, Yaztepa, Go'rmiron, G'ayrattepa, Chimboy, Ashkaltepa kabi yodgorliklarda olib borildi. Ularda madaniy qatlam 1,5–3 metrgacha qalinlikda saqlanib qolgan, bu ham chust madaniyati axolisining o'troq hayot kechirganligidan dalolat beradi.

Chust madaniyatining ikkinchi davrida ilk shaharlar vujudga kelib boshlagan. So'nggi bronza davri shakllangan yirik qishloqlarida mudofaa devorlari barpo etiladi. Shaharlar ikki qismdan iborat bo'lib, ark va shaxriston ham mudofaa devori bilan o'ralgan. Mudofaa devor qoldiqlari Chust qishlog'ida va Ashkaltepadan topilgan. Chustda xon g'ishtdan ishlangan devorning qalinligi 3 metr, uning balandligi 3 metrga teng.

Chust madaniyati yodgorliklarini qazish jarayonida ularning quyi qatlamidan doira shaklida qurilgan ko'plab o'ralar topilgan. Masalan, Chust makonida 60 ta, Chimboyda esa 16ta shunday o'ralar ochilgan. Bu o'ralarning qanday maqsadda qurilganligi to'g'risida har xil fikrlar mavjud. Ba'zilari kulba desa, ba'zilari uni g'alla o'ralari deb talqin qiladi. Akademik A.Asqarov ham uni g'alla o'rasi deb hisoblaydi. Ularning maydoni kulba uchun juda noqulay ekanligini ta'kidlaydi.

Chust madaniyati oid qabriston hali topilgani yo'q. Lekin makonlardagi uylarni qazish vaqtida bir necha tartibsiz qo'milgan mozorlar topilgan. Ularda odamlar yoni bilan g'ujanak holatda qo'yilgan. Muzorlarda sklet atrofida sopol buyumlar yoki taqinchoqlar uchramaydi. Faqat Chust makonida bir mozordagina skelet bosh suyagi yonidan bitta gulli sopol kosa topilgan. Ba'zi yodgorliklarda yon bolalar sopol idishlarga solib ko'milgan. Lekin chust madaniyati yodgorliklarida dafn marosimi bilan bog'liq bo'lgan aniq bir tar

kuzatilmaydi. Chunki ba'zi hollarda odam suyaklari xo'jalik o'ralarida va ko'p xollarda esa, bir chuqurchada o'ntalab odam boshi suyaklari topilgan. Bu masala hozirgacha o'z echimini topgan emas.

Chust madaniyatida metall hunarmandchilikki yaxshi rivojlangan. Masalan, Chust makonidan 80dan ortiq, Dalvarzintepadan 60dan ortiq metall predmetlar topilgan. Shuningdek, u erlardan tosh qoliplar ham topilgan bo'lib, ularda oyna, o'roq, pichoq va bigizlar quyilgan. Chust madaniyati yodgorliklarining yuqori qatlamidan bronza buyumlar bilan birga temirdan ishlangan pichoq ham topilgan. Yodgorliklarda temir shlaklari ko'plab uchraydi.

Chust madaniyati yodgorliklarida tosh va suyakdan yasalgan mehnat qurollari topilgan. Masalan, Dalvarzintepadan 1500 ga yaqin tosh qurollari topilgan. Ular orasida qum-toshdan yasalgan o'roqsimon pichoqlar alohida diqqatga sazovordir. Ularning 400ga yaqini topilgan.

Suyakdan taroq, moki, bigiz, urchuq va boshqa buyumlar ishlangan. Urchuq toshlari, moki va suyak taroqlarning topilishi aholining to'qimachilik bilan ham shug'ullanganligidan darak beradi. Suyakdan yasalgan buyumlar orasida qo'y va echki oshiqalari nihoyatda ko'p. Ularga tegishli chuqurchalar yasab, chuqurchalarga bronza quyilgan. Oshiqalarning deyarli ko'pchiligi juda silliq, ustki qismi to'q qizil tusda va ularga pardo berilganligini tufayli tovlanib turibdi. Tadqiqotchilar fikricha, bular bilan chust aholisi qimor o'yinini o'ynagan.

Chust aholisi kulolchilik idishlarini qo'lda yasaganlar, ular hali charxni bilishmagan. Ularning xo'jaligining asosini sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik tashkil qilgan. Dehqonlar bug'doy, tariq, arpa ekkanlar. Ikkinchi o'rinda xonaki chorvachilik turgan. Xo'jalikda ot, qoramol boqqanlar. Dehqonlar g'allalarini o'ralarda saqlaganlar. Har bir o'rada 200 kgdan to 2 tonnagacha g'alla saqlash mumkin bo'lgan. Erni haydashda va ekinlarni yanchishda hayvon kuchidan foydalanishgan. Bu haqda Qirg'iziston hududida joylashgan Soymalitosh qoya toshlari darak beradi. Uning suratlari Chust madaniyatiga oid bo'lib, unda qo'shga qo'shilgan ho'qizlarning tasviri bor.

Chust madaniyatiga oid sopol parchalari Samarqand hududida joylashgan Afrosiyob yodgorligining quyi qatlamidan, janubiy Sug'diyananing bosh shahri bo'lgan Erqo'rg'on shahri harobasining pastki qatlamidan, Shahrisabz hududida joylashgan ilk o'rta asrlar davriga oid bo'lgan To'rtkultepa yodgorligining quyi qatlamidan va qadimgi Baqriya hududidagi Kuchuktepa, Bo'yrachi, Qizilcha, Maydatepa kabi yodgorliklardan topilgan. Lekin Chust madaniyati qadimgi Baqriyada

keng rivojlana olmadi, chunki bu erda sharq civilizაციyasi ta'sirida rivojlangan dehqonchilik madaniyati ularni o'ziga singdirib yubordi. Shuningdek, bu erdagi Chust madaniyati izlari Farg'ona va Sug'diyo- nadagi madaniyatdan tubdan farq qilar edi. Bu erdagilar kulbalarda iste'komat qilib, kulolchilik charxini o'zlashtirgan.

Chust madaniyati mil.avv. II ming yillikning oxiri va I ming yillikning birinchi choragida Farg'ona vodiysida qadimgi dehqonchilik madaniyati tarkib topganligini ko'rsatadi. Bu madaniyat aholisi O'rta Osiyoning tub erli axolisi bo'lib, ular jismoniy tuzilishi va antropologik tip jihatdan Evropa tipiga mansub bo'lgan.

Chust madaniyatidan so'ng qadimgi Farg'onada ularning vorislari sifatida Elatan madaniyati shakllandi.

Elatan madaniyati ilk temir davriga oid bo'lib, u mil.avv.VII-V asrlarga oiddir. Elatan madaniyatiga doir yodgorliklar Farg'ona vodiysining deyarli barcha hududlaridan topilgan. Ulardan Elatan manzilgohida keng ko'lamlı qazish ishlari olib borilgan. Bu manzilgoh uchburchak shaklda bo'lib, mudofaa devori bilan o'ralgan (eni 4m). Mudofaa devorlarining bir necha joyida va darvoza burchagida burjlar aniqlangan. Qurilishda paxsa, xom g'isht va guvaladan foydalanganlar. Dehqonchilikda asosan bug'doy, arpa, sholi ekishgan. Chorvachilik ham taraqqiy qilgan bo'lib, asosan mayda tuyoqli chorva mollari boqilgan.

Sopol idishlar qo'lda va kulolchilik charxida ishlangan. Bu davrda temirdan buyumlar yasash keng tarqala boshlagan. To'qimachilik ham rivojlangan.

Qadimgi shaharlar tarkib topishi, albatta, aholining o'troq dehqonchilik madaniyati bilan bog'liq bo'lib, dehqonchilik vohalarining markazlari sifatida shaharlar qad ko'targan.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Nima sababdan temirni ilohiylashtirganlar?
2. Xo'jalikda temir buyumlarining asosiy o'rin egallashi sabablarini aniqlang?
3. Ikkinchi mehnat taqsimoti jamiyatda qanday o'zgarishlarga olib keldi?
4. So'nggi bronza davri yodgorliklarini sanang?
5. Kuchuktepa yodgorligi necha bosqichda rivojlangan?
6. Sangirtepa yodgorligi qaerda joylangan?
7. Amirobod aholisi nima bilan shug'ullangan?
8. Burg'uluk madaniyatini kimlar o'rgangan?

9. Chust madaniyati izlari qaerlardan topilgan?

10. Elatan madaniyati qaysi madaniyat asosida shakllangan?

Yodda tuting! Ilk temir davrida

- Dehqonchilikdan hunarmandchilik ajralgan.
- Dastlab temirdan zeb-ziynat buyumlari yasalgan.
- O'rta Osiyo temir buyumlari mil.avv.VIII asrdan tarqalgan.
- Temir rudasi tabiatda keng tarqalgan.
- Dam berish usuli yordamida rudadan temir ajratib olingan.
- Egov, skanja, kalit va qulflar paydo bo'lgan.
- Po'lat sof temirga ko'ra mustahkam bo'lgan.
- Kuchuktepa Surxondaryo viloyatida joylashgan.
- Sangirtepa Qashqadaryo viloyatida joylashgan.
- Amirobod madaniyati quyi Amudaryo hududida vujudga kelgan.
- Burg'uluk madaniyati Ohangaron daryosi hududlaridan topilgan.
- Chust va Elatan madaniyatlari Farg'ona viloyati hududlarida shakllangan.

Mavzularni o'zlashtirish yuzasidan pedagogik texnologiya uslubi:

Charxpalak texnologiyasi

Maqsad: talabalarni dars jarayonida mantiqiy fikrlash, o'z fikrlarini mustaqil ravishda bayon eta olish, o'zlarini baholash hamda yakka va guruhlarda ishlashga, boshqalar fikriga hurmat bilan qarashga, ko'p fikrlardan kerakligini tanlab olishga o'rgatish.

O'tkazish texnologiyasi:

1. Talabalar (sharoitga qarab) guruhlariga ajratiladi.
2. O'qituvchi mashg'ulotni o'tkazish qoidalarini tanishtiradi.
3. Tarqatma materiallar guruh a'zolariga tarqatiladi.
4. Dastlab guruh a'zolari yakka tartibda berilgan vazifani ishlab chiqishadi va tarqatma materialning o'ng tomoniga o'z belgisini yoki ismi familiyasini yozadi. Talaba to'g'ri deb bilgan javobini + belgisi bilan ruchkada belgilab chiqadi. 10 daqiqa ajratiladi.
5. Bajirilgan vazifa boshqa guruh a'zolari bilan almashtiriladi. Ular ham tarqatma materialning chap tomoniga o'zining belgisi yoki ismini yozib, noto'g'ri deb bilgan javoblarni x belgisi bilan to'g'ri javobini belgilaydilar. Unga 5 daqiqa ajratiladi.

6. Tuzatilgan, o'zgartirilgan materiallarni yana bir marta guruhlar bo'yicha almashtirish mumkin (guruhlar soniga qarab).

7. Oxirgi almashishdan so'ng har bir guruh a'zosi o'zlari ilk bor to'latgan materialni tanlab oladilar va unda belgilangan javoblar taqqoslanadi va taxlil qilidilar.

8. O'qituvchi tarqatma materialda berilgan to'g'ri javobni o'qiydi va talabalar ularni o'z javoblari bilan solishtirib boradilar.

9. Har bir talaba to'g'ri javob bilan belgilangan javoblar o'rtasidagi farqni aniqlab, to'plagan balini xisoblab, o'zini o'zi baholaydi.

10. Talabalarning baholari sinf jurnaligi qayd qilinadi va mashg'ulot to'g'risida o'qituvchi o'z fikr va mulohazalarini bildiradi.

**Ibtidoiy davr xususiyatlarini aniqlang
(Charxpalak texnologiyasi)**

No	Davr xususiyatlari	Paleolit	Mezolit	Neolit	Eneolit	Bronza
1	Dehqonchilik vujudga kelgan					
2	O'q-yoy ixtiro qilingan					
3	Muzlik davri hukmron bo'lgan					
4	Sun'iy olov ixtiro qilingan					
5	Sopol ixtiro qilingan					
6	Odamlar g'orlarda yashagan					
7	Chorvachilik vujudga kelgan					
8	Odamlar ko'chmanchi hayot kechirishgan					
9	Neandertal odam yashagan					
10	Ijtimoiy tengsizlik vujudga kelgan					
11	Mikrolit qurollar					

	ishlab chaqarilgan					
12	Sug'orma dehqonchilik vujudga kelgan					
13	Bug'ular ovlangan					
14	Ilk shaharlar vujudga kelgan					
15	Mis ixtiro qilingan					
16	Makrolit qurollar ishlangan					
17	Nukleuslar ishlangan					
18	Mustahkamlangan qishloqlar v/k					
19	Patriarxat davri boshlangan					
20	Qoya tosh suratlar ko'p ishlangan					

9-12 to'g'ri javob "qoniqarli"

13-16 to'g'ri javob "yaxshi"

17-20 to'g'ri javob "a'lo"

IV BOB. QADIMGI VA O'RTA ASRLAR DAVRI MADANIYATI

1-§. Qadimgi davr madaniyati

Qadimgi davrda ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyotida tub o'zgarishlar sodir bo'lgan. Bunda, birinchi navbatda ishlab chiqarish usuli va mulkchilik shakllari tubdan o'zgargan. Bu temir davri jamiyatining rivojlanishi asosida vujudga kelgan bo'lib, jamiyatda shaharlar, davlatlar va jahon imperiyalari tarkib topgan. Aholi o'rtasida tabaqalanish kuchaygan. Zodagonlar, qohinlar, jangchilar, hunarmandlar, dehqonlar, chorvadorlar patriarxal oilaning kichik a'zolari – xizmatkorlar «qullar» – jamiyatning asosini tashkil etgan. Lekin qulchilik hamma mamlakat va halqlarda ham bir xil taraqqiy etmagan. Ular Yunoniston va Rimda o'zining eng rivojlangan klassik shakliga ega bo'lgan. Bu mamlakatlarda ishlab chiqarish usulining asosini qullar mehnati tashkil etgan. Qullar xuddi jonli buyum tariqasida foydalanilgan. Ularning hech qanday huquqi bo'lmagan. Ular eng og'ir ishlarda betinim ishlashga majbur etilgan.

O'rta Osiyoda esa, ishlab chiqarishning asosini erkin dehqon jamoalari tashkil etgan. Qul nomi ostida yuritilgan xonadon xizmatkorlari mehnatidan esa, faqat uy yumushlarini bajarishda foydalanilgan va ularga oilaning kichik a'zosi sifatida qaralgan. O'rta Osiyoda uy qulchiligining vujudga kelishini tabiiy iqtisodiy sharoit taqozo etgan. Bu asosan, sug'orma dehqonchilik xo'jaligi bilan bog'liq. To'g'onlar, ariqlar, kanallarni qurish va tozalab turish kabi ishlarni faqat jamoaning erkin, o'z mehnatidan manfaatdor aholigina bajara olgan. Bu ishlarni bajarishda sustkashlik, loqaydlik, beparvolikka yo'l qo'yib bo'lmagan.

Arxaik davr taraqqiyoti miloddan avvalgi VI asrda dunyodagi birinchi imperiyaga asos solgan Erondagi ahamoniylar sulolasi tarixida aks etgan. Ular o'zlariga qaram o'lkalar to'g'risida ko'plab ma'lumotlar qoldirganlar. Ular jumlasiga Bexistun qoya toshlaridagi tasvirlar, Naqsh-e Rostam va Persepol saroyidagi tasvirlarni keltirish mumkin. Ularga bo'ysungan mamlakatlarda ahamoniylar madaniyatiga xos bo'lgan moddiy madaniyat izlari topilgan. Shuningdek, imperiyada yagona paxta tizimi(darik), yagona aloqa tizimi va diniy e'tiqod(zardushtiylik)

shakllantirilgan. Buyuk ipak yo'lining dastlabki shahobchasi «Shoh yuli» xuddi shu davrda o'z faoliyatini boshlagan.

Ahamoniylar imperiyasi 200 yilcha hukmronlik qilgan. Mil.avv.IV asrda jahon sahnasida yunon–makedonlarning gegemonligi ko'rına boshlaydi. Mil.avv.VII–IV asrlarda yuksak madaniyat yaratgan yunonlar, mil.avv.IV asrda Makedoniyali Aleksandr tomonidan bo'ysundiriladi va u boshqa xalqlarni, shu jumladan, ahamoniylar imperiyasini ham o'ziga bo'ysundirib, ikkinchi jahon imperiyasini tashkil etadi. Shu tariqa Aleksandr Makedonskiy tobe qilgan xalqlarda yunon madaniyati kirib kela boshlaydi.

Mil.avv.IV asrdan boshlab yunon tangalari jahon savdosida etakchi o'rinni egallaydi. Qadimgi davrda tanga mil.avv. VII asr boshida Kichik Osiyodagi Lidiyada paydo bo'lgan va shu davrdan tanga pullar ishlab chiqish Yunoniston, Mesopotamiya, Eron, Misr va boshqa davlatlarga yoyilgan. Qadimgi davrda tanga pullar uch xil metall–oltin, kumush va misdan ishlangan, ulardan kumush keng iste'molda bo'lgan. Lidiy halqi yaratgan tangalar dumaloq yoki tuxumsimon shaklda bo'lib, ularga davlat tang'asi bosilgan. Yunonlarning pullarida esa, badiiy jihatdan tasvirlar mukammal bo'rttirib ishlangan. Ularga ko'proq mifologik suratlar ishlangan. Shuningdek, har bir mamlakatning o'z tangalari ham bo'lgan. Ularda ko'pincha o'z podshosining surati, uning nomi va ular e'tiqod qiladigan xudolar tasviri bo'lgan.

Qadimgi davrda dehqonchilikning rivojiga alohida e'tibor bilan qaralgan. Erga asosan omoch va so'qa bilan ishlov berilgan. Pantikapey tanga pullarida so'qaning tasviri ham saqlanib qolgan. Uning tishi yotiq, shoti egri va qo'l ushlaydigan dastasi tikka qo'yilgan. So'qa va omoch temirdan ishlangan.

Don dastlab yorg'uchoqlarda yanchilgan, antik avtorlarning ma'lumotlariga ko'ra, yorg'uchoqlarda cho'rilar ishlagan. Neolit davridan to antik davrgacha yorg'uchoqlar deyarli o'zgarmagan. Mil.av.IV–III asrlarda qo'l tegirmoni tarqalgan. U Italiyada ixtiro qilingan. Qo'l tegirmon ustma–ust qo'yilgan ikkita yumaloq yassi toshdan iborat bo'lib, bu toshlarni aylantirib, un tortganlar. Uning pastki toshi qavariq, ustidagi botiq bo'lib, ikki tosh o'rtasiga don sekinlik bilan to'kib turilgan. Kichikroq tegirmonlar qo'l bilan aylantirilgan, kattalarini esa, cho'ri yoki hayvonlar aylantirganlar. Mil.avv. II asrga kelib, qo'l tegirmonlari deyarli barcha mamlakatlarga tarqalgan. Mil.avv. I asrda suv tegirmoni Rimda ixtiro qilingan, lekin u keng tarqalmagan.

U bizning davrimizgacha saqlanib qolmagan. Faqat antik davr mualliflari asarlarida yozib qoldirilgan.

Qadimgi davrda sopol buyumlari ishlash texnikasi takomillashgan. Yunonistonda o'ziga xos idishlar ishlangan. **Amfora** (ko'za) eng ko'p ishlatadigan idish bo'lgan. Amforaning og'zi tor, tagidan yuqoriga tomon kengaytirilib ishlangan, ikkita dastasi bo'lgan. Uning ichiga har xil narsalar solib tashiganlar. Ko'proq don, vino, yog', suv, baliqlar solingan. Kemalarning katta kichikligi ularga siqqan amforalar soni bilan belgilangan. Don, vino va suv saqlashda yana – **pifos** degan idishdan ham foydalanganlar. Bu katta sopol xum bo'lib, unga bermalol odam ham siqqan. Katta pifoslar erga ko'milib, undan ombor sifatida foydalanganlar.

Yunonlar sopol idishlarni kulolchilik charxida ishlaganlar. Ro'zg'orda ishlatadigan idishlar yaxshi pishirilgan, ularning ranggi sariq va pushti rang bo'lgan. Sopol idishlarga turli badiiy bezaklar berilgan. Badiiy sopol buyumlar naqsh solishdan oldin va naqsh solingandan keyin ham ikki marta pishirilgan.

Mil.avv.VI asrda yunonlarda sopollarga **qora lak bilan ishlov berish** keng tarqalgan. Idishlarda mifologiyaga doir yoki hayotdan olingan turli xil manzaralar tasvirlari ishlangan. Mil.avv.V–IV asrlarda **qizil suratli vazalar** keng tarqalgan. Bunda idish butunlay qora lak bilan bo'yalib, suratlar va atrofdagi naqshlar sopolning tabiiy rangida qoldirilgan. Mifologik va realistik mavzular nihoyatda aniq va nafis chiziqalar bilan ishlangan. Mil.avv.IV asrdan sopol buyumlarni bezashda oq, qizil, yashil va ko'k bo'yoqlar bilan ham ishlov berganlar. Badiiy sopol buyumlar ayniqsa, olimpiada g'oliblariga taqdim etilgan. U oddiy amforaga o'xshatib ishlangan, lekin qaysi sport turi g'olibiga mo'ljallagan bo'lsa, shu sport turining tasviri tushirilgan. Jumladan, mushlashish, yugurish, nayza otish o'yinlari va xk. Shuningdek, ularda ma'buda Afina tasviri ham tushirilgan.

Rim imperiyasi davrida sopol buyumlariga bezak berishda o'zgarishlar kuzatiladi. Ular idishlarni **qizil lak** bilan qoplashgan. Naqsh va suratlar esa bo'rtma tarzda aniq ishlangan. Ko'pincha meva, gul va barglar tasviri berilgan.

Shisha buyumlari ishlab chiqarish ham qadimgi davrda rivojlangan. **Shisha** bronza davrida Misrda ixtiro qilingan. Misrning shisha munchoqlari bu davrda ham haridorgir bo'lib, u suv yo'li orqali Evropa, Rössiya, O'rta Osiyo kúdularigacha tarqalgan.

Yunonlar va rimliklarda kitoblar ko'pincha o'ram shaklida bo'lgan. Ular ikki xil materialga: papirus va pergamentga yozganlar. **Papirus** Misrdan keltirilgan. Papirus nil o'simligi bo'lib, uning poyasi qat-qat bo'lib, qatlarga ajralgan. Uning qatlamlari dumalatib silliqilgan. Natijada qog'ozga o'xshagan sarg'ishroq pishiq narsa hosil bo'lgan. Yozish uchun ishlatadigan materiallarning ikkinchi xili uy hayvonlari terisidan ishlangan. Bu Kichik Osiyodagi Pergam shahrida kashf qilingan va uning nomidan **pergament** so'zi kelib chiqqan. Keyinchalik Rimda o'ram shaklidagi kitoblar bilan birgalikda, hozirgi kitoblarga o'xshash kitoblar ham paydo bo'la boshlagan.

Qadimgi davrda murakkab geometrik bezaklarni ishlashda **sirkul** ishlatilgan. U dastlab ikki daryo oralig'ida kashf etilib, Yunoniston va Rimda keng ishlatilib, takomillashtirilgan. Italiyada esa, mashstablarni ko'paytirish va kamaytirish uchun ishlatiladigan **proporsional sirkullar** ham topilgan. Bu sirkullarning hammasi hozirgi zamon sirkullariga o'xshab ketadi.

Rim imperiyasi davrida baliqchilik, dehqonchilik, vinochilik, sohalari rivojlangan. Vino ishlab chiqarishda **presslardan** foydalanilgan. Rim avtorlaridan Vitruviy **burama va richagli presslar** haqida yozib qoldirgan. Ular bulardan tashqari **o'roq mashina va suv tegirmoni** ham ixtiro qilganlar, lekin ularning qiymati qul mehnatidan qimmat tushganligini sababli, Rimdan tashqarida keng yoyilmagan. Mil. I asrda Italiyada **deraza oynasi** ixtiro qilinadi. U tezlik bilan ob-havosi yomon hududlarga tezlik bilan yoyiladi.

Qadimgi davr ijtimoiy, iqtisodiy taraqqiyotida Eron, Yunoniston va Rim muhim o'rinni egallagan. Ularning madaniy sohada qo'lga kiritgan yutuqlar iqtisodiy va madaniy aloqalarning rivojlanishi natijasida boshqa xalqlarga ham yoyilgan va bu ularning madaniy rivojlaniishda muhim o'rinni egallagan.

Qadimgi davrda O'zbekiston hududida ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan katta o'zgarishlar sodir bo'ldi.

O'zbekiston tarixining **qadimgi davri mil.avv. VI asrdan - mil. IV gacha** davom qilgan. Bu davrda O'zbekistonning moddiy madaniyati rivojiga ahamoniylar, yunon-makedonlar, kushonlar madaniyati sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

O'zbekistonning qadimgi davri ikki bosqichga bo'lib o'rganiladi: 1-bosqich miloddan oldingi VI–IV asrlar bo'lib, u arxeologik adabiyotlarda **arxaik davr** deb beriladi.

2-bosqich miloddan oldingi IV asrdan mil. IV asrgacha davom qiladi va **antik davr** deb aytiladi.

Qadimgi davrda O'zbekistonda yirik qal'a-shaharlar vujudga kelgan. Ularning markaziy binolari - ark va ibodatxonalar hisoblanib, ular turli haykallar va devoriy suratlar bilan bezatilgan. Ark va shahriston mudofaa inshootlari bilan mustahkamlangan. Diniy e'tiqodlar bilan bog'liq yangi tipdagi binolar - nauslar qurilgan. Qadimgi davrga kelib shaharlar nihoyatda tez o'sgan.

Ilk shaharlar dehqonchilik vohalari markazlarida ibodatxonalar atrofida shakllangan. Shaharlar ishlab chiqarishning markazi bo'lgan. U erda hunarmandchilik, savdo, diniy e'tiqod va boshqaruv bilan bog'liq bo'lgan binolar bunyod qilingan. Shu paytdan boshlab ilk shaharlarda davlatchilik elementlari shakllana borgan.

Shaharlar quyidagi tashqi xususiyatlariga ega bo'lishi kerak:

1. Baland binolar - ark, ibodatxonalar va aholining zich qurilgan uylari;

2. Burj, mustahkam darvoza, shinaklarga ega bo'lgan baland, qalin mudofaa devorlar;

3. Shaharda keng ko'chalar va kanalizatsiya sistemasi bo'lishi lozim.

Mil.avv. VI asrda O'zbekiston hududida ilk davlat uyushmalar **«Katta Xorazm» qabilalar konfederatsiyasi** va **Qadimgi Baqtriya podshohligi** mavjud bo'lib, ular o'ziga xos madaniyatni shakllantirganlar. Ilk davlatlar keyinchalik Ahamoniylar imperiyasi tarkibiga kirgan bo'lsalarda, madaniy rivojlanishda mahalliy elementlar saqlanib qolgan. Faqat sopol idishlarining ishlash uslublari, arxitektura elementlari davlatni boshqarish tartiblari va pul birliklari kirib kelgan.

Bu davrning madaniy rivojlanishi yozma va arxeologik manbalarda asosida o'rganilgan. Arxitektura, hunarmandchilik, dehqonchilik, zargarlik, tikuvchilik va kulolchilik kabi sohalar rivojlangan. Surxondaryo, Qashqadaryo, Amudaryoning quyi oqimi, Zarafshon vodiylarida yirik hunarmandchilik markazlari vujudga kelgan. Arxeologlar shahar hududlardan yirik qal'alarining izlarini topishgan. Shulardan biri qadimgi Samarqand - Smarakansa ning qadimgi markazi **Afrosiyob** yodgorligidir. Arxeologik tadqiqotlar natijasida Afrosiyobdan mil. avv. VI asrlarga oid qadimgi shahar izlari topilgan. Uning umumiy maydoni 200 gektarni tashkil qilgan. Bu erdan sopol idishlar, temir va bronza asboblari, ishlangan ko'plab uy-ro'zg'or buyumlari va qurol-yarog'lar topilgan.

XX asrning 60-70 yillarida V.A.Shishkin va Ya.G'.G'ulomovlar rahbarligida keng ko'lamlı arxeologik tadqiqotlar olib borilib, 1966 yilda Afrosiyobni «arxeologik qo'riqxona» deb e'lon qildilar. Arxeologik tadqiqotlar natijasida shaharning yoshi, tarixiy topografiyasi, shahar tarkibi, shahar hayotining rivojlanish bosqichlari va saroy qoldiqlari ochildi. Tadqiqotlar natijasida 1970 yilda Samarqandning 2500 yillik yubileyi keng nishonlandi.

Mustaqillik yillarida arxeologik va ilmiy tadqiqot ishlarining samaradorligini oshirish maqsadida o'zbek arxeolog olimlari professor M.Isomiddinov, A.Anorboev va tadqiqotchi A.Otaxo'jaevlar fransiyalik arxeologlar Pol Bernar va Franc Grene bilan hamkorlikda ishladilar. Natijada Afrosiyobning eng quyi madaniy qatlamlarini o'rganish jarayonida er sathidan 10-15 m. chuqurlikda miloddan avvalgi IX-VII asr o'rtalariga oid ashyolar topildi; qo'lda yasalgan rangli naqsh berilgan sopol idishlarning parchalari, 7 metr qalinlikdagi guvaladan tiklangan mudofaa devori qoldiqlari va boshqalar. Topilgan ushbu namunalar Fransiyada radiokarbon tadqiqot usulida o'rganildi va ular miloddan avvalgi VIII asr, ya'ni Samarqandning 2750 yoshga ega ekanligi isbotlandi.

Qadimgi Xorazm hududidan Ko'zaliqir, Qal'aliqir, Oybuyirqal'a va Dingilji qo'rg'onlari topib o'rganilgan.

Ko'zaliqir qal'asi mil.avv. VI-IV asrlarga oid yodgorlik bo'lib, u Amudaryoning chap sohilida qadimgi Xorazm hududida joylashgan. Yodgorlik 1938 yilda S.P.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan topilgan. Umumiy maydoni 25 ga dan ortiq. Yo'laksimon, burj va shinaklari bo'lgan mustahkam mudofaa devoriga ega bo'lgan. Ko'zaliqirda stansionar arxeologik tadqiqotlar 1953 yilda boshlanib, XX asrning 80-yillarigacha davom etgan.

Yodgorlikni dastlab tadqiq qilganda, yo'laksimon mudofaa devorining janubiy ichki qismidan madaniy qatlam topilgan va uni arxeologlar, aholining yashash joylari deb taxmin qilganlar. Qal'aning markaziy qismi tekislik bo'lib, hech qanday madaniy izlar topilmagan. Shuning uchun S.P.Tolstov qal'ani «devorlari ichida odam yashaydigan qal'a» sifatida ta'riflagan. Lekin XX asrning 70-80 yillarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida qal'aning sharqiy tomonida temirchilik ustaxonasi, markaziy qismidan 1 ga maydonni egallagan saroy qoldiqlari topilgan. Saroydan 20dan ortiq xonalar, qal'aning shimoliy qismidan o'ziga-xos 3 minorali bino topilgan. Shuningdek, bu erdan sopol buyumlari, diniy e'tiqod bilan bog'liq bino va buyumlar

ham topilgan. Arxeologlar uni qadimgi xorasmiylarning ilk shahri deb baholaydilar.

Oybuyirqal'adan eng qadimgi yozuv namunasi topilgan. U xum sirtiga yozilgan bo'lib, unda xumning sig'imi ko'rsatilgan. Oybuyirqal'a Qoraqalpog'istondagi Shumanay qishlog'idan 41 km shimoli-g'arbda joylashgan. Halq uni Djampikqal'a deb ataydi. Yodgorlik dastlab 1946 yilda Xorazm ekspeditsiyasi tomonidan ro'yxatga olingan. XX asrning 70-80 yillarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida uning mil.avv.V asrlarga oid madaniy qatlamlari topildi. Qal'aning umumiy maydoni 10 ga. Burjlar bilan mustahkamlangan mudofaa devoriga ega bo'lgan. Tadqiqotlar natijasida, uning 3 bosqichi aniqlangan:

1. mil.avv. V-III asrlarning oxiri, 2. Mil. I-IV asrlar., 3. Mil. IX-XI asrlar.

Yodgorlikning quyi qatlamidan bir metr balandlikdagi 3 ta xum topildi. Ularda suyuq va sochiluvchan narsalarni saqlashgan. Xumlarining har birida yozuv bor, ularni sug'dshunos olim V.A.Livvich o'qigan. Oramiy yozuvi asosida shakllangan ilk Xorazm yozuvi ekanligini aniqladi.

Qal'aliqir qal'asi Qo'zaliqirdan janub tomonda Tashxouz viloyati hududida joylashgan. Uning tarhi kvadrat shaklida bo'lib, 1000x700 m. Qal'a devorlarida minoralar bor va uning 4 ta darvozasi murakkab tuzilishdagi labirint bilan himoyalangan. Yodgorlik dastlab 1938 yilda ro'yxatga olingan. U erdagi tadqiqot ishlarini S.P.Tolstov boshchiligidagi Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi davom ettirgan. Tadqiqotlar davomida unda 2 ta qurilish bosqichi aniqlangan. 1 qurilish bosqichi arxaik davrning oxirlari bo'lib, bu davrda qal'a bunyod etilgan. Lekin qurilish oxiriga etkazilmay tashlab ketilgan, yong'in izlari uchraydi. 2 qurilish bosqichi antik davrga tegishli bo'lib, bu davrda qal'a zardushtiylarning qabristoni vazifasini bajargan.

Birinchi qurilish bosqichiga oid saroy aniqlangan. U kvadrat shaklda qurilgan 80x80 m. Uning ikkita xovlisi, ko'p ustunli zali va yo'laklar orqali bir biri bilan birlashtirilgan 30 ga yaqin xonalar topilgan. Qurilish ishida alebastr ishlatilgan. U erdan antik standartdagi va turli shakllardagi alebastr g'ishtlar, grifon boshiga o'xshash qolip va kapitellar topilgan. Umuman yodgorlik ahamoniylarning qurilish uslublari asosida bunyod qilingan. Olimlar uni ahamoniylarning rezidensiyasi sifatida qurilayotgan bo'lib, xorasmiylar ahamoniylar hukmronligidan ozod bo'lgach, qurilish ishlari to'xtagan degan fikrni bildirganlar.

Shuningdek, qal'ada qurilishining tugallanmay qolishi Xorazmda ahamoniylar hukmronligi uzoq davom etmaganligi va ular bu hududdan mil.avv. V asr oxiri IV asr boshlarida chiqib ketishganligini isbotlaydi.

Arxaik davrda Surxondaryo hududidan Bandixon, Qiziltepa, Kuchuktepa, Qashqadaryo hududidan Daratepa, Erqo'rg'on, Uzunqir yodgorliklari topib o'rganilgan.

Qiziltepa yodgorligi Surxondaryo viloyati Sho'rchi tumani hududida Qizilsuv daryosining o'ng sohilida joylashgan. Shahar to'rtburchak shaklda qurilgan bo'lib, 24 ga. maydonni egallagan. Mil.avv. IX-IV asrlarga oiddir.

1971 yilda G.A.Pugachenkova rahbarligidagi O'zbekiston san'atshunoslik ekspeditsiyasi tomonidan o'rganilgan. Mustahkam mudofaa devoriga ega. Devorda burj va shinaklar mavjud. Shuningdek, shahar handak bilan o'ralgan. Qiziltepadan yorg'uchoq, xovoncha, o'g'ir dasta, o'roq, sopol buyumlari, uy hayvoni suyaklari topilgan.

1877 yilda Vaxsh daryosining Amudaryoga quyiladigan joyida Qo'bodiyon bekligi (Janubiy Tojikiston) hududida maxalliy aholi tomonidan qadimgi davrlarga oid oltin va kumush buyumlar ko'plab topilgan. Bu noyob buyumlar olimlar ko'liga tushgachgina, uni saqlab qolishga harakat qilindi. Ulardan faqat 180 taga yaqin zargarlik buyumlari va tangalar saqlanib qolindi. U «**Amudaryo xazinasini**» nomini olgan bo'lib, ko'pchilikning qiziqishini o'ziga tortgan. Ular orasidan maxorat bilan ishlangan oltindan yasalgan ot-arava bo'lib, uni kumushdan yasalgan ikkita odam boshqarmoqda, odam tasvirlangan oltin plastinkalar, oltin bug'u haykali, feruza ko'zli buqaning bosh qismi, oltin bilakuzuklar va boshqalar. Bular qadimgi Baqtriyada zargarlik sohasi nixoyatda rivojlanganligini ko'rsatadi. Shuningdek, bu erdan Yunoniston, Kichik Osiyo, Axamoniylar va Salavkiylar davlatida zarb qilingan 1300 ta tangalar ham topilgan. Buyumlar mil.avv.V-III asrlarga oid bo'lgan. Olimlar fikricha, bu buyumlar Baktriyadagi Anaxita ibodatxonasiga tegishli bo'lib, Aleksandr Makedonskiy yoki Salavka I xujumi natijasida vayron qilingan. Bugungi kunda mazkur xazina topilgan joy qadimgi Taxti-Kuvad shahri ekanligi o'z isbotini topgan. Amudaryo xazinasini bugungi kunda Londondagi Britaniya muzeyida saqlanmoqda. Bugungi kungacha ko'pgina davlatlarda namoyish etilgan. 1979 yilda Leningraddagi Ermitajda namoyish etilgan.

Mil.avv. 330-327 yillarda Makedoniyalik Iskandarning O'rta Osiyoga qilgan harbiy yurishlari natijasida Parfiya, Marg'iyona,

Baqtriya va Sug'diyona davlatlari vayronaga aylandi. Natijada uzoq vaqtgacha bu erlarda madaniy taraqqiyot sezilmadi. Faqatgina mil.avv. III asrda salavkiylar hukmronligi davrida biroz o'zgarishlar yuz berdi. Ular yunonlar madaniyatini O'rta Osiyoga yoyishga intilib, shu sohada bir qator islohatlarni o'tkazdilar.

Mil.avv. III asr o'rtalarida Yunon-Baqtriya davlatining qaror topishi bilan mahalliy madaniyatga ellinizm elementlarning kirib kelishi jadallashdi. Lekin O'rta Osiyoda ellinizm madaniyati tom ma'noda shakllanmadi. Uning ba'zi xususiyatlariga kirib keldi. Bu moddiy madaniyatda kuzatildi. Kvadrat g'ishtlarni taxlash va mudofaa devorlarining qurilish uslublarida, nayza o'qining uchiga o'xshagan nishaklarning, kolonnali zallarning qurilishida, ayol terrakota haykalchalarining va ochiq shakldagi sopol idishlarning keng tarqalishida yaqqol ko'zga tashlandi.

O'sha davr madaniy yuksalishlarida **Baqtriyada** Dalvarzintepa, Eski Termiz, Jondavlattepa; **Sug'da** Afrosiyob, Erqo'rg'on, Poykent, **Xorazmda** Yonboshqal'a, Ayozqal'a, Bozorqal'a, Tuproqqal'a, Qo'yi-rilganqala; **Chochda** Qanqa, Shoshtepa, Qovunchitepa; **Farg'onada** Axsikent, Koson, Marhamat kabi yodgorliklar, yuzlab qishloqlar shakllandi.

Shoshtepa Toshkent shahrining janubiy qismida, Jo'n kanali qirg'og'ida joylashgan. Bugungi kunda bu hudud Sergeli tumanining Shoshtepa mahallasiga qarashlidir. Yodgorlik dastlab qishloq tarzida shakllanib, mil.avv. II asrga kelib shahar qiyofasini ola boshlagan. Qang' davlatining uzoq chegarasida joylashgan bo'lib, uning shimoliy chegarasidagi strategik istehkom, hunarmandchilik markazi, ko'chmanchi chorvador aholi bilan o'troq dehqonlar o'rtasida olib boriladigan o'zaro savdo aloqalari rivojida asosiy vazifani o'tagan. Saqlanib qolgan qismining umumiy maydoni 300-250m². Ilgari u 25 ga maydoni egallagan.

Shoshtepa yodgorligida dastlab 1896 yilda N.P.Ostroumov boshchiligidagi Turkiston havaskor arxeologlari qazish ishlarini olib boradilar. Toshkent arxeologik ekspeditsiyasi 1978-1979 yillarda qazish ishlarini olib boradi. Shoshtepada o'tkazilgan tadqiqot ishlari natijasida, uning quyidagi bosqichlarini aniqladi:

1. Shoshtepa I-miloddan avvalgi VI-IV asrlar davri bo'lib, Burg'uluk madaniyatining so'nggi bosqichi davri.
2. Shoshtepa II-mil.avv.II asr bo'lib, Qovunchi I madaniyatiga o'xshash davri.

3. Shoshtepa III-mil.avv. II-I asrlar bo'lib, Qovunchi I mada-niyati davri.

4. Shoshtepa IV-Qovunchi II madaniyatining birinchi bosqichi, ya'ni milodiy II-III asrlar.

5. Shoshtepa V-Qovunchi II madaniyatining ikkinchi bosqichi, ya'ni milodiy IV-VI asrlar.

6. Shoshtepa VI-mil. VII-VIII asrlarga oid

7. Shoshtepa VII-X oxiri XII asrlardagi kulolchilik markazi sifatida faoliyat yuritgan Shoshtepada yo'lakli aylanma devor qoldiqlari topilgan. Markaziy bino hozirgi shaklda qurilgan va unga kirish joyida ravoqli peshtoq aniqlangan. Yodgorlik zamonasining nodir me'moriy obidalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotchilar fikricha, mil.avv. II-I asrlarda shaharning rivojlangan davri bo'lgan.

Shoshtepadagi tadqiqotlar chog'ida tashqi savdo aloqalaridan guvohlik beruvchi ikkita nodir buyum topilgan. Ulardan biri fil suyagidan yasalgan qadahning bir bo'laki bo'lib, uning hajmi 5-3,5 sm bo'lgan. Unda erkak kishining siymosi qabartma qilib tasvirlangan.

Ikkinchi bebaho topilma stil'-suyak qalam bo'lib, milodning I-II asrlariga mansubdir. Suyak qalam 15 sm uzunlikda bo'lib, bir tomoni yozish uchun uchli qilib, ikkinchi tomoni esa o'chirg'ich uchun romb shaklidagi kurakcha shaklida ishlangan. Shoshtepadan topilgan topilmalar orasida eng diqqatga sazovorlaridan biri nuroniy mo'ysafidning surati tushirilgan terrakota bo'lib, unda o'sha zamonlarda Choch yoki Shoshda yashagan qadimgi aholining etnik qiyofasi mujassamlashgan.

Qovunchi madaniyati Burg'uluk madaniyati asosida Toshkent vohasiga kirib kelgan sarmatlar, xunlar va boshqa ko'chmanchi xalqlarning etnik madaniyati asosida rivojlangan. Toshkent vohasi Qovunchi madaniyati rivojlanishining markazi bo'lgan. Bu madaniyat Toshkent vohasi, Sirdaryoning o'rta oqimi, Farg'onaning shimoli-g'arbiy qismlariga tarqalgan. Mil.avv.II asr-mil. VI asrlarga oiddir. Shoshtepani o'rganish jarayonida Qovunchi madaniyatining rivojlanish bosqichlari aniqlangan:

Qovunchi I- mil avv. II-I asrlar;

Qovunchi II ning ikki bosqichi aniqlangan: 1 -bosqich milodiy II-III asrlar, 2-bosqich milodiy IV-VI asrlar hisoblanadi.

Qovunchi madaniyati izlari dastlab Qovunchitepa yodgorligidan topilgani uchun shunday nom berilgan. Qovunchi I madaniyatidan ko'zacha, tovoq, qizg'ish va qo'ng'ir rang berilgan sopol idishlar topilgan. Qovunchi IIga oid yodgorliklardan quloqli xurmachalar,

dastasi hayvon shaklida ishlangan turli idishlar topilgan. Umuman Qovunchi madaniyatida o'ziga xos idish qopqoqlari, ko'ralar, ikki boshli qo'chqor yoki shoxli ho'kiz boshi shaklidagi idishlar bo'lgan. Bu idishga tutatqi solingan va qurbonlik qilinadigan idish sifatida foydalanihgan. Qovunchi madaniyati aholisi dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug'ullangan. Ular dehqonchilik ma'budalariga, olov va ajdodlar ruhiga sig'inishgan. Mil. VI asrga kelib, o'ziga xos xususiyatlarini yo'qotib, mahalliy aholi bilan aralashib ketgan.

Qadimgi Farg'onaning poytaxt shahri yozma manbalarda Guyshuan, Ershi deb yozib qoldirilgan. Lekin uning qaerda joylashganligi masalasi munozarali bo'lgan. Bugungi kunda To'raqo'rg'on va Jomashuy orqali o'tgan Namangan – Farg'ona yo'lining bo'yida Eski Axxi (Axxikent) Farg'onaning poytaxti ekanligi aniqlangan.

Axxikentning eng pastki madaniy qatlami mil.avv. III –II asrlarga oid. Qal'a paxsa va xom g'ishtdan qurilgan mustahkam mudofaa devoriga ega bo'lgan. Devor balandligi 20 metr ga yaqin bo'lib, qalinligi 10 metr bo'lgan, 5 ta darvozasi bo'lib, uning atrofi chuqur xandaklar bilan o'ralgan.

Shahriston 35 ga maydonni egallagan. Hozirda uning 25 ga hududi saqlanib qolgan. Shahriston ikki qism- ichki va tashqi qismdan iborat bo'lgan. Ichki shahristondan 2 ta minora, tashqi shahriston devoridan 20 ga yaqin minora qoldiqlari topilgan. Milodning V-VII asrlarida shaharda aholi uylar 5-6 xonali qilib qurilgan. Xona devorlari suvalgan va turli ranglar berilgan. Har xonadonda alohida yotoqxona, omborxona, oshxona, toza suv qudug'i bo'lgan. Yotoqxonalarda devor bo'ylab keng supa, erda esa sandalga o'xshagan isitish o'chog'i bo'lgan.

VII-IX asrning boshlaridagi arab yilnomalarida Axxikent «Fraganika» deb beriladi. IX-X asrlar shaharning eng rivojlangan davri bo'lgan. Bu davrlarda Axxikentda zarb qilingan mis tangalarning butun Somoniylar davlati hududiga tarqalgan. IX asr o'rtalaridan Axxikent shahristonining devorlari mudofaa holatini yo'qota boshlaydi, chunki markazlashgan davlat sharoitida devorga ehtiyoj bo'lmagan.

Shaharga 14-15 km masofadan, ya'ni Kosonsoydan suv keltirilgan. Bosh vodoprovod qoldiqlari 1960 yillarda topilgan. Ichki shahristonning ikki joyidan er osti vodoprovodi ochilgan. Ular X asrda bunyod etilgan. Uni qurishda dastlab, quruvchilar er osti tunneli qazigan, keyin uning ichida pishiq g'ishtdan yarim gumbazsimon inshoot qurib, uning tubiga katta diametrlı sopol quvurlar yotqizganlar. Sopol quvur parchalari

shahriston va rabotning hamma joyidan topilgan. U aholiga 200 yildan ziyod xizmat qilgan.

Arkning sharqiy tomonidan X-XII asrlarga oid jome masjidi topilgan. U to'rtburchak shaklda bo'lib, uning ichki qismida ayvon bo'lgan. Hovlisida hovuz bo'lib, hovuz qirg'oqlari va masjid hovlisi pishiq g'ishtlar yotqizilgan.

Tashqi shahristondan XI-XII asrlarga oid savdo do'konlari, hunarmandchilik ustaxonalari, axolining turar joylari o'rganilgan. Axxikent ustalari po'latning egiluvchanligini oshirish usullarini yaxshi bilishgan, lekin uni qattiq sir saqlaganlar. U erda yasalgan qilichlar mashhur bo'lgan. Axxikentdan topilgan sirlangan sopol idishlar alohida diqqatga sazovordir. Ularning ba'zilarida kufiy yozuvdagi bitiklar bor, ba'zilarida afsonaviy va yirtqich hayvonlar, xonaki qushlarning rasmlari tasvirlangan. Axxikent hunarmandlari bu davrda sirli sopol idishlarni bezash va sirlashda o'ziga xos maktab yaratganlar. Uning namunalari bugungi kunda Parijdagi Luvr muzeyida saqlanmoqda.

Shahar raboti 350 gadan ziyod bo'lgan. U erda tadqiqotlar natijasida boylarning uylari, bog'lar, hunarmandlar mahallasi va hammom topilgan. XIII asrning 20-yillarida Axxikent mug'ullar tomonidan vayron etiladi. Shahar xarobaga aylantiriladi. Ustalari qul qilib Mo'g'ulistonga olib ketiladi. Oradan ma'lum vaqt o'tgach, Eski Axxi yodgorligidan 5-6 km shimoli-g'arbda, hozirgi Yakkayigit qishlog'i o'rnida yangi shahar Yangi Axxiga asos solinadi.

Mil.avv.IV asrdan qadimgi Xorazmda markazlashgan davlat tizimining mustahkamlanishi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishiga imkon bergan. Shahar qurilishi, me'morchilik va hunarmandchilik sohalari yuksak darajada rivojlangan. Abu Rayhon Beruniy ma'lumotiga ko'ra, bu davrda 300 dan ziyod shaharlar qurilgan. Ularning harobalari bugungi kungacha saqlanib qolgan.

O'zining qurilish uslubi jihatidan **Qo'yqirilgan qala** (mil.avv. IV–III asrlar) alohida ajralib turadi. Qala aylana shaklda qurilgan. Uning markaziy qismida ark joylashgan. Arkning atrofi 2 qator mudofaa devori bilan himoyalangan. Tashqi mudofaa devorda har 18–26 metrdan burjlar joylashgan. Bu devor xom g'isht va paxsadan qurilgan bo'lib, qalinligi 1 metr, balandligi 7 metr bo'lgan. Bu qala ibodatxona vazifasini o'tashi bilan birga rasadxona sifatida ham foydalanilgan. Bu erdan oramiy xatiga asoslangan qadimgi Xorazm yozuvi topilgan. YOzuv qisqagina bo'lib, u xumning tepa qismiga «aspabarak», ya'ni «otda ketayotgan», yoki «ot minib turgan» ma'noni anglatadi.

Tuproqqal'a ham o'ziga xos qurilish uslubiga ega. U to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilgan bo'lib, quadratli mudofaa devoriga ega. Devor burchaklarida burjlar bor. U 17,5 gektar maydonni (500 x 350) egallaydi.

Mazkur yodgorlik XX asrning 40 – 50 yillarda S.P.Tolstov boshchiligidagi Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan o'rganilgan. Shahar markazidan katta ko'cha o'tgan bo'lib u shaharni ikki qismga bo'lib turibdi. Markaziy maydonda qasr va ibodatxonalar joylashgan. Ushbu yodgorlikdagi devorlar rasm va haykaltaroshlik namunalari bilan bezatilgan. 138 ta haykallar, saroy a'yonlari, jangchilar, ohular, sozanda ayollar tasvirlangan rasmlar topilgan.

1948-1949 yillarda teri va yog'ochga yozilgan 140 ta hujjat chiqib, ulardan 26 tasi yaxshi saqlangan. Xorazm hududidan 60 ga yaqin Kushon tangalari topilib, ular Kadfiz II, Kanishka, Xuvishka, Vasudevlar davrida zarb qilingan.

Qadimgi davrda Xorazm haykaltaroshlik maktabida mintaqa aholisining tipi aniq mahorat bilan aks ettirilgan. Haykallarda mahalliy aholining kiyim-kechagi va turmush tarzi ham aniq ifoda etilgan. Xaykallari asosan Qo'yqirilgan qal'a, Oq qal'a, Tuproq qal'alardan topilgan.

Tuproqqal'aning deyarli barcha zallari haykallar bilan bezatilgan. Masalan, saroyning «podsholar zali» deb nomlangan zalining devorlari uzun yaxtak, sharovar kiygan erkaklar va burmali ko'ylakdagi ayollarning haykallari bilan bezatilgan. «Harbiylar zali»ning markazida yirik haykal va uning ikki tomonida o'ziga xos bosh kiyimdagi qurolli harbiylar haykallari o'rnatilgan. Boshqa bir zalda chordana qilib o'tirgan podshohni parvozdagi xudolar tomonidan g'alaba bilan tabriklash lahzalari tasvirlangan. Saroyning yana bir zali mayxo'rlik bazmi va unda raqsga tushayotgan raqqosa va masharabozlarning bo'rttirib ishlangan haykallari bilan bezatilgan. «Ohular zali»da esa, ohular ketidan eldek uchib borayotgan otliq ovchilarning tasvirlari devorga bo'rttirib ishlangan. Ilgarigi adabiyotlarda Tuproqqa'a Qadimgi Xorazmning poytaxti sifatida e'tirof qilib kelinar edi, lekin keyingi davrlarda olib borilgan tadqiqotlar tufayli mamlakatning diniy marosimlari o'tkaziladigan sulolaviy markazi ekanligi o'z isbotini topdi. Qadimgi Xorazm poytaxtining izlari esa, Oqshaxonqal'adan topildi.

Oqshaxonqal'a Qoraqalpog'istonning Beruniy tumani hududida Sultonvay's tog' tizmalaridan 15 km janubda joylashgan. Dastlab 1958 yilda B.V.Andrianov tomonidan o'rganilgan. 1982-85 yillarda olib

borilgan arxeologik izlanishlar natijasida qal'aning asosiy hududi, qurilgan davri aniqlandi. Bu yodgorlik qadimgi Xorazm davlatining birinchi poytaxti bo'lishi mumkinligi haqida ilk taxminlar ilgari surildi. O'zFA akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi Tarix, Arxeologiya va Etnografiya instituti va Avstraliyaning Sidney Universiteti o'rtasida 1954 yilda o'zaro shartnoma tuzildi. Unga binoan 1995 yildan «Qoraqalpog'iston-Avstraliya» xalqaro arxeologik ekspeditsiyasi u erda o'z ish boshladi va ularning faoliyati bugungi kungacha davom etib kelmoqda.

Oqshaxonqal'aning umumiy maydoni 47ga tashkil etib, ichki va tashqi qal'adan iborat to'g'ri to'rtburchak shakliga ega. Ichki qal'a va tashqi qal'a har biri alohida devorlar bilan o'ralgan bo'lib, ular orasida darvozalar bor. Tashqi qal'a ikki qator devorlar bilan o'ralgan bo'lib, ular orasidan o'qchilar yo'lagi mavjud. Tashqi devorlariga yaqin to'pxonalar o'rnatilgan. Qal'a handak bilan ham himoyalangan.

Ichki qal'a himoyasiga tashqi qal'adan ham ko'proq e'tibor berilgan. Uning har tarafida 10,12 ta to'pxona bor. Shuningdek, mudofaa devorlari uch qavat qilib qurilgan. Qal'aning devori shinaklari va qo'shimcha devor bilan o'ralgan. Ichki qal'aning markazida saroy-ibodatxona joylashgan. U juda baland fundament ustiga qurilgan bo'lib, unga pandus orqali chiqilgan. Bu bino otashkada bo'lib, u juda olisdan ham ko'rinib turgan. Tepada otashkada joylashgan. Unda kuyosh xudosiga bag'ishlangan mangu olov turgan. Bu binoning, ya'ni otashkadaning bo'lishi otashparastlikning davlat dini bo'lganligini tasdiqlaydi. Bu inshootni markaziy ibodatxona bo'lgan deb hisoblashadi. Ibodatxona atrofida ikki qator yo'laklar bor. 2005-2008 yillardagi arxeologik tadqiqotlar natijasida, bu yo'laklardan hayvonlar, odamlarning portretlari topilgan. Tadqiqotchilar fikricha, bu portretlar xorazmshohlarga tegishli.

Yonboshqal'a me'moriy yodgorligi Qoraqalpog'iston Respublikasining To'rtko'l tumani hududida joylashgan. Yodgorlik to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilgan bo'lib, uning maydoni 4 gektarga yaqin. Qal'a ikki qatorli devor bilan o'rab olingan. Balandligi 10 m, qalinligi 5m, ular o'rtasidagi yo'lakning kengligi 2,5 m. Qal'ada bitta darvoza bo'lgan. Uning old tomonida to'g'ri to'rtburchakli bir necha aylanali murakkab inshoot qurilgan. Darvoza oldida bir necha aylanma yo'lakdan iborat qilib qurilishi dushmanga qal'a ichkarisiga to'g'ri kirib borishiga imkon bermagan. Aylanma yo'lakka kirgan dushman devor ustida turgan o'qchilar zarbasiga duch kelgan. Bunday darvozaoldi

murakkab mudofaa inshooti qadimgi Xorazm shaharlarining barchasi qurilgan.

Shahar ikkita mahallaga bo'linib joylashgan. S.P.Tolstov fikricha, qal'ada mingga yaqin aholi iste'qomat qilgan. Qal'a devorlarida burjlar yo'q, lekin mudofaa uchun ko'p sonli. Shahar markazida ibodatxona shinaklar qo'yilgan. Shinaklarning qal'ani mudofaa qilishda va dushmanga zarba berishda ahamiyati katta bo'lgan. Yonboshqa'ada shinaklar nayzaga o'xshash uchli bo'lib, ikki qator qilib qurilgan. Bu qal'a Xorazm davlatining sharqiy tomonidagi harbiy chegara shaharlardan biri bo'lgan.

Mil.avv. II asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoning shimoli-sharqidan ko'chmanchi yuechji (tohar) qabilalarining kirib kelishi va bu joylardan o'rnashishi natijasida yangi madaniy o'zgarishlar boshlandi. Ular tashkil qilgan ulkan Kushonlar davlati Baqtriya hududidan to Ganga daryolari hududigacha etib borgan. Qadimgi Farg'ona hududida **Davan davlati**, Xorazm va Sug'd hududlari **Qang' davlati** tarkibida bo'lgan. Qang' davlatiga saklar asos solgan. Mil.av II-mil. I asrlarda Qang' davlati yanada rivojlandi va Xorazm erlari ham shu davlat tarkibiga kirgan. Qang' davlati tashkil topganda uning markaziy Choch bo'lib, bu erda poytaxt shahar Qanqa (Kangdiz) joylashgan edi. Qadimgi Choch hududida antik davrga mansub 97 ta yodgorlik topilgan bo'lib, shulardan 23 tasi shahar harobasidir.

Qanqa Toshkent viloyatining Oqqo'rg'on tumani hududida Ohangaron daryo hududida joylashgan. Yodgorlik mil.avv. III- mil. XII asrlarga oid. Qanqa xitoy yozma manbalarida Bityan, o'rta asrlarda Harashkent nomi bilan atalgan. Yodgorlik dastlab 1898 yilda Turkiston arxeologiya havaskorlar to'garagi a'zolari tomonidan topilgan. XX asrning 60-70 yilllarida O'zbekiston respublikasi FA Arxeologiya instituti tomonidan tadqiqot ishi olib borildi. Qanqa to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilib, umumiy maydoni 200 ga. Bir necha qator mudofaa devori va xandaklar bilan o'ralgan. Shahar ark, uchta shahriston va rabotdan iborat. U erdan kumush va mis-tangalar, oltin va qimmatbaho toshlardan ishlangan taqinchoqlar, sopol haykalchalar, ostodon, mehnat qurollari va devoriy suratlar topilgan. Mil. XII asrda Ohangaron daryosi o'zanining o'zgarishi tufayli suvsiz qolib harobaga aylangan.

Qadimgi davr me'moriy obidalarida tasviriy san'at keng qo'llanilgan. Masalan, Dalvarzintepa ibodatxonasining Baqtriya xudolariga bag'ishlangan devoriy suratlari, Fayoztepa va Qoratepa Budda ibodatxonalaridagi devoriy suratlar, Tuproqqal'a va Erqo'rg'on devoriy

rasmlari bunga misol bo'la oladi. Lekin tasviriy san'at monumental san'atning ustivor yo'nalishi hisoblanmagan, u haykaltaroshlik bilan bog'liq holda rivojlangan. Haykaltaroshlikning asl namunalari Shimoliy Tohariston va Xorazm madaniyatida o'zining yorqin ifodasini topgan.

Baqtriya-Toharistonda eng qadimgi haykallar kompozitsiyasi **Xolchayon** saroyidan topilgan. Xolchayon Surxondaryo viloyati Denov tumanida joylashgan. U ikki qismdan iborat. Arxeologik tadqiqotlar Qorabog'tepa va Xanaqotepada olib borildi. Bu erdan 9 xonali xokim saroyi topildi. U asosan xom g'ishtdan qurilgan. Mazkur saroyning to'rt ustunli ayvoni va katta zali tasviriy san'at va haykaltaroshlik namunalari bilan bezatilgan. Haykallarning asosiy qismi kushon podsholari (Geray)ga bag'ishlangan, ular tarkibida yuechjilar birga boshqa etnos vakillari boxtariylar ham bor. Xalchayon haykallari saroy devorining uch tomonini egallagan. Unda a'yonlar va kurash sahnasi, teatrlashgan mavzu, ya'ni og'ir gulchambarlarni ko'tarib turgan bolalar haykallari, aktyor byustlari, muzika asboblari tutgan ayol haykallari va boshqalar. Kompozitsiya markazida podsholik xomiysi - Afina, Gerakl, Nika (Yunon xudolari)ning siymolari tasvirlangan.

Ayritom Termizdan 18 km sharqda Amudaryo soxilida joylashgan. 1932 yilda bu erda topilgan tosh rasmlarni M.E.Masson o'rgangan. 1933 yilda maxsus ekspeditsiya uyushtirildi. Ayritom - ibodatxona harobasi bo'lib, bu erda asosan oxaktoshdan yasalgan haykallar topildi. Haykallarda soz chalayotgan ayollar tasvirlangan, budda diniga oid haykallar ham topilgan. XX asrning 60-70 yillarida O'zbekiston San'atshunoslik ekspeditsiyasi tadqiqot ishlarini davom ettirdilar. Natijada fort. buddizm dini kompleksi, qabr va baktriya yozuvi bo'lgan haykallar guruhi topilgan.

Baqtriyada buddizm davlat dini darajasiga ko'tarilgach, Budda haykaltaroshlik san'ati ma'naviy hayotning mazmuniga aylandi. Bularni Dalvarzintepa, Fayoztepa, Ayrtom, Qoratepa va boshqa yodgorliklarda ko'rishimiz mumkin. Baqtriya-Toharistonda buddizmni qabul qilgan mahalliy ustalarning professional maktabi shakllanadi

Shimoliy Baktriyaning eng katta ibodatxonasi Termiz yaqinidagi **Qoratepa** yodgorligi hisoblanadi. Yodgorlik dastlab B.Ya.Staviskiy tomonidan o'rganilgan. Bugungi kunda bu erda turli soha mutaxassislari, yapon olimlari tadqiqoti ishlarini olib borishmoqda. Bu erda sakkizdan ortiq inshootlar majmuasi ochib o'rganilgan. Har bir bunday inshoot yo'lak - ayvonlar o'rab turgan to'g'ri to'rtburchakli katta hovli va er

ostiga qurilgan inshootlardan iborat. Xonalardan Buddha haykali buddizmga xos inshoot-stupalar topilgan.

Barcha stupalar bir xil qurilgan. Ularning asosi to'rtburchak bo'lib, uning ustiga silindrsimon inshoot qurilgan, uning usti gumbazsimon tarzda bo'lgan. Ustiga yog'och yoki toshdan yasalgan langar o'rnatilgan. Langarda toshdan yasalgan bir necha soyabon bo'lgan. Soyabonlar muqaddas daraxt ramzi bo'lib, buddistlar uni chatra deb atashadi. Shu daraxt soyasi ostida Buddha o'zining g'oyalarini ishlab chiqqan. Er ostiga qurilgan inshoot bilan er ustiga qurilgan inshoot bir biri bilan bog'liq bo'lgan. Ular zinalar orqali birlashtirilgan. Koratepa ibodatxonasining devorlariga diniy mazmundagi rasmlar va ibodatxonani qurilishda homiylik qilgan insonlarning rasmlari solingan. Rasmlar katta mahorat bilan chizilgan va o'sha zamonning diniy mafkurasini o'zida aks ettiradi.

Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida Qoratepaning shimoliy qismidan mahobatli stupa topildi. Uning faqatgina tagkursisi saqlanib qolgan.

1968 yili yuqoridagi ibodatxonadan 2-3 km shimoli-sharkda Fayoztepa ibodatxonasi topilgan, hozirda u to'la o'rganib chiqilgan. Fayoztepa vihara tipidagi ibodatxona ekanligi isbotlangan. U uch qismdan iborat bo'lib, har birida hovli bo'lgan, ularning atrofida uylar joylashgan. Ibodatxonaning markaziy qismida diniy marosimlar o'tkazilgan. Ikkinchisi qismi monastir, uchinchisi esa xo'jalik ishlariga mo'ljallangan inshootlar bo'lgan. Markaziy qismda yaxshi saqlangan stupa topilgan. Markaziy qismning ayvonidan loy va ganchdan yasalgan Buddha, uning safdoshlari-badisatvalarning haykallari topilgan. Ular qizil rang va tilla suvi bilan bezatilgan. Devorlarga diniy marosim rasmlari tasvirlangan bo'lib, ularda hayotiylik izlari ko'rinadi. Oq marmar va alebstrdan ishlangan haykallar ham topilgan. 1972 yilda bu erdan oq marmartoshdan yasalgan muqaddas Badxi daraxti tagida o'tirgan Buddha va tik turgan ikki ruxoniy haykali topilgan.

Qoratepa va Fayoztepa rasmlari Xindistondagi ibodatxonalar qurilishi va uning rasmlaridan farq qiladi, lekin Sharqiy Turkiston va Uzoq Sharqdagi ibodatxona va rasmlarga yaqin. Shuning uchun ham buddizm O'rta Osiyodan mazkur hududlarga tarqalgan degan xulosaga kelingan. Lekin, Xitoy va Olmon olimlari Buddha dini Sharqqa O'rta Osiyo orqali kirib bormagan, degan fikrdalar.

1971 yilda Surxondaryo viloyati Sho'rchi tumanida Dalvarzintepa yodgorligi ochildi. U ma'muriy bino qoldiqlari, kulollar yashaydigan

xonalar tadqiq etildi. Dalvarzintepadan ikki yarusli xumdonlar ham topilgan. Topilgan ashyolar kulolchilik yuksak darajada bo'lganligini ko'rsatadi.

1972 yilda Dalvarzintepadan 115 ta oltin buyumlardan tashkil topgan xazina topilgan. Mil. II-III asrlarga oid mazkur xazinadan sirg'a, bilakuzuk, kamarband, uzuk, oltin shodasi, sopol idishlar, haykalchalar, taqinchoqlar, tangalar, shaxmat donalari topilgan.

Dalvarzintepa atrofida ibodatxonalar bo'lib, ularning harobalaridan buddizmga oid turli haykallar topilgan. Dalvarzintepadan ancha uzoq bo'lmagan joyda Kushon davriga oid qabriston ochildi. Unda odam suyaklari, sopol idishlar, taqinchoqlar, tangalar olindi. Uning eng pastki qatlamida murdalar xumga ko'milgan. Tozalangan suyaklarning borligi uni zardushtiylarga xos ekanligini bildiradi. Bunga o'xshash qabristonlar Tojikistondagi Tulhar, Ko'kqum, Oriqtov, Turkmanistondagi Babashov qabristonlaridir. Tulhar qabristonidagi 350 go'rdan 219 tasi o'rganilgan. Bu erdagi go'rlar laxad va yorma shaklida. O'liklarni yasatib, boshlarini shimolga qaratib ko'mganlar. Qablarga sopol idish, taqinchoq, qurollar ham ko'yilgan.

1972 yilda Angor tumanidan 16 gektarni egallagan Zartepa shahar harobasi topildi. Uylarning devorlari paxsadan qilingan. Aholi yashash xonalarining maydoni 4-15 m² ni tashkil qiladi. Bu erdan ibodatxona, Buddaning oltin suvi yuritilgan boshi va gavdasi topilgan. Buddistlarning saqlanib qolgan stupasidan bitta oltin plastinka ko'zacha va yunon tangalariga taqlid qilib ishlangan Vasudeva I tangalari (ular 500 dan ortiq tanga) topildi. Shuningdek, Zartepaning 100 metrli mudofaa devori ham o'rganildi. Topilgan ashyolar Zartepaning mil.av I asrga mansub ekanligini ko'rsatadi. Qadimda mazkur shaharning 4 ta darvozasi bo'lgan. Mudofaa devorlarining 9 metr, IV-V asrlarda esa 2 metr bo'lgan.

O'zbekistonning qadimgi davrida amaliy san'at ham yuksak darajada rivojlanadi. Xususiy muhr, tamg'alar, mahalliy hokimlik nishoni gemma va tangalar zarb qilina boshlandi. Diniy va dunyoviy harakterga ega bo'lgan har xil terrokota haykalchalari ham ishlab chiqila boshlandi. Terrakota haykalchalarda ayollar aks ettirilgan bo'lib, ular ikki xil tuzilishda bo'lgan. 1) Tik turgan holda, o'ng qo'li ko'krak ostida, chap qo'li qorni ustida qo'yilgan. 2) Tik turgan holda bo'lib, qo'llarida oyna ushlab turgan holda tasvirlangan. Terrakota haykalchalarda maxalliy etnik tiplar va mahalliy ust-boshlarda tasvirlangan. Mil.avv. II asrlardan

boshlab, otlıq chavondoqlar tasvirlangan terrakota haykalchalar keng tarqalgan. Bular yuejilar faoliyati bilan bog'liq edi.

Bu davrda mulkiy tabaqalanish protsessi ham jadal sur'atlar bilan kechdi. Natijada ilgari markazlashgan shahar hokimiyati nufuzi pasayib, dehqonzodalar ta'siri oshib bordi.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Shahar qanday tashqi belgilariga ega?
2. Dalvarzintepa yodgorligidan qanday moddiy manbalar topilgan?
3. Ayirtom va Fayoztepa yodgorliklarining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Afrosiyob yodgorligining o'rganilish jarayonini eslang?
5. Tuproqqal'a yodgorligining o'rganilish ishlari qachondan boshlangan?
6. Qadimgi Farg'onada qanday arxeologik yodgorliklar bor?
7. Oqshaxon qal'a yodgorligini kimlar o'rgangan?

Yodda tuting! Qadimgi davr xususiyatlari

- Mil.avv. VI- mil. IV asrgacha davom etgan.
- Yunoniston va Rimda klassik qulchilik rivojlangan.
- O'rta Osiyoda uy qulchiligi shakllangan.
- Tangalar Lidiyada paydo bo'lgan.
- Qo'l va suv tegirmoni ixtiro qilingan.
- Ilk qog'ozlar pergament va patirus bo'lgan.
- Hozirgi kitoblar Rimda paydo bo'lgan.
- Sirkul Ikki daryo oralig'ida kashf etilgan.
- Italiyada deraza oynalari ixtiro qilingan.

Mavzularni o'zlashtirish yuzasidan pedagogik texnologiya uslubi:

Charxpalak texnologiyasi

Maqsad: talabalarni dars jarayonida mantiqiy fikrlash, o'z fikrlarini mustaqil ravishda bayon eta olish, o'zlarini baholash hamda yakka va guruhlarda ishlashga, boshqalar fikriga xurmat bilan qarab, kerakligini tanlab olishga o'rgatish.

O'tkazish texnologiyasi:

1. Talabalar (sharoitga qarab) guruhlariga ajratiladi.
2. O'qituvchi mashg'ulotni o'tkazish qoidalarini tanishtiradi.
3. Tarqatma materiallar guruh a'zolariga tarqatiladi.

4. Dastlab guruh a'zolari yakka tartibda berilgan vazifani ishlab chiqishadi va tarqatma materialning o'ng tomoniga o'z belgisini yoki ismi familiyasini yozadi. Talaba to'g'ri deb bilgan javobini + belgisi bilan ruchkada belgilab chiqadi. 10 daqiqa ajratiladi.

5. Bajarilgan vazifa boshqa guruh a'zolari bilan almashtiriladi. Ular ham tarqatma materialning chap tomoniga o'zining belgisi yoki ismini yozib, noto'g'ri deb bilgan javoblarni x belgisi bilan to'g'ri javobini belgilaydilar. Unga 5 daqiqa ajratiladi.

6. Tuzatilgan, o'zgartirilgan materiallarni yana bir marta guruhlar bo'yicha almashtirish mumkin.(guruhlar soniga qarab)

7. Oxirgi almashishdan so'ng har bir guruh a'zosi o'zlari ilk bor to'latgan materialni tanlab oladilar va unda belgilangan javoblar taqqoslanadi va tahlil qilinadi.

8. O'qituvchi tarqatma materialda berilgan savollarning to'g'ri javobini o'qiydi va talabalar to'g'ri javobni belgilaydilar.

9. Har bir talaba to'g'ri javob bilan belgilangan javoblar o'rtasidagi farqni aniqlab, to'plagan balini hisoblab, o'zini o'zi baholaydi.

10. Talabalarining baholari sinf jurnaligi qayd qilinadi va mashg'ulot to'g'risida o'qituvchi o'z fikr va mulohazalarini bildiradi.

Metallarning xususiyatlarini aniqlang (Charxpalak texnologiyasi)

No	Metall nomi	Temir	Mis	Bronza	Oltin
1	Eneolit				
2	Qattiq				
3	Egiluvchan				
4	Tarkibida qalay bor				
5	Sovuq xolda ishlov berilgan				
6	1530 S da eriydi				
7	1084 Sda eriydi				
8	700-900 Sda eriydi				
9	Rudadan olingan				
10	Tarkibi o'zgarmaydi				
11	Qolipda ishlangan				

12	Dam berish uslubi qo'llaniladi			
13	Qimmatbaxo			
14	Tabiatda kam uchraydi			
15	Tabiatda ko'p tarqalgan			
16	Mil.av.XIY asrda kashf etilgan			
17	Iloxiylashtirilgan			
18	Tangalar ishlangan			
19	Mil.av.IY ming yillikda kashf etildi			
20	Mil.av.III ming yillikda kashf etildi			

9-12 to'g'ri javob "qoniqarli"

13-16 to'g'ri javob "yaxshi"

17-20 to'g'ri javob "a'lo"

2-§. Skif va saklar madaniyati

Temir davri boshlarida Orol bo'ylari, Qozog'iston cho'llari, Qora dengiz bo'ylari, Kaspiy orti va janubiy Sibir hududlari dashtlarida ko'chmanchi chorvador qabilalar iste'qomat qilishgan. Yozma manbalarda ko'rsatilishicha, bular kimmeriy, skif, sak, massaget, savromat, sarmat qabilalari bo'lgan.

Yozma va moddiy manbalarida ularning turmush tarzi va urf-odatlarini haqida to'liq ma'lumot berilgan. Ko'chmanchi qabilalardan moddiy yodgorlik sifatida mozor-qo'rg'onlar saqlanib qolgan.

Temir davridan boshlab, ko'chmanchi qabilalar orasida mulkiy tabaqalanish boshlangan. Buni mozor-qo'rg'onlardagi topilmalar tasdiqlaydi. Katta hajmdagi mozor-qo'rg'onlar badavlat sardorlariga tegishli bo'lib, u erdan qurol aslaxa va turli qimmatbaho buyumlar topilgan. Kichik mozor-qo'rg'onlar esa oddiy aholiga tegishli bo'lib, ma'lum miqdorda o'qlar va zeb-ziyatlar bor, ba'zilarida esa umuman hech nima uchramaydi.

Bugungi kunda saklar Orol bo'yi, shimoli-sharqiy O'rta Osiyo, Qozog'iston va janubiy Sibir hududlarida yashagan, degan fikrlar ilmiy

adabiyotlarda mavjud. Saklarning turmush tarzi, urf-odati to'g'risida ma'lumotlar Eron axomoniylari qoya tosh bitiklarida saqlanib qolgan (Bexiston yozuvi, Nakshi-Rustam, Persopol saroyi relieflari va bq.da). Qozog'iston hududida yashagan saklar ko'chmanchi chorvachilik bilan, Sirdaryo oralig'i va janubiy Qozog'iston hududida yashagan saklar dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Mil.avv.VII-III asrlarda sak qabilalari ittifoqi vujudga kelgan.

Ko'chmanchi qabilalarda hunarmandchilik nihoyatda keng rivojlangan. Qimmatbaho metallarga nihoyatda mohirona ishlov berganlar. Ularning bunday ishlash uslubi fanga «hayvoniy uslub» deb kiritilgan. Bunga sabab turli bezak-taqinchoqlar, idishlar va harbiy qurolarni yasashda hayvonlar tasvirini aniq va o'z navbatida murakkab, naqshindor qilib yasashgan. Sak va skiflar yaratgan madaniyat bir biriga o'xshash bo'lsada, skiflar madaniyatida yunonlarning ta'siri seziladi. Shuningdek, saklar uchi uzun (70sm.ga yaqin) qalpoq va uzun chakmon kiygan. Tasvirlarda u tizzadan past qilib aks ettirilgan. Oyoq kiyimlari uzun ko'njli etik bo'lgan. Skiflar tasvirida ular uchi qayilgan qalpog'da, ba'zan qalpoqsiz bo'lib, sochi elkaga tushib turgan xolda tasvirlangan. Oyoq kiyimlari kalta ko'njli bo'lib, oyoqning to'pig'idan boylab qo'yilgan. Keng shalovar ishton kiyganlar.

Gerodot o'zining asarida massagetlar haqida to'liq ma'lumot berib, o'tgan. Arxeologik tadqiqotlar sak va massagetlarning bir xil madaniy jarayonda ishtirok etganligi ko'rsatdi. Shu sabab, ilmiy adabiyotlarda «sak-massagetlar madaniyati» termini ishlatiladi.

Sak qabilalaridan Tagisken, Uygarak, Issiq va Chiliktin qo'rg'onlari saqlanib qolgan.

Tagisken mozor-qo'rg'onlari Orol dengizining sharqiy qismida joylashgan. U erdan 70dan ortiq mozor-qo'rg'onlar topilgan bo'lib, ulardan 38 tasi o'rganilgan. Tadqiqotlar jarayonida ularning ba'zilar bronza davriga, ba'zilar ilk temir davriga oid ekanligi aniqlandi. Tegisken mozor-qo'rg'onlari murakkab konstruksiyali monumental inshootlar bo'lib, yirik hajmdagi xom g'isht va yog'ochdan qurilgan. Ular o'z shakllariga ko'ra o'tovga o'xshaydi.

Mozor-qo'rg'onlarning har biri urug' oqsoqoli yoki qabila boshlig'iga tegishli bo'lib, ularning ichidan sopol, bronza, oltindan ishlangan buyumlar va hayvon suyaklari topilgan. Hayvon suyaklari qurbonlikka so'yilgan hayvon go'shtining bir qismi bo'lib, chorvadorlar odati bo'yicha uni marxum bilan birga qo'yishgan.

Uygarak mozor- qo'rg'oni –quyi Sirdaryo bo'yidagi Inkardaryoga yaqin bo'lgan Uygarak tepaligida joylashgan. Mil.avv. VII-V asrlarga oid 70ga yaqin mozor qo'rg'on o'rganilgan. Bu erdan yoqilgan va ma'lum bir marosimlar bo'yicha ko'milgan jasadlar topilgan. Ularning yonida sopol buyumlar, zargarlik buyumlari, ot anjomlari, bronza o'q uchlari va boshqalar topilgan. Muzor-qo'rg'onlar qadimgi davrlardayoq o'g'irlab ketilgan bo'lsada, o'sha davr madaniyati haqida darak beruvchi materiallar saqlanib qolgan.

Tagisken va Uygarakdan topilgan moddiy buyumlar hayvoniy uslubda ishlangan dastlabki buyumlar ekanligi isbotlangan. Bu esa, Old Osiyo, Oltoy va Janubiy Sibir hududlari bilan madaniy aloqada O'rta Osiyoning o'rni kattaligini isbotlaydi.

Issiq mozor qo'rg'oni Olma-Ota shahridan 50 km sharqdagi Issiqdaryoning chap sohilidan topilgan. Uni 1972 yilda A.K.Akisev o'rgangan. Bu qo'rg'onda saklarning kiyim – kechaklari, oyoq kiyimlari va qurollari nihoyatda yaxshi saqlangan. Bu topilmalar orqali olimlar saklarning bayramlarda kiyadigan kiyim tasvirini to'liq tiklaganlar. Ularning qalpog'i, ko'ylagi va oyoq kiyimlari oltin qadama bezaklar bilan bezatilgan. Bu erdan 4 mingdan ortiq oltin buyumlar topilgan.

Skiflar madaniyati mil.avv.VII asrdan shakllana boshlagan. Skiflar dastlab ko'chmanchi hayot kechirishgan. mil.avv.V asrdan ularning dastlabki mustahkamlangan manzilgohlari paydo bo'ladi. U quyi Dnepr bo'yidagi xozirgi Nikopol yonida bo'lgan. mil.avv. IV asrlarga kelib, u nixoyatda tez rivojlanib, hunarmandchilik va savdo markaziga aylanadi. Mil.avv. IV–III asrlarga kelib skiflarning bir qancha shaharlari bo'lgan. Kamensk, Elizavetovskiy va boshqalar. Skiflarning eng qadimiy qo'rg'onlari mil.av. VI asrlarga oiddir.

Skiflar, Gerodotning xabaricha, qilichga ham sig'inishgan, hatto unga qurbonliklar keltirishgan. Ularning qilichi temirdan yasaliib, dastasining boshi yoysimon qilib qayirligan, dastaning tagi esa, kapalak qanotlariga o'xshash gulband qo'yilgan. Ammo, skiflar o'q-yoyni ishlatishda juda mohir bo'lishgan. O'qlari bronzadan ishlangan va uch qirrali bo'lgan. Bunday o'qlar ilk temir davrida Sharqiy Evropa, Sibir va O'rta Osiyoning juda ko'p erlaridan topilgan. Skiflarning sopol idishlari qo'lda ishlangan. Naqshi kam bo'lgan, tagi yassi bo'lib, turlari ko'p bo'lgan. Gerodot skiflarning ko'mish marosimini to'liq tasvirlab bergan, buni arxeologik ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. Skif podshosi qaerda o'lsa ham, uni Dneprning ostonalaridan pastroqdagi Gerri degan joyga olib

borib ko'mishgan. Bu joydan g'oyat boy skif qabrlari topilgan. Lekin ularning barisi talab ketilgan.

Gerodotning xikoyasi bo'yicha, qabrga podshoning ayollari, jangchilari, qullari, otboqarlari va otlari o'ldirilib birga ko'milgan. Shuningdek, bu erda ularning diniy e'tiqodi bilan bog'liq turli xayvonlarning oltin haykalchalari (bug'u tasviri ko'plab topilgan), kumush idishlari va sopol buyumlari ham qo'yilgan. Soloxa, Chertomlik, Kuloba mozor-qo'rg'onlari bularga misol bo'la oladi.

Chertomlik mozor- qo'rg'oni - quyi Dnepr bo'yida joylashgan. Uning balandligi 20 metr, aylanasi esa 350 metr bo'lgan. Chertomlik qo'rg'oni buyumlari skiflar davridayoq o'g'irlab ketilgan bo'lsada, ba'zi narsalar saqlanib qolgan. Kamon o'qlari saqlanadigan oltidan ishlangan g'ilof topilgan. Unda yunonlar xudosi Axil hayotidan tasvirlar aks etgan. Bu erdagi skif podshosi malikasining xonasi to'liq saqlangan. Malika oltinlar bezatilgan holda yotgan. Yonidan kumush lagan va balandligi 1 m keladigan vaza topilgan. Vazada o'simliklar, qushlar, otlarni bezayotgan skiflar aniq tasvirlangan. Lekin bu yunonlar uslubida ishlangan. Mil.av.II asrgacha skiflarda matriarxat tuzumi hukmronlik qilgan. Bu davrda ko'chmanchi chorvadorlar orasida sarmatlar, keyinchalik alanlar hukmron bo'lganlar. Sarmatlarning qilichi 1 metr va undan uzunroq bo'lgan va otda chopishga qulay bo'lgan. Dastasi yog'ochdan ishlangan. O'qlari esa temirdan ishlanib, uch parrakli shaklini saqlab qolgan. Sarmatlar tomonidan siqib chiqarilgan skiflar mil.avv. II asrda Qrimga ko'chib kelib, o'z davlatlariga asos solganlar. Ularning markaziy shahri Neopol bo'lgan. Shahar tosh devor bilan o'ralgan. Uylar ham toshdan yasalgan. Skif zadogonlari maqbaralari ham toshdan ishlangan. Shuningdek, qoya tosh ichiga o'yilgan daxmalar ham topilgan. Ularning barchasi talangan bo'lsada, u davr to'g'risida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Rossiya hududida mil.av VII–II asrlarga oid Volga, Oka daryolari bo'ylarida Dyakovo yodgorligi va Kama bo'yidan Ananino yodgorligi topilgan. Bu erning axolisi asosan chorvachilik (yilqichilik), qisman dehqonchilik bilan shug'ullangan.

Dyakovo yodgorligidan erto'lalar, temir o'roqlar, yorg'uchoqlar, urchuqtoshlar topilgan. Bu erdan asosan suyakdan ishlangan mehnat qurollari topilgan. **Ananno yodgorligidan** esa katta urug' iste'qomat qilgan uzunasiga solingan uylar qoldig'i topilgan. Ularning dafn marosimlari axoli o'rtasida mulkiy tabaqalanish boshlanganligini ko'rsatadi. Boylarning qabrlarida turli zeb-ziynatlar, qurol yarog'lar

bor. Oddiy odamlarilamikida esa bunday buyumlar kam uchraydi, ba'zilarida esa umuman yo'q.

Sibirning temir davri yodgorliklaridan Sayan va Oltoy yodgorliklari mashxurdir, bu hududlar unumdor va metallga boy bo'lgan. Sibirliklar temir bilan mil.avv. Y asrdan tanishishgan. Aholisi lalmi dehqonchilik bilan shug'ullangan. Bu davrga oid ko'plab qoyatosh suratlari saqlanib qolgan. Ularda dehqonchilik bilan bog'liq jarayonlar, axolining turmush tarzi aks etgan. Boyari tog'idagi suratda 3ta yog'och va bitta paxsa uy va o'tov rasmi solingan. Uning chap tomonida echki va bug'ularni haydash kelayotgan cho'pon tasviri bor. Bundan arxeologlar bu erning axolining chorvachilik bilan ham shug'ullanishgan degan xulosaga kelgan. Ularning qabrlari mozor-qo'rg'onlar shaklida bo'lib, u erlarda haqiqiy mehnat va harbiy qurollar o'rniga ularning kichik modellari qo'yilgan.

Umuman, temir davrida Sharqiy Evropa va Sibir aholisi yaratgan moddiy madaniyat bir-biriga juda yaqin. Ulardagi urf-odatlar, ko'mish marosimi shuningdek, oltin, kumush, bronza, suyakdan ishlangan deyarli barcha mehnat qurollari, turli haykalchalar, harbiy qurollari o'rtasidagi o'xshashlik katta. Bu esa, ilk temir davrida Sharqiy Evropa, O'rta Osiyo va Sibir o'rtasida mustakam aloqalar bo'lganligidan darak beradi.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Skiflar to'g'risida qaealarda ma'lumotlar saqlanib qolgan?
2. Skiflar nimaga e'tiqod qilishgan?
3. Muzor-qo'rg'onlarni qaysi halqlarda bo'lgan?
4. Rossiya hududida qanday yodgorliklar bo'lgan?
5. Sayan va Oltoy yodgorliklari qaeardan topilgan?

Yodda tuting!

- Qozog'iston cho'llari va Qora dengiz bo'ylari dashtlarida ko'chmanchi chorvador qabilalar iste'qomat qilishgan.
- moddiy yodgorlik sifatida mozor-qo'rg'onlar saqlanib qolgan.
- Temir davrida ko'chmanchi qabilalar orasida mulkiy tabaqalanish boshlangan.
- Skiflar o'q-yoyni ishlatishda juda moxir bo'lishgan.
- Skif podsholarining mozor-qo'rg'onlari Gerrida bo'lgan.
- Mil.av.II asrgacha skiflarda matriarxat tuzumi bo'lgan.
- Mil.av VII-II asrlarda Dyakovo yodgorligi aholisi erto'lalarda yashagan.

- Ananno yodgorligidan katta urug' iste'qomat qilgan uzun solingan uylar qoldig'i topilgan.
- Sibirning temir davri yodgorliklaridan Sayan va Oltoy yodgorliklari keng o'rganilgan
- ilk temir davrida Sharqiy Evropa, O'rta Osiyo va Sibir o'rtasida mustakam aloqalar bo'lgan.

3-§. ilk o'rta asrlar madaniyati

O'rta asrlarda erga egalik munosabatlarning shakllanishi jamiyatda tubdan o'zgarishlarga olib keldi. O'zbekiston tarixida o'rta asrlar davri mil. V-XVIII asrlarni o'z ichiga olgan. Rivojlanishi jihatidan 3 ta bosqichga bo'linadi:

1 bosqich – ilk o'rta asrlar, mil. V-IX asrgacha davom etgan.

2 bosqich – rivojlangan o'rta asrlar, IX-XVI asrgacha davom etgan.

3 bosqich – so'nggi o'rta asrlar, XVI-XVIII asrlarni o'z ichiga oladi.

ilk o'rta asrlarda er egaligining vujudga kelishi dehqonchilikning rivojlanishiga, ko'plab yangi hududlarni o'zlashtirilishiga va aholining yirik er egalari atrofida to'planishiga, ya'ni ko'plab qishloqlar bunyod qilinishiga olib keldi. Yirik er egalari – **dehqonlar** ko'shklarda iste'qomat qilganlar. Bu yangi davrning yangi me'moriy binosi bo'lgan. Bugungi kunda ko'shklarning harobalari butun O'zbekiston bo'ylab, tuproq-qo'rg'onlar tarzida uchraydi. Ko'shklari ko'pincha to'g'ri to'rtburchak shaklida, baland platforma ustiga qurilib, atrofi xandak bilan o'ralgan va mustahkam mudofaa devori bilan o'rab olingan. Ko'shk bitta feodal oila yashashiga moslab qurilgan, u alohida suv bilan ta'minlangan. Ko'shk xom g'isht, paxsa, yog'och va tog' toshlardan qurilgan. Xonalarning devorlari mayin somonshuvoq va maxsus ganch bilan sayqallangan.

ilk o'rta asrlarda hunarmandchilik va savdo aloqalari rivojlandi. Bu o'z navbatida qadimiy shaharlarning yanada taraqqiy etishiga va yangi shaharlarning bunyod etilishiga imkon yaratdi.

ilk o'rta asrlardagi shaharlar yozma manbalarda 3 qismdan iborat deb berilgan bo'lsada, arxeologik tadqiqotlar ularning 2 qismdan ark va shahristondan iborat ekanligini ko'rsatgan.

Ark barcha shaharlarda bo'lib, o'zning mahobatligi bilan ajralib turgan. Odatda arklar tuproq va loydan ko'tarilgan tepaliklar ustiga qurilgan. Atrofi mudofaa inshooti sifatida chuqur handaklar bilan o'rab olingan. So'ng mustahkam poydevor ustiga xom g'isht va paxsadan qasr

qurilgan. Turar joy binolari esa, katta kvadrat tarzidagi xonadan va uning atrofi uzunchoq va to'rtburchak xonalardan iborat bo'lgan. Kvadrat xonalar gumbaz bilan yopilgan. Katta xonaning o'rtasida to'rtta ustun joylashtirilib, yog'och to'sinlar bilan yopilgan. Uning markazi esa, to'rtburchak shaklida ochiq qoldirilgan. Tadqiqotchilar fikricha, bu katta xonalar mehmonxona va hovli rolini bajargan.

Ilk o'rta asrlarda shahar hunarmandchiligi keng rivojlangan. Choch, Samarqand, Buxoro, Poykent va janubiy So'g'd shaharlari o'sha kezlardayoq yirik savdo-sotiq markazlari hisoblangan. Bu shaharlarda hunarmandchilikning kulolchilik, shishasozlik, metallurgiya va to'qimachilik sohalari yuksak darajada rivojlangan bo'lib, ular ko'p hollarda tashqi savdo uchun mahsulot chiqarganlar.

Mingo'rik – Toshkent shahrining Shimoliy Temir Yo'l vokzali yonidagi Salor kanaliga yaqin joylashgan. Mingo'rik yodgorligi I–XIII asrlarga oid qadimiy shahardir. Tarixiy manbalarga ko'ra, uning hududi 35ga bo'lganligi aniqlangan.

Mingo'rik nomi qadimiy obidaga nisbatan XIX asrda berilgan. Ilgarilari uni maxalliy axoli Afrosiyob nomi bilan atagan. Arab yozma manbalarida bu shahar «Madinat ash-Shosh» nomi bilan tilga olinsa, boshqa yozma manbalarda «Choch», xitoy yozma manbalarida «Dje-She» va «Shi» deb nomlangan.

Shahar qalin paxsa va xom g'ishtdan qilingan mustaxkam mudofaa devori bilan o'ralgan. Shahriston ichida ham mustahkam mudofaa inshootlariga ega bo'lgan baland ark-qasr bo'lgan. U zinapoyalar shaklidagi to'g'ri burchakli minoralarga ega bo'lgan. Ark-qasr 0,5 gektarni, shahriston 15 gektar maydonni egallagan.

Mingo'rikda dastlab 1896 yil E.T.Smirnov, N.S.Likoshin tomonidan, 1912 yilda esa Turkiston arxeologiya xavaskorlar to'garagi a'zolar tomonidan arxeologik tadqiqot ishlari olib borilgan. Keyinchalik 1920 yillarda M.E.Masson, 1968 yillarda Toshkent arxeologik ekspeditsiyasi tadqiqot ishlarini davom qildirganlar.

Shaharga dastlab mil.av.I asrning oxiri va mil. I asrning boshlarida asos solingan. Shu vaqtda uning dastlabki mudofaa devori tiklangan. Xom g'ishtdan tiklangan devorning qalinligi 9 metrni tashkil etgan. Lekin shaharning tez o'sib borishi uning hududining kengayshiga olib kelgan. Natijada mil. VI asrga kelib, Mingo'rik shahri Toshkentning ilk o'rta asrlar davri shaharlaridan biriga aylangan markaz shahri o'mini egallagan va bu erda shahar hokimining qarorgohi – qasri bunyod etilgan.

Tadqiqotlar natijasida shaharda hayot uch asosiy davrda davom etganligi aniqlangan:

1-davr mil. I-IV asrlarga mansub bo'lib, bu davrga oid uzun yo'lakli, ikki qatorli qal'a devorlari qoldig'i topilgan. Devor tashqarisida to'rtburchak shaklda burj va mo'lalar bo'lib, ularning orasi 12 metrga teng bo'lgan. Bu davrda shahar hunarmandchilik va savdo sotiq markazi sifatida nom chiqargan.

2-davr V-VI asrlarga oid bo'lib, bunda shahar tez sur'atlarda rivojlanib, axoli soni oshib borgan. Shu davrda shahar ark va shahristonga ega bo'lgan yirik markazga aylangan. VI asr oxirlaridan esa shahar Chochning poytaxtiga aylangan.

3-davr VII-VIII asrlarga oid bo'lib, bu davr shaharning eng yuksalgan davri bo'lgan. Bu davrda muxtasham saroy barpo etilgan. Shu davr saroyi birmuncha to'liq o'rganilgan. Saroyda ko'plab xonalar, zal, keng daxlizlar va omborxonalar iborat bo'lgan. Xona devorlari turli bezaklar, haykaltaroshlik namunalari bilan bezatilgan. Bu erdan muqaddas olovga sig'inish bilan bog'liq buyumlar ham topilgan. Shahristondan axoli turar joylarining izlari, hunarmandchilik ustaxonasi qoldiqlari topilgan.

Shoxruxiya shahri Toshkent viloyati Oqqo'rg'on tumani Sultan Segizbaev jamoa xo'jaligi hududida Sirdaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan.

U dastlab 1876 yilda D.K.Zacepin va N. Pandusovlar tomonidan qayd qilingan. 1934 yilda M.E. Masson, 1970-1980 yillardan Yu.F.Buryakov tomonidan keng arxeologik tadqiqot ishlari olib borilgan. Tadqiqot natijasida shaharda 3 ta shahriston borligi, ilk madaniy qatlamlari Qovunchi 1 va Qovunchi 2 davrlarida shakllanganligi aniqlangan.

Shoxruxiya mil.avv. III–II asrlarda vujudga kelgan bo'lib, XVIII asrlargacha shaharda hayot davom etgan. Umumiy maydoni 400 ga. Shahar kvadrat shaklda qurilgan. Shaharning shimoli-g'arbiy burchagida ark joylashgan. Uning 25 metri saqlanib qolgan. Shaharning eng rivojlangan davri X-XIII asr boshlariga to'g'ri kelgan. U yirik hunarmandchilik va savdo markazi bo'lib, savdo karvonlarining Sirdaryodan kechib o'tish faoliyatini nazorat qilib turganlar. XIII asrda mo'g'ullar tomonidan vayron qilingan. 1392 yilda Amir Temur uni qayta tiklab, davlatning muhim mudofaa qal'aga aylantirgan. XVIII asrga kelib, uni Jung'orlar vayron qilgan. Keyinchalik uning

shimoli-sharqiy qismida Qori Shamol Avliyo ziyoratgohi vujudga kelgan.

Arxeologik tadqiqotlar natijasida shahar hududidan X-XI asrlarga oid hunarmandchilik buyumlari, kulolchilik pechlari, shishasozlik, temirchilik ustaxonalari topilgan.

Chilonzor Oqtepassi IV-XI asrlarga oid arxeologik yodgorlik bo'lib, Toshkentning janubi g'arbiy qismida Bo'zsu anhoiri bo'yida joylashgan. 1940 yilda A.I.Terenojkin qayd etgan. 1969-1971 yillarda Toshkent arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan o'rganilgan. Oqtepaning 3ta qurilish davri aniqlangan:

1-davri IV-asrlarga tegishli bo'lib, bu davrda 4 minorali qasr qurilgan. Bino ichida 3ta xona bo'lib, ular bir-biri bilan tor yo'lak orqali bog'langan. Bino 2 qavatdan iborat bo'lgan. U otashparastlarning istehkomli ibodatxonasi bo'lib, mudofaa devorlari qalin, minora va shinaklar bilan mustahkamlangan.

2-davri V-VI asrlarda dastlabki imorat atrofiga yangi xonalar, yordamchi xo'jalik xonalari va qo'shimcha shinakli devor qurilgan.

3-davri VII-VIII asrlarda dastlabki imorat qoldiqlari tuproq bilan to'lg'azilib shibbalangan va 9 metrli tagkursi qilingan. Ustiga tepasi ochiq to'rtburchak (38x27m) hovli ko'rinishidagi bino qurilgan. Ochiq hovli sahnining to'rida to'rtburchak supa kursi joylashgan. Qazishmalar natijasida u erdan organik qoldiqlar, sopol buyumlar, yorg'uchoqlar, tangalar topilgan.

Arablar istilosidan so'ng Oqtepa zardushtiylar qabristoni vazifasini o'tagan, keyinchalik harobaga aylangan. X-XI asrlarga kelib, kichik bir qishloq bo'lib tiklangan.

Yunusobod Oqtepassi V-XIII asrlarga oid arxeologik yodgorlik bo'lib, Toshkentning shimoli-sharqiy qismida Oqtepa kanali bo'yida joylashgan.

Uni dastlab 1886 yilda V.P.Nalivkin qayd qilgan. 1940-41 yillarda A.I.Terenojkin qisman qazishmalar olib borgan. 1975-85 yillar davomida Toshkent arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan o'rganilgan. Oqtepa 100 ga dan iborat ark va qishloqdan iborat. Ark qishloqdan chuqur jarlik bilan ajratilgan. Ark xom g'isht va paxsadan qurilgan. Unda 3 qurilish bosqichi aniqlangan:

1-bosqich V-VI asrlar bo'lib, bu davrda ark bunyod etilgan. Uning tarxi kvadrat (80x80m) bo'lib, perimetri bo'ylab ikki (ustki va pastki) qator tuynuksiz gumbazli yo'laklari bo'lgan.

2-bosqich VII asr boshlarida tor xonalar tuproq bilan ko'mib tashlanib, mustahkam tagkursi qilinib, ustiga binolar qurilgan.

3-bosqich VII asr oxiri -VIII asr boshlarida 3 qismga bo'lingan ark qurilgan. Bular minoradagi turar joy, diniy marosimlar o'tkaziladigan va yordamchi xo'jalik xonalariga bo'lgan. Bu esa arkning shaharning ma'muriy, diniy va mudofaa markazi bo'lganligini ko'rsatadi. Turar joy qismining devorlari rasmlar bilan bezatilgan. Diniy marosimlar o'tkaziladigan xonada sajdagoh bo'lgan. U erdan metallardan ishlagan mehnat qurollari, qurol-aslahalar, shisha, sopol buyumlar, bezaklar, o'yinchoqlar, tangalar topilgan. Qal'ada mudofaa devori bo'lmagan.

Qal'a arab qo'shinlari tomonidan vayron qilingan. IX-XII asrlarda qishloq bo'lib qayta tiklangan. XIII asr boshlarida inqroozga uchragan.

Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoda to'qimachilik rivojlangan. Ayniqsa, ipak mahsulotlariga talab katta bo'lgan. Ipakchilik So'g'diyona va Farg'ona vodiysida ham keng yoyilgan. VI-VII asrlarda Buxoroning «zandanachi» ipak mahsulotlariga talab katta bo'lgan. Zandanachi ipak mahsulotlarining namunalari Afrosiyob devoriy suratlarida saqlanib qolgan.

Ilk o'rta asrlarda binolar devoriy suratlar va haykallari bilan bezatilgan. Qadimgi davrda binolar asosan haykallar bilan bezatilgan bo'lsa, ilk o'rta asrlarga ko'proq devoriy suratlar bilan bezatilgan. Ulardan saroylar, dehqon qasrlari, zardushtiylik va buddaviylik ibodatxonalarining inter'erlarini bezashda keng qo'llanilgan.

Arxeologik tadqiqotlar davomida Bolaliktepa, Varaxsha, Afrosiyob, Panjikentdan devoriy suratlar topilgan. Bu suratlarida ilk o'rta asrlardagi tarixiy voqealari, ajdodlarimizning urf-odatlarini, axloq normalari, xulq-atvorlari mohirona aks ettirilgan. Masalan, Bolaliktepa (V-VI asrlar) devoriy suratlarida moviy osmon fonida bazm tasvirlangan. Unda shohona kiyimdagi erkak va ayollarning qo'llarida oltin va kumush qadahlarni ko'tarib turgan holatlari aks ettirilgan. Afrosiyob devoriy suratlarida Samarqand ixshidi Varxumanning taxtga kelishi munosabati bilan mamlakatlararo diplomatik munosabatlar, diniy va dunyoviy mavzulardagi syujetlar va o'sha davr madaniy hayoti aniq tasvirlangan.

1948 yilda arxeolog A.I.Terenojkin Afrosiyobning ilk o'rta asrlarga oid qatlamlarini tekshirdi. Qazish ishlari natijasida VI asrga mansub Tolu Barzu yodgorligi, VIII asrga oid sopol idishlar, sasoniy tangalari topildi. 1958 yildan buyon Afrosiyobni o'rganilish ishlari davom etmokda va hozirgacha turli davrlarga oid bir qancha yodgorliklar topildi.

Tadqiqotlar natijada IV-V asrlarda Samarqandning tushkunlikka uchragan davri ekanligi aniqlandi. Uning rivojlanishi yangitdan VI asrdan boshlangan. Bu davrda ark yangi devor bilan o'rab olingan va uzunligi 1,5 km bo'lgan 4-devor qurilgan. Shahar janubga qarab kengaytirilib, uzunligi 3 km bo'lgan ichki devor qurilgan.

VII asrlarda Afrosiyobda maxsus saroy devori quriladi va shaharning to'rtinchi tashqi devori butunlay qayta qurilgan. Saroy devorining ichida yirik inshootlar qurilgan. Shahar aholisi kasbiga ko'ra maxallalarga bo'lingan.

Varaxsha Buxoro xukumdorlarining qarorgohi bo'lib, bu erdan saroy qoldiqlari bilan bir qatorda devoriy suratlar ham topilgan.

Mazkur yodgorlik 1938-1953 yillarda tekshirilgan. Varaxsha devorlariga loy suvokdan so'ng elimli rang bilan suratlar solingan. Ularda podsho saroyi hayoti tasvirlangan. Shuningdek, Varaxshadan ganchdan ishlangan haykallar ham topilgan.

Varaxsha devoriy suratlarida (VII-VIII asrlar) buxorudodlarning hayot tarzi, ya'ni saroy hayoti, ibodat va ov manzarasi tasvirlangan. Saroyning sharqiy zali janubiy devorining o'ng tomonida qanotli tuya shaklida ishlangan taxtda podsho tasviri, devorning chap tomonida saroy ahlining altar qarshisidagi ziyorati, saroyning qizil zal devoriy suratlarida esa fil mingan ovchining yo'lbars bilan olishuv manzarasi tasvirlangan.

Panjikent harobasini tekshirish 1946 yildan buyon olib borilmoqda. Tadqiqotlar natijasida V-VII asrlarga oid bo'lgan turar joylar aniqlangan. Turar-joylar jumlasiga Divashtich saroyi, boy va oddiy shahar axolisi uylari kiradi. Boy xonadon uylari murakkab reja asosida qurilgan. Bu erda ham ijtimoiy uylar va 2 ta ibodatxona ochib o'rganildi. Saroy va yirik binolarning devorlariga hayotiy va diniy mavzudagi rasmlar solingan. Samarkand, Varaxsha, Panjikent rasmlari ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoda tasviriy san'at yuqori darajada bo'lganligini ko'rsatadi.

Ilk o'rta asrlarda saroylar haykaltaroshlik namunalari bilan ham bezatilgan. Quva ibodatxonasi Budda haykallari topilgan. Badisatvalar, farishta va jinlar birgalikda tasvirlangan bu Farg'ona haykaltaroshlik maktabining o'ziga xos tomonlari mavjudligini aks ettiradi. Uning shaklanishida hind ikonografiyasi bilan mahalliy, ilohiy sanamlari o'z aksini topgan.

Haykaltaroshlik san'atining izlari mil. IV-V asrlarga oid Toharistonning Kuyovqo'rg'on qal'adan topilgan. Kuyavqo'rg'on haykallari zeb-

ziynatli bezaklarga boy engil kiyimlardagi erkak va ayol tasvirlaridan iborat.

Ilk o'rta asrlar davri monumental me'morchiligida ganch naqshinkorligi keng qo'llanilgan. Unda antik davr an'analari umuman uchramaydi, balki o'z zamonasiga xos yangi uslubiy yo'nalishi shakllangan. Buni Afrosiyob, Varaxsha va Dumaloqtepa (Tohariston) qasr bezaklarida uchratish mumkin.

Monumental san'at bilan birgalikda ilk o'rta asrlarda amaliy san'atning barcha yo'nalishlari rivojlangan. Ular shaharlarning rivojlanishi va shahar hunarmandchiligining taraqqiyoti bilan uzviy bog'langan edi. Oltin va kumushdan har xil idishlar yasash ko'lami kengayadi. Ayniqsa, bu masalada Xorazm maktabi, Tohariston va So'g'd ustalari katta yutuqlarga erishadilar.

Arxeologik qazish materiallari va tasviriy san'at asarlari ilk o'rta asrlar davrida zargarlik va tosh o'ymakorlik san'ati yuksak darajada rivojlanganligini tasdiqlaydi. V-VI asrlarda oliy nasabli mulk egalari-ning shaxsiy muhri sifatida qimmatbaho tosh-serdolikdan gemmalar yasash davom etgan.

Ilk o'rta asrlar madaniyatida **sanamlar yasash** va ularga oilaviy sig'inish keng tus olgan. Ular Baqtriyada, So'g'dda, Choch va Farg'onada mavjud bo'lgan. Arxeologiyada «koroplastika sanamlari» deb nom olgan badiiy san'atning markazi So'g'diyona bo'lgan. Koroplastika Samarqand, Rabinjon, halibarzu, Kofirqal'a, Buxoro, Poykent va Erqo'rg'onda ko'plab uchraydi. Ular oilaviy kult obrazlari, qahramonlik epos va rivoyatlarining personajlari sifatida ilk o'rta asrlar madaniyatida keng o'rin olgan. **Koroplastika** bu haykalchalar bo'lib, ko'pincha sopoldan ishlangan, uning mum, gips va boshqa materiallardan ishlangani ham topiladi. Koroplastikada ko'pincha ayol-ma'budalarniing xaykalchalari ishlangan. Lekin mil.avv.II asrdan erkak kishi va hayvonlarning koroplastikalari ham uchraydi. Sopol ko'za va tutatkich dastalarini har xil hayvonlar shaklida ishlash an'anaga aylandi.

Ilk o'rta asrlarda hunarmandchiligida ostodonlar tayyorlash keng rivojlandi. Chunki zardushtiylik dinida murdalarni bevosita erga ko'mishni taqiqlagan va ularning tozalangan suyaklarini ostodon deb atalgan maxsus sopol yashiklarda ko'mishni taqozo etgan. Bu sopol yashiklarning qopqoqlari va devorlarining tashqi tomoni har xil bo'rtma naqshlar-ilohiy personajlar va me'moriy kolonnalar, daraxt va o'simlik barglari bilan bezatilgan. Ostodonlarning ishlanishi turli joylarda turlicha bo'lgan. Masalan: Xorazmda me'moriy va statuar ostodonlar,

Chochda chizma naqshli yashiksimon ostodonlar, So'g'da esa otashparastlik ilohiyati e'tiqodi bilan bog'liq bo'lgan syujetli ostodonlar keng tarqalgan. Ostodonlar maxsus inshoot – **nauslarda** saqlangan.

VII asrning ikkinchi yarmi va VIII asrning boshlarida O'rta Osiyo hududlariga islom diniy mafkurasining kirib kelishi mahalliy madaniyat rivojlanishida to'sqinlikni keltirib chiqardi. Islom aqidashunosligi mahalliy muhitga majburan kiritildi, mahalliy an'anaviy badiiy madaniyat va san'at olami islomiylashdi.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar

1. Bolaliktepa yodgorilidagi devoriy suratlarda nimalar tasvirlangan?
2. Monumental tasviriy san'at deganda nimani tushunasiz?
3. Ilk o'rta asrlarda haykaltaroshlikning taraqqiy etishini misollar bilan tushuntiring?
4. Ko'shklar nima?
5. Ilk o'rta asrlarda Xorazmda shahar madaniyatining o'ziga xos tomonlarini ko'rsatib bering?
6. Koroplatika nima?

Yodda tuting! Ilk o'rta asrlarda

- Erga egalik munosabatlari shakllangan.
- Yirik er egalari dehqonlar bo'lgan.
- Dehqonlar ko'shklarda yashagan.
- Shahar 2 qismdan iborat bo'lgan.
- Ark baland tepalikka qurilib, chuqur choh bilan himoyalangan.
- VI asrda Mingo'rik Toshkent poytaxti bo'lgan.
- Chilonzor Oqtepesi otashparastlar ibodatxonasi bo'lgan.
- Buxoroning «zandanachi» ipak matolari dunyoga mashxur bo'lgan.
- Saroylar devoriy suratlar bilan bezatilgan.
- Koroplastika sopoldan ishlangan haykalchalardir.
- Ostodonda marhumlarning tozalangan suyaklari saqlangan.
- Xorazmda me'moriy va statuar ostodonlar tarqalgan.
- Chochda chizma naqshli yashiksimon ostodonlar tarqalgan.
- So'g'da otashparastlik e'tiqodi bilan bog'liq bo'lgan syujetli ostodonlar tarqalgan.

4-§. Rivojlangan o'rta asrlar madaniyati

Rivojlangan o'rta asrlar davri O'zbekiston tarixida Somoniylar davlati tashkil topishidan boshlanib, to temuriylar davlati inqirozigacha (IX-XVI asr) davom qiladi. Bu davrni ijtimoiy va iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan ikkita taraqqiyot va bitta inqiroz bosqichiga bo'linadi. **Birinchi taraqqiyot bosqichi** IX–XIII asr boshlarini o'z ichiga oladi. Bu davr madaniy hayoti islom mafkurasi asosida shakllanib, o'ziga xos madaniy rivojlanish kuzatiladi. Markazlashgan davlat tashkil qilinib, unda avval somoniylar (IX–X), so'ng esa, uning hududlari uchta turkiy davlatlar- qoraxoniylar, g'aznaviylar va saljuqiylar o'rtasida (XI asrda) taqsimlanib, bu hududlarning katta qismida XII asr o'rtalarida buyuk xorazmshohlar davlati tashkil topadi.

XIII asr boshlarida mo'g'ullarning O'rta Osiyoga hujumi va bo'ysundirishi madaniy taraqqiyotga o'ta darajada salbiy ta'sir ko'rsatib, uning rivojlanishini bir necha yillarga to'xtatib qo'yadi. Bu jarayon to Amir Temurning hokimiyatni egallab, markazlashgan davlat tashkil qilgunicha davom etadi. Shu sabab XIII asr O'zbekiston tarixiga **inqiroz davri** bo'lib kirgan. Amir Temur va temuriylar davrida madaniy, ijtimoiy va iqtisodiy hayot jonlanadi, o'ziga xos madaniy taraqqiyot kuzatiladi. Bu davr **ikkinchi taraqqiyot bosqichi** bo'lib, XIV–XV asrlarni o'z ichiga oladi. Buni tadqiqotchilar **uyg'onish davri** deb baholaydilar.

Rivojlangan o'rta asrning birinchi taraqqiyot bosqichida Somoniylar olib borgan markazlashtirish siyosati mamlakatning iqtisodiy jihatdan yuksak darajada rivojlanishiga sabab bo'ldi. Shaharlar o'sdi va ularning iqtisodiy savdo aloqalari mustahkamlandi. Masalan, arab tarixchi va geograflarining ta'kidlashicha, birgina Choch va Iloqda 50 dan ortiq shaharlar bo'lgan. Shaharlarda hunarmandchilikning kulolchilik, shishasozlik, temirchilik, yog'och va terini ishlash hamda to'qimachilik sohalari rivojlangan.

X asr oxirlarida Movarounnahrda qoraxoniylar hukmronligi o'rnatildi. Qoraxoniylar somoniylarning mamlakatni boshqarish, pul zarb etish va boshqa an'alarini davom ettirganlar. Ammo, oltin dinor zarb qilmaganlar. Arab tarixchilari Yoqut va Ibn Xavkalarning yozishiga qaraganda, Buxoroda savdoda dirham ishlatilgan, dinor esa, tovar sifatida sotilgan. Bu davr madaniy hayotida katta o'zgarishlar yuz berdi. Ilm-fan, din va tasavvuf, me'morchilik va san'at, musiqa san'ati rivojlandi. XI asrdan boshlab shaharlarning

ijtimoiy – iqtisodiy qiyofasi o'zgargan. Shaharlar hunarmandchilik va savdo-sotiq markaziga aylandi. Ular hunarmandchilikning ma'lum bir tarmog'i bo'yicha ixtisoslashdi. Aholisining soni ham oshib borgan. Shaharlarning tuzilishida ham o'zgarishlar kuzatildi. Ularning maydoni kengaydi, ark avvalgidek, alohida istehkom ichida emas, balki shahar devori ichiga quriladigan bo'ldi. Shuningdek, rabotlarda ko'plab karvon saroylar, ulgurji, tashqi savdo bozorlari bo'lgan. Shaharlarning qurilish rejasi avvalgidek saqlanib qolgan, ya'ni shaharlar to'g'ri to'rtburchak shaklida bo'lib, shahar markazida kesishib o'tgan ikki ko'cha bo'lgan.

Quva shahrining IX-X asrlarda eng rivojlangan davri bo'lgan. Shaharni arxeologik jihatdan o'rganishda B.A.Latinin, V.D.Jukov, A.N.Bernshtam, V.A.Bulatova, I.Ahrorov, Yu.A.Zadneprovskiy, B.X.Matboboyevlarning xizmatlari katta. Shaharning eng quyi madaniy qatlami I-III asrlarga oid. Quvani muntazam ravishda o'rganish 1956 yildan boshlangan. 1996-1999 yillarda O'zRFA Arxeologiya instituti tomonidan tadqiqot ishlari olib borildi. Shaharning mil.avv. V-IV asrlarga oid topilmalar topilgan. Bular charxsiz qo'lda yasalgan, osti qismi yumaloq idishlar va kulolchilik charxida ishlangan yupqa idishlar topilgan. Ularning sirtiga bo'yoq bilan geometrik naqsh berilgan. Ark va shahriston V-VII asrlarda mudofaa devori bilan mustahkamlangan. Shaharning 3 qismi ham mudofaa devori bilan o'ralgan. Uning maydoni 12 ga. bo'lgan.

X asrdan boshlab Quva to'g'risida ko'plab ma'lumotlar uchraydi. Bu davrda Quva dahalarga bo'lingan va har bir dahada markaziy maydon va diniy marosimlar uchun maxsus xonalar bo'lgan. Quvada X-XI asrlarga oid zarbxona topilgan. Tangalarning bir tomoniga qur'onu Karimdan oyat, ikkinchi tomoniga, Ahmad ibn Ali nomi tushirilgan. U Quvaning X asr o'rtalardagi hokimi bo'lgan.

XI asrda Janubiy Farg'onada Marg'ilon shahrining rivojlanishi Quva shahri rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Quvada hayot mo'g'ullar istilosi davrigacha davom etgan.

Quva Ark'i yodgorlikning shimoli – sharq tomonida joylashgan. U mil.avv. II-I asrlarda qurilgan. X asrgacha markaz faoliyatini bajargan. Undan keyin shahar markazi rabotga ko'chgan. Shahar shahristoni 12 gektarni egallagan. U kuchli mudofaa devori bilan o'ralgan. Uning hozirda saqlanib qolgan qalinligi 12-15 metr, balandligi 6-8 metr, umumiy uzunligi 1330 metr bo'lgan. Devorda burjlar bo'lgan. Uning atrofi suv to'ldirilgan handaklar bilan o'ralgan. 1998 yilda olib borilgan tadqiqotlar jarayonida shahristonning yaxshi saqlangan

darvozasi topilgan. Shahristondan hunarmandchilik sohalari asosida dahalarga bo'lingan va aholi uylari zich qurilgan. Rabot 150-200 gektarni tashkil etgan. Bugungi kunda u saqlanib qolmagan. Rabotda bozor, bog'lar, amirlar saroyi, qamoqxona, hunarmandlarning uylari bo'lgan. bo'lganligini yozma manbalarda yozib qoldirilgan.

Quva ustalari o'zlari ishlagan shishalari bilan mashhur bo'lgan. U erda o'tkazilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida ko'plab shisha buyumlar topilgan. Ular nihoyatda yupqa ishlangan qadah, atir sepkich, mushk-anbar taratkich, qon bosimini tushurgich-alambika, grafin, atir – upa idishlari, tibbiyot kolbalaridir. Shishasoz ustalar qurilish oynalari ham ishlab chiqarganlar. Ular yasagan oynalar derazalar va tuynuklarga qo'yilgan bo'lib, qora ranglilari ham uchraydi.

Rivojlangan o'rta asr shaharlarida yangi bino turlari vujudga kelgan. Jumladan, **masjidlar, minoralar, maqbara, karvon saroy, sardoba, xonaqoh** va boshqalar.

IX asr boshlarida binolarni qurishda xom g'isht va paxsa ishlatilgan. Keyinchalik ma'muriy va jamoa binolarini qurishda **pishiq g'isht**dan foydalanila boshlangan. Turar joy binolarini qurish ishlarida esa, sinch va paxsa asosiy o'rinni egallangan. Pardoiz ishlarida esa, somonli loysuvoq, ganch, sirlanmagan koshin va sopol plitkalardan foydalan-ganlar. XII asrdan **sirlangan koshin va mayolika ishlatish usuli** kashf etilgan.

IX-X asrlarda xom g'isht va paxsadan bunyod qilingan imoratlar turli holatda saqlanib qolingan. Afrosiyobda Somoniylar qasrining bir qismi saqlangan. U nafis o'ymakorlik usulida bezatilgan. Termiz yaqinidagi Qirqqiz qal'asi xom g'isht va paxsadan qurilgan hashamatli bo'lib, uning asosiy devorlari bugungi kungacha saqlanib qolgan. Bunday hol nihoyatda kam uchraydi. Arxeologlar bu qalaning yaxshi saqlanishini loy qorish va uni ishlatish texnologiyasining mukammalligida deb bilishadi va bu uslub vaqt o'tishi bilan unitilib ketgan deb hisoblashadi. Qadimiy Xorazm hududidagi Qavat qala ham yaxshi saqlangan.

Bu davrda pishiq g'ishtdan dastlabki imoratlar bunyod qilina boshlangan. Bunga Buxorodagi **Ismoil Somoniy maqbarasini** misol keltirish mumkin. Bu inshoot Ismoil Somoniy davrida (873–907 yy.) qurilgan. Bu maqbara nafaqat O'zbekiston, balki butun O'rta Osiyo me'morchiligi durdonasi hisoblanadi. Imorat kubsimon shaklda bo'lib, tashqi tomonlarining uzunligi 10 metrga yaqin, ichki tomoni 7,2x7,2 metr bo'lib, usti gumbaz tarzida yopilgan. Binoning qurilishida

ishlatilgan asosiy g'ishtning razmeri 23x23x3 sm, kichkina g'ishtlar 12x12x3 sm, yirik g'ishtlarning o'lchami 60x63x6,5 sm bo'lgan. Maqbaraning qurilish uslubi ilk o'rta asrlardagi otashparastlar ibodatxonasining olovxonasiga o'xshaydi.

Samarqand viloyati Tim qishlog'idagi Arab-ota maqbarasi ham bu davrga oid diqqatga sazovor binolardan biridir. Bu maqbarada dastlabki peshtoq namunalari uchraydi. Maqbaraga kirish bir tomonlama, peshtoq orqali bo'lib, u butun sharqiy devorni egallagan. Peshtoqning ustki qismi ravoqlar bilan bezatilgan. Arab-ota maqbarasi P.Sh.Zoxidov fikricha, oldin somoniylar qasrining bir qismi bo'lgan keyinchalik maqbaraga aylantirilgan.

Umuman, XI–XII asrlarga oid maqbaralar O'rta Osiyo hududida ko'p saqlanib qolgan. Ularning qurilish uslublari bir-biriga yaqin. Maqbaralar orasida chodirsimon gumbaz bilan yopilganlari alohida ajralib turadi. Bu turdagi gumbazlar Pokiston, Xindiston va boshqa mamlakatlarda «gumbazi turkistoni» deb nomlanadi. Gumbazi turkistoni bilan yopilgan maqbaralar turkumiga Qadimgi Toroz (hozirgi Jambul) yaqinidagi Bobaji Xotun, Ko'hna Urganchdagi Faxriddin Roziy va Sulton Tekesh maqbaralarini misol qilish mumkin.

IX–XII asrlarda masjidlar qurilishiga ham alohida e'tibor berganlar, chunki u islom dinining asosiy g'oyaviy markazi hisoblangan. Ular xuddi turar joylardek, hovli atrofini o'rab olgan ayvon ko'rinishiga ega bo'lgan. E'tirof etishlaricha, Muhammad payg'ambar, dastlab ibodatgoh sifatida onasining uyidan foydalangan ekan. Masjidlarning bir tomonida mehrob bo'lib, ular ham alohida bezatilgan. Shuningdek, masjidlar yonida azon aytish uchun minoralar bunyod qilingan. Lekin ularning ko'pchilik qismi saqlanib qolmagan. Ko'hna Urganch, Termiz, Buxoro, Vobkent va Jarqo'tondagi minoralar bizning davrimizgacha etib kelgan.

Jarqo'tondagi minora Seraxsluk usto Ali ibn Muhammad tomonidan qurilgan. Uning balandligi 21,6 m va ostki diametri 6,4 m ga teng. Devorlari yarim aylanasimon bo'rtmalar tarzida olinib, ularning yuqori qismida ravoqchalar bilan tutashtirilgan. Buxorodagi Minorai Kalon 1127 yili qaroxoniy Arslonxon buyutmasi asosida qurilgan. Uning balandligi 45, 60 m bo'lib, 10 burchakli poydevor ustiga qurilgan, diametri 9 metr ga yaqin. Uni usta me'mor Baqo bunyod qilgan. Bu minora pishiq g'ishtdan bunyod qilingan bo'lib, uning ustki qismiga o'yama naqsh bilan nihoyatda go'zal, takrorlanmas bezaklar berilgan.

Vobkent minorasini Baqo ustoning shogirdi qurgan deb hisoblanadi. Uning balandligi 38,7 m, 12 burchakli poydevor ustiga qurilgan, diametri 6,2 m. U ham pishiq g'ishtdan naqshinkor qilib bezatilgan.

Bu davrga oid madrasalar bizning davrimizgacha etib kelmagan. Faqat Shohi Zinda kompleksidagi Tamg'ach Bug'raxon madrasasining qoldiqlari saqlanib qolgan. Tarixiy manbalarda uning 1066 yilda qurilganligi aytilgan. Arxeologik tadqiqotlar natijasida uning tomonlari 44x55 m bo'lganligi aniqlangan.

Kirish tomoni sharqqa qaratilgan bo'lib, uncha katta bo'lmagan peshtoq bo'lgan. Uning o'ng va chap tomonlarida 2ta gumbazli darsxona bo'lgan. Hovli atrofida 10 ga yaqin hujralar, masjid va yozgi darsxonasi bo'lgan.

Bu davrga oid karvon saroylarning ham ko'pchiligi yaxshi saqlanmagan. Lekin nomlari xalq orasida saqlanib qolgan. Jumladan, Tosh-rabot, Qo'shrabot, Oqrabot, Doya xotin va boshqalar. Odatda karvon saroylar rabotda joylashgan. Doya xotin va Raboti Malik karvon saroylari ma'lum darajada saqlanib qolgan.

Ular orqali biz o'sha davrlarda karvon saroylar kandy tarzda bo'lganligi to'g'risida xulosa chiqara olamiz. Raboti Malik karon saroyi 1078–1079 yillarda Qoraxoniy Shams ul-Mulk tomonidan qurilgan deb hisoblanadi. Bu bino xom g'ishtdan qurilgan bo'lib, pishiq g'isht bilan pardozlangan. Devorlarining balandligi 12 m bo'lgan. Bugungi kunda uning peshtoqi saqlanib qolgan. Binoning old tomonining ikki burchagida minoralar bo'lgan. Minoralardan peshtoqqacha bo'lgan joylarda kungurador-yarim ustunlar joylashtirilgan. Uning usti ravoq toqlar bilan birlashtirilgan. Bino ikki qismdan iborat bo'lgan. Peshtoqdan ko'ngdalang joylashgan hovliga chiqilgan, uning to'rtala tomonida hovlilar bo'lgan. Hovlining to'rtida katta gumbazli saroy va xonalar bo'lgan. Bir paytlar Raboti Malik karvon saroyi katta kompleksdan iborat bo'lgan. Uning qarama-qarshi tomonida sardoba bo'lib, u ham hozirgi kungacha saqlanib turibdi.

Sardobalar bu davr uchun muhim me'moriy obidalardan biri bo'lgan. U shaharlar oralig'ida joylashgan karvon saroylar – rabotlar yaqinida qurilgan. Ko'pincha sardoba shu erdagi yagona suv manbai bo'lgan. Bu inshootlar suv yig'gich bo'lib, unga qor, yomg'ir ba'zan quduq suvlari maxsus inshootlar orqali to'planib yo'lovchilar uchun uzoq muddatga saqlashga mo'ljallangan. Ular gumbazli aylanasimon hovuzlar tarzida qurilgan. U erdan suv sizib ketmasligi uchun g'ishtlar maxsus qorishma – qir bilan terilgan va pardozlangan. Qir – ohaq,

qamish kuli va qipig'idan tayyorlangan maxsus suv o'tkazmaydigan qorishma. Sardobalarning ko'pchilik qismi bizning davrimizgacha saqlanib qolgan.

Movarounnahr shaharlari hayotidagi iqtisodiy va siyosiy tangliklar qoraxoniylar davlatida yuz bergan siyosiy tarqoqliklar bilan bog'liq bo'lgan. Mo'g'ullar istilosi Movarounnahr shaharlari hayotida yomon iz qoldirdi. Ko'pchilik shaharlarning maydoni qishloqlar darajasiga tushib qoldi, ba'zilar mutlaqo xuvillab qoldi. Movarounnahr tarixida XIII asrning 20-yillaridan **inqiroz** davri boshlandi. XIV asrning 20-30 yillarida ham mo'g'ullar tomonidan amalga oshirilgan vayronagarchilik hali tugatilmagan, hunarmandchilik, dehqonchilik va savdo-sotiq o'zining XIII asr boshlaridagi darajasiga ko'tarila olmagandi. Faqat tarix sahnasiga Amir Temur ko'tarilgach, XIV asrning 70-yillaridan Movarounnahrning iqtisodiy va siyosiy, hamda madaniy hayotida jadal rivojlanish boshlandi. Temur istilolari bilan bog'liq holda Movarounnahr shahar hayotida, markazlashgan davlat sharoitida iqtisodiy xo'jalikning barcha tarmoqlarida, madaniy hayotning barcha jabhalarida gullash davri boshlandi. Yangidan-yangi shaharlar qad ko'tardi, ichki va tashqi savdo, bozor munosabatlari izga tushdi. Madaniy hayotda somoniylar, qoraxoniylar, va xorazmshohlar davridagidek buyuk o'zgarishlar yuz berdi. Natijada umum bashariyat sivilizatsiyasi yuksak cho'qqilarga ko'tarildi. Rivojlangan o'rta asrning **ikkinchi taraqqiyot bosqichi** temuriylar davri bilan bog'liq. Amir Temur o'z davlatining poytaxti qilib **Samarqand** shahrini tanlagach, u erda obodonlashtirish va qurilish ishlarini boshlab yubordi. 1371-1373 yillarda hozir ma'muriy binolar joylashgan tepalik (Tepa qo'rg'on)da o'z arkini qurdiradi. Temur davrida, ark -»**shahri darun**», shaharning devor bilan o'ralgan qolgan qismi esa «**hisor**» deb ataldigan. Samarqand shahri mustahkam va baland mudofaa devori bilan o'rab olingan. Mirzo Boburning ma'lumotiga ko'ra, uning ustida otliq bemalol yura olgan. Mudofaa devorning tashqi aylana qismi keng bo'lib, chuqur handaq bilan mustahkamlangan.

Ark hududi 34 gadan ortiq bo'lgan. Ark devorining balandligi 8 metr, pastdan eni 3 metrdan ortiqroq qilib tiklangan. Shahar arkida 2 ta darvoza bo'lgan. Ark va undagi binolari pishiq g'isht va xom g'ishtdan qurilib, bezashda marmar tosh, ganch, yog'och hamda turli xil sirlangan koshinlardan keng foydalanilgan.

Arkda hukumat idoralari, masjid va madrasalar, shohona uy-joylar, 15 ming jildli noyob kitoblarni o'zida jamlagan ulkan kutubxona, Amir Temurning xazinasi, taxti, zarbxona, aslahasozlik ustaxonalari, hammom, hovuz, zindon va boshqa binolar joylashgan. Shuningdek, unda madaniy-maishiy binolar, suv inshootlari, yashil zona, gulzorlar, hunarmandchilik ustaxonalari, do'konlar va savdo rastalari tartib bilan joylashtirilgan. Ark ichida davlatning asosiy qarorgohi bo'lgan Ko'ksaroy hamda Bo'stonsaroy joylashgan.

Ko'ksaroy tuzilishi jihatidan to'rt qavatli bo'lib, go'zal naqshlari betakror bo'lgan. Ushbu saroyning bezaklarida ko'k zangori rangdagi sirkor koshinlar ko'p ishlatilganligi sababli Ko'ksaroy deb ataganlar. Unda saltanatning muhim tadbirlari o'tkazilgan. Jumladan, xonni taxtga o'tqazish yoki uni taxtdan olish kabi marosimlar, elchilar, shahzodalarni, oliy maqomdagi mehmonlarni shu saroyda qabul qilganlar.

Bo'stonsaroyda asosan hukmdorlarning yaqin kishilari, vazirlar, ularning oila a'zolari yashaganlar. Shuningdek, bu erda turli tadbirlar – bazm va to'y-tomoshalar, oliy martabali kishilarning tantanali uchrashuvlari o'tkazilgan. Elchi va mehmonlar shu erda qabul qilingan.

Samarqand shahri darvozalari 6 ta bo'lgan. Ulardagi peshtoqlarning ikki tarafida mustahkam minoralar bo'lgan, devorlari esa turli ranglardagi naqshlar bilan bezatilgan

Rabotda turli-tuman kasbdagi hunarmandlarning mahallalari bo'lgan. Shahar tashqarisida Temur Bog'i Naqshi Jahon (Cho'pon-Ota yonbag'irlarida), Bog'i Baland (hozir shu nomli mahalla o'rnida), Bog'i Shamol (hozir shu nomli daha o'rnida), Bog'i Behisht, Bog'i Nav (qal'a yonida), Bog'i Chinor, Bog'i Dilkusho, Bog'i Bo'ldu, Bog'i Zag'on, Bog'i amirzodai Shohruh, Bog'i Davlatobod, Bog'i Jahonnoma kabi bog' va charbog'larni bunyod qildirgan.

Shahar XVIII asrning 20 yillarida shahar inqirozga uchrab, uzoq vaqt bo'shab qoldi. Shahardagi me'moriy yodgorliklar, jumladan, darvozalar ham harobaga aylangan.

Samarqandni arxeologik jihatdan o'rganish ishlari XIX-asrning oxirlarida boshlangan. 1895 yilda sharqshunos olim V.V.Bartoldning tashabbusi bilan tuzilgan «Turkiston arxeologiya havaskorlari to'garagi» a'zolari Samarqanddagi Afrosiyobni ko'p asrlar xazinasi deb qarab, unda keng ko'lamdagi arxeologik qazilma ishlarini olib bordilar. V.L.Vyatkin, N.I.Veselovskiylar o'tkazgan arxeologik qazilmalar natijasida turli holdagi qadimiy buyumlar topilib, muzeyga berildi. 1908 yilda V.L.Vyatkin Samarqand chekkasida joylashgan **Ulug'bek**

rasadxonasining o'rnini aniqladi va qazish ishlarini o'tkazdi. Natijada rasadxona harobasi hamda uning er ostidagi butun qolgan qismi qazib ochildi.

Keyingi davrlarda ham Samarqand hududida arxeologik tadqiqot ishlari keng ko'lamda davom etdi. 2001 yilda YUNESKOning Finliyandiyada o'tkazilgan 25-sessiyasida Jahon merosi ro'yxatiga kiritildi. Samarqandda 73 ta yirik tarixiy-me'moriy yodgorliklar mavjud bo'lib, bular; Registon ansambli, Shohi Zinda ansambli, Amir Temur maqbarasi, Ulug'bek rasadxonasi, Bibixonim jome masjidi, Ruhobod maqbarasi, Abdidarun majmuasi, Hoja Ahror masjidi, Hazrati Xizr masjidi va boshqalar.

Amir Temur davrida qurilgan bino va chorbog'larning ko'pgina qismi bizning davrimizgacha saqlanmagan. Saqlanib qolganlari ham o'sha davr me'morchiligining yuksakligini ko'rsatib turibdi. Bular jumlasiga, Shohi Zinda yodgorligi, Bibi Xonim masjidi, maqbarasi va madrasa qoldiqlari, Ruhobod (Shayh Burxoniddin Sag'orjiy maqbarasi), Go'ri Amir ansamblining asosiy qismi, Sharisabzdagi Oqsaroy, Jahongir maqbarasi, Shamsiddin kulol maqbarasi, Turkistondagi Xo'ja Ahmad Yassaviy xonaqohlarini kiritish mumkin.

Temuriylar davri shaharsozligini o'rganish shuni ko'rsatdiki, ular ko'p asrlik me'moriy an'analarni davom ettirganlar. Bu davrda ham shaharlar to'rtburchak shaklda qurilgan bo'lib, mustahkam mudofaa devoriga, burj va darvozalarga ega bo'lgan. Har bir shaharda ark va hisor bo'lgan. Uning markaziy qismida, ya'ni ko'chalar kesishgan joyda yopiq savdo gumbazlari bo'lgan. Juma masjidlari shahar bozoriga yaqin joylashtirilgan. Madrasalarning oldida ham keng maydon tashkil qilingan. Hunarmandlarning o'z sohalari bo'yicha ixtisoslashi va aholining tabaqalarga bo'linib yashashi shaharning daha va mahallalarga bo'linishiga olib kelgan. Bosh ko'chalarda hunarmandchilik va savdo rastalari bo'lgan.

Aholining turar joylari ilk o'rta asrlardagidan farqli ravishda hovlili, bolaxonali va darvozali qilib qurilgan. Qurilish materiali sifatida xom g'isht va paxsa ishlatilgan. Pishiq g'isht poydevorlariga va hovlining yuzasiga ishlatilgan. Bu davrlardagi turar joylarning tuzulishi ko'pincha o'sha davrda yaratilgan mo'jaz tasviriy san'at asarlaridan olingan. Shuning uchun oddiy aholining turar joylari haqida ma'lumotlar etarli emas.

Temur davrida bunyod etilgan qasrlardan Shahrisabzdagi Oq saroy bir muncha saqlanib qolingan. Bu qasr Shahrisabz arki hisoblanadi.

Saroyning qurilishi 1380 yilda boshlanib, pardozi ishlari 1404 bo'lgan. Uning ikkita tayanch qismi bugungi kungacha saqlanib turibdi. Shuning o'zi ham bu qurilgan imoratning salobatli bo'lganligidan darak yilgacha davom ettirilgan. Qasrga kirish qismida ulkan va bejirim peshtoq berib turibdi. Peshtoq ustunlari girih, islimiy va hattotlik naqshlari bezatilgan. O'ng ustunga Temurga bag'ishlangan tarixiy lavha oltin suvi bilan yozilgan.

Temuriylar davri shaharsozligida bozor va savdo inshootlari qurilishlariga ham katta e'tibor berilgan. Bular to'g'risida Ispaniya qiroli Karl IIIning Temur saroyidagi elchisi Rui Gonzales Klavixo asarida, «Boburnoma» kabi o'sha davr qo'lyozma asarlarida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Ularda ochiq bozorlar bilan bir qatorda rasta, chorsu, tim va boshqa usti yopiq savdo inshootlari to'g'risida yozib qoldirilgan.

Temuriylar davrida bunyod etilgan eng noyob inshootlardan biri Ulug'bek rasadxonasidir. U 1424 yilda Obi Rahmat arig'i yonida, osti tog' jinsli toshlardan iborat tepalik ustiga qurilgan. Rasadxona dumaloq shaklda bo'lib, diametri 48 metr bo'lgan. Abdurazzoq Samarqandiy uni etti qavatli, Bobur esa, uch oshyonali deb yozadi. Arxeolog V.L.Vyatkin tomonidan rasadxonaning poydevori va asosiy asbobi-Faxriy sektanti joylashtirilgan chohi qazib o'rganilgan. Bu choh aylananing oltidan bir qismi erga o'yib yasalgan. Uning ikki hoshiyasi marmar bilan pardozlanib gradus, daqiqa, soniyalar tushirilgan. Bino pishiq g'ishtdan ishlangan.

Temur davrida bunyod etilgan madrasalarning ma'lum bir qismigana saqlanib qolgan, ular to'g'risida tadqiqotchilar o'rtasida turli xil fikrlar mavjud. Ulug'bek davrida bunyod etilgan madrasalar yaxshi saqlanib qolgan. Samarqandda 1417-1420 yillarda qurilgan madrasa boshqa madrasalardan qurilishi va bezalishi jihatdan alohida ajralib turadi. Bu madrasaning tomonlari 81x56 metrni tashkil etgan. To'rt burchagida minora bo'lgan. Binoning old tomonida peshtoq qurilgan. Hovli atrofida 28 ta hujra ikki qavatli tarzda joylashgan va hujralarning har biri ikki bo'limli bo'lgan. Madrasa hovlisida 4ta ravoqli ayvon bor. Uning 3tasi yozgi darsxona vazifasini o'tagan. Bosh peshtoq tomonida joylashganlari esa, qishki darsxona vazifasini o'tagan. Hovli to'rida masjid joylashgan. Binoning tashqari qismi girih va hattotiy naqshlar bilan koshinlangan. Peshtoq 10 yulduzli girih, bosh ravoq cheti morpechdan iborat. Hovli ichidagi ayvonlar, hujra peshtoqlari girih, islimiy va hattotiy naqshlar bilan bezatilgan.

Ulug'bek tomonidan 1417 yilda Buxoroda qurilgan madrasaning kompozitsion echimi birmuncha oddiyroqdir. Unda bir qishki va ikkita yozgi darsxona mavjud. Hujralar ikki qavat qilib qurilgan bo'lsa ham, bosh peshtoq tomonidagi hujralar ko'cha tomonga qaratilgan. Binoning to'rt burchagida minora emas, guldastalar o'rnatilgan. Shu madrasaning darvozasida «**Ilm olmoq har bir musulmon va muslimaning burchidir**» degan yozuv saqlanib qolgan. 1433 yilda Ulug'bek tomonidan G'ijduvonda bunyod etilgan madrasa bir qavatlidir. Uning hovlisi to'rtida yozgi darsxona, o'ng tomonida masjid, chap tomonida maktab-darsxona joylashgan. Yozgi darsxonaning ikki yon tomonida esa, 8 ta hujra joylashgan. Madrasaning to'rtburchagi guldastalar bilan yakunlangan.

Xonakohlar asosan darveshlarning toat-ibodati uchun mo'ljallanib qurilgan. U gumbazli katta xonadon va uning atrofida turli ko'rinishda xona va xujralardan iborat bo'lgan.

O'rta asrlar me'morchiligida jom'e masjidleri qurilishiga alohida ahamiyat berilgan. Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Toshkent va boshqa shaharlarda ular o'ta pishiq va ulug'vor tarzda bunyod etilgan. Jumladan, **Bibixonim masjidi** o'zining salobatini bugungi kunda ham namoyon qilib turibdi.

Sharofiddin Ali Yazdiy ma'lumotiga ko'ra, Bibixonim masjidining qurilishida Hindistondan kelgan tosh tarashlar ishlagan. Tosh ustunlarni tashish uchun fillar ham olib keltirilganligini yozib qoldirgan. Shuningdek, 380 tosh ustuni yo'nilganligini va masjid asosiy binosining balandigi 90 gaz (1 gaz=60,8 smga teng) bo'lgan deb ko'rsatadi. Demak, binoning balandligi 55 metrga teng.

Bibixonim masjidining tashqi tomonlardagi burchaklaridan hisoblaganda 130x99 m. Hovlisi esa, 78x64. Masjidning to'rt burchagida to'rtta minora o'rnatilgan. Hozirgi kunda bittasi saqlanib qolgan. Bosh peshtoq ancha oldinga chiqarilib, kichrayib boruvchi uchta toq tarzida ishlangan. Peshtoqning ikki tashqi chetida dumaloq minora burj shaklida ishlangan. Hovli to'rtida **maqsur**a joylashgan bo'lib, uning ham peshtoqi mahobatli ishlangan. Masjidning xonaqoh va maqsuralari tomi ikki qavatli gumbaz qilib ishlangan. Gumbazning ichki tomoni lojuvard, tilla va boshqa ranglar bilan ishlangan islamiy naqshlar izlari saqlanib qolgan. Tashqi bezaklari ham girih, hattotiy va ozroq islamiy naqshlar bilan bezalgan.

1434-36 yillarda Shahrisabzda o'ziga xos me'moriy tarzda Ulug'bek tomonidan qurilgan Ko'k gumbaz juma masjidi ham diqqatga sazovordir. Uni Ulug'bek otasi - Shohruh Mirzo sharafiga qurdirgan.

Temuriylar **maqbaralar** qurilishiga alohida e'tibor berganlar. Ular marhumlarning ruhlari, agar ularga to'g'ri munosabat qilinsa, doimo sulolaga homiylik qilib, qo'llab quvvatlab turadi deb hisoblashgan. Amir Temur ham hokimiyatni qo'lga olgach, Kesh shahrini davlatning ikkinchi poytaxti sanab, u erda oilaviy xilxona bunyod qildirgan. U «Dorus-saodat» deb nomlanib, qurilishi 20 yil davom etgan. Dorus-saodatda madarasa ham bunyod etilgan. Klavixoning yozib qoldirilishicha, XV asrning boshlarida, bu erda Amir Temur maqbarasi ham qurilgan. Bugungi kunda majmuadan faqat Hazrati Imom maqbarasigina qolgan. Arxeologik qidiruvlar jarayonida oq marmardan ko'rkam sag'ana va tosh tobut topildi. Qazuvlar natijasida Hazrati Imom maqbarasiga simmetrik tarzda qurilgan ikkinchi inshoot bo'lganligi ham aniqlangan. Ushbu inshootlar hashamatli peshtoqning katta gulustuni ustiga qurilgan bo'lib, uning markaziy qismida sag'anali xon maqbarasi joylashgan. Lekin Amir Temurni uning nabirasi Halil Sulton bobosining qabriga xomiylik qilish unga vorislik uchun qo'shimcha asos bo'lib xizmat etadi deb hisoblab, Sohibqiron jasadini Keshga jo'natmasdan, Samarqandga dafn ettiradi.

Shohi Zinda qabristoniga 1372 yilda bevaqt vafot etgan Shodimulk xonim qo'yilgach, bu er xonning e'tiborida bo'ladi. Keyinchalik bu erga Qutlug' Turkon og'o, Shirinbekalar dafn qilinib, maqbaralari bunyod qilinadi. Amir Temurning nabirasi, valiyaxdi deb e'lon qilingan. Muhammad Sulton 1403 yilda to'satdan vafot etgach, buyuk saltanat ramzi sifatida Samarqandga dafn etishga qaror beradi. Sohibqiron nabirasi qabri ustiga yangi maqbara qurdiradi. Uning nomi bilan atalgan madrasa va xonakoh janubida marhum xonzoda uchun sag'ana barpo qilinadi.

Sohibqiron tirikligidayoq sag'ana ustiga mahobatli, to'q niliy rangli qabirg'a gumbazli maqbara barpo etilgan edi. Bugungi kunda u Go'ri Amir nomi bilan mashhur.

Amir Temur vafot etganda temuriylar uni Muhammad Sulton yoniga dafn etadilar. Bu bilan nabira va uning bobosining tengligi e'tirof etildi, shuningdek, bu ularga ehtiromi ramzi ham edi.

Temuriylar davrida qurilgan maqbaralar shakllanish kompozitsiyasi jihatdan ikkiga bo'linadi: Bir xonali va ko'p xonali binolar. Bir xonali maqbalarning ikki turi bo'lib, ularning biri chortoq ko'rinishidagi bino bo'lib, ularning to'rt tarafi ham bir xilda quriladi. (Ruxobod maqbarasi), ikkinchisi esa, gumbazli-peshtoqli binolar bo'lib, ularning kirish qismi mahobatli peshtoq quriladi (Sulton Saodat, Shamsiddin Kulol va

bq.maqbaralar). Ularning go'rxonalari ko'pincha er ostida bo'ladi. Ko'p xonali maqbaralar ham turli murakkab ko'rinishlarda bo'lib, ularda qozonxona, go'rxona, masjid, kitobxona, quduqxona va turli xonalardan iborat bo'lgan (Shohi Zinda, Axmad Yassaviy va bq.maqbaralar).

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Rivojlangan o'rta asrlar qanday bosqichlarga bo'lingan?
2. Qanday yangi tur binolar vujudga kelgan?
3. Pishiq g'ishtdan qachondan foydalana boshlangan?
4. Sardoba nima?
5. Temuriylar davri shaharsozligining o'ziga xos tomonlarini ko'rsating?
6. O'rta asrlarda Rossiyada qanday madaniy yodgorliklar saqlanib qolgan?

Yodda tuting! Rivojlangan o'rta asrlarda

- X asrdan pishiq g'isht qurilishda ishlatila boshlangan.
- Pishiq g'ishtdan ishlangan dastlabki imorat Ismoil Somoniy maqbarasidir.
- XII asrdan sirlangan koshin va mayolika ishlatish usuli kashf etilgan.
- Arab ota maqbarasida ilk marta peshoq qurilgan.
- Maqbaralardagi chodirsimon gumbazlar «gumbazi turkistonii» nomini olgan.
- Masjidlar turar joylar tarzida qurilgan.
- Minoralar masjidlar yonida qurilib, ularda azon aytilgan.
- Sardobalar suv yig'adigan inshootdir.
- Amir Temur davrida ark-shahri darun, shaxriston-hisor deyilgan.
- Samarqand hududida 73 ta me'moriy yodgorlik saqlanib qolgan.

5-§. O'rta asrlarda Evropa va Rossiya

Ilk o'rta asrlarda Rossiya hududida **slavyanlar** istiqomat qilishgan. Ularning kelib chiqish tarixi haqida Gerodot asarida ba'zi bir ma'lumotlar saqlanib qolgan. Arxeologlar ularning turmush tarzini qabrlari asosida tiklaganlar. Arxeologik tadqiqotlar natijasida slavyanlar Sharqiy Evropaning o'rmon hududlarida, Smolensk oblastida, Volga, Dnepr, Desna va Seym daryolarining yuqori oqimlarida yashaganliklari

aniqlangan. U erlardan topilgan qabrlardagi murdalar quydirilgan va kuydirilmagan xolda bo'lgan. Yonlaridan turli buyumlar—sopol idishlar, Rim buyumlar, zeb—ziynatlar, tangalar topilgan. Bunday qabrlar topilgan hududlar «qabrison dahasi» deb nomlangan. Ularning xronologik doirasi mil avv.II asrdan boshlanib, ba'zi hududlarda mil. VIII asrgacha davom etgan. Ular lalmi dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi slavyan qabilalari bo'lgan. Vizantiya tarixchilari ularni sklavin va antlar tarzida tilga oladi.

Mil. III—V asrlarga oid Volga bo'yida Bereznyaki shahari topilgan. Uning atrofi jarlik bilan o'ralib, yog'och devor bilan mutahkamlangan. Shahardagi barcha uylar yog'ochdan qurilgan. Shahar markazida eng katta jamoat binosi bo'lgan. Uylardan temir buyumlar, sopol idishlar, urchuq, bigiz, tosh dazmollar topilgan. Shahardan dahma topilgan. U erda murdalar kuydirilgan. Yozma manbalarga qaraganda faqatgina slavyanlarda murdalar kuydirilgan. Mil. V asrda Rim imperiyasi emirilgach, slavyanlar Rim imperiyasi ta'sirida bo'lgan hududlarni egallab olganlar.

IX—XIII asrlarda Rossiya hududlarida ibtidoiy jamoa tuzumi emirilib, feodal tuzumi shakllana boshlagan. Lekin bu jarayon Rossiyaning slavyanlar yashab turgan hududning hamma joyida ham bir xil kechmagan. VII—IX asrlarda janubiy—g'arbiy hududda yashayotgan slavyan qabilalarida dehqonchilik madaniyati rivojlangan bo'lib, ular erni plug bilan haydab dehqonchilik qilishsa, o'rmon hududlarida yashaydigan sharqiy slavyanlarda esa, **qirqma dehqonchilik** bilan shug'ullanib, ular erni temir bolta, katta aspichoq va ketmoncha (motiga) bilan ishlov berganlar. Qirqma dehqonchilikda, dehqonlar dastlab daraxtlarni qirqib, quritib olgach, ularni kuydirganlar va ekin maydonlariga aylantirganlar. Ayni paytda Rossiyaning markaziy hududlarida VII—IX asrlarda rus shaharlari ham vujudga kela boshlagan. Bunga sabab hunarmandchilik va tovar ayirboshlashning rivojlanishi bo'lgan. Bu davrda hunarmandchilikning degrezlik, temirchilik, zargarlik, to'qimachilik, suyakka ishlov berish, yog'ochsozlik kabi sohalar mavjud bo'lganligi arxeologik tadqiqotlar natijasida aniqlandi.

Rossiya hududlarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida VII—VIII asrlarga oid Ladoga shahridan patriarxal jamoaga xos katta uy, Romna shahrida esa shu davrga oid loy devori bo'lgan erto'la izlari topilgan. IX—X asrlarga kelib aholining yashash tarzi o'zgargan, Ladoga axolisi omborxonasi, donxona va molxonasi bo'lgan alohida

uylarda yashay boshlaganlar, katta shaharlar shakllana boshlagan. Jumladan Kiev, Smolensk, Chernigov, Novgorod kabi shaharlar vujudga kelib, o'sha davrlardagi ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyot to'g'risida ma'lumotlar berdi. Lekin X asrdan boshlab Rus madaniyati to'g'risidagi ma'lumotlar ko'proq yozma manbalardan olinadi.

Sharqiy Evropaning janubiy dashtlarida mil. II asrdan olonlar iste'qomat qilganlar. Ularning ko'pchiligi ko'chmanchi chorvador qabilalar bo'lgan. Skif, sarmat va olonlar bir-biriga yaqin bo'lib, ilmiy adabiyotlarda ularni eroniy tilda so'zlashganlar deyiladi. Aslida ular turkiy tilning turli laxchalarida so'zlashganlar. Olonlardan bizgacha mozor qurg'onlar saqlanib qolgan. Lekin ularning mozor-qo'rg'onlarida jihozlar nisbatan kam, ba'zilarida esa, umuman uchramaydi. Lekin olonlarning qadimgi Pantikapeyning Kerch shahrida daxmalari topilgan. U erdan shisha idishlar, didsiz, dag'al ishlangan qimmatbaho toshlar, zeb-ziynatlar va sarmat qurollari tipidagi qurollar topilgan. O'qlari uch parrakli qilib temirdan ishlangan. Bir tig'li to'g'ri shamshir bilan birga sarmatlarning shamshiri ham ishlatilgan. Arxeologik tadqiqotlar natijasida ularning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti to'g'risida ma'lumotlar kam to'plangan. Olonlar xalqlarning ommaviy ko'chish jarayonida ishtirok qilib, Galliya, Ispaniya va Afrikadan izlari topilgan. Olonlar I ming yillikning birinchi yarmida xazarlar ta'siriga tushib qoladi. VIII asrgacha bo'lgan Xarkov shahriga yaqin Saltov qabristoni olonlarning xazarlar davriga oid. Qabrlar sun'iy g'or ichida joylashgan. Murdalar yotqizilib ko'milgan. Bu erdan jang boltalari, yakka tig'li shamshirlar, zeb-ziynat buyumlari va turli sopol buyumlar topilgan. Qabrlardan topilgan buyumlar olonlarda mulkiy tabaqalanish boshlanganligini ko'rsatadi. Shuningdek, bu erdan topilgan buyumlar Shimoliy Osetiyadagi qablardan topilgan buyumlarga o'xshash bo'lganligi sababli, ularni olon qabilalariga tegishli ekanligi isbotlandi. **Xazarlarga** oid qabrlar Donda, Simlyansk qishlog'i yaqinida, Sarkelda olib borilgan tadqiqotlar natijasida aniqlandi. **Sarkel shahri** IX asrda xazarlar tomonidan asos solingan. Qal'a devori va binolar pishiq g'ishtdan qurilgan. G'ishtlarda ustalarning tamg'alari bor. Ko'p uylar yog'ochdan qurilib ustidan loy bilan suvalgan. Bu erdan pulug tishi, don o'ralari, temirchilik va kulolchilik ustaxonalari topib o'rganilgan. Sopol idishlar kulolchilik charxida ishlangan. X asrda xazarlarni Svyatoslav enggach, dashtda olonlar va xazarlar deyarli yo'q bo'lib ketadi. X asrdan dashtni **pecheneglar**, keyinchalik **turklar** va **kipchoqlar** egallaydi. Bu ko'chmanchi qabilalarning izlari bizga faqat, qurolli jangchilar

ko'milgan mozor-qo'rg'onlardan ma'lum. Bu qo'rg'onlardan topilgan qilichlar – qayrilgan yakka tig'li bo'lgan. Ularning tig'i tashqariga, orqa tomoni ichkariga bukilgan. Yakka tig'li qilichni sidirib urganda qo'sh tig'li qilichga nisbatan chuqurroq botgan. Bu qilich ko'chmanchi chorvadorlar orasida IX asrdan paydo bo'lgan. Yaqin va O'rta Sharqda, Rossiyada XIV asrdan, G'arbiy Evropada XVI asrdan keng tarqalgan. Qilichdan ko'proq engil qurollangan suvoriylar foydalanishgan.

Baltika bo'yi hududlarida ilk o'rta asrlar tarixi ham qabrlar asosida o'rganilgan. Mil. II–V asrlarda Latviyada mozor-qo'rg'onlarga ko'p odamlarni ko'mish odat bo'lgan. Shimoliy Latviya va Estoniyada esa, tosh terib ihota qilingan qabrlar rasm bo'lgan. Qabrlarning qaysi qabilaga mansubligini dafn uslubi va topilgan buyumlardan aniqlash mumkin. XIII asrdan Baltiqabo'yi axolisi nemislar ta'siriga tushib qoladi.

X asrdan Sharqiy Evropaning turli viloyatlarida murdalari kuydirilgan mozor-qo'rg'onlar topilgan. Ularda mulkiy tabaqalanish yaqqol ko'rinib turibdi. Chokarlar (drujinnik) qabrlari alohida ajralib turgan. Ular aholining zodagon tabaqasidan bo'lib, qo'shinning asosini tashkil etishgan va majusiylar odati bo'yicha dafn qilingan. XI asrdan boshlab xristianlik dini qabul qilingach, majusiylar odati man qilinadi.

Smolensk yaqinidagi Gnezdovo qishlog'idan 3 mingga yaqin mozor-qo'rg'on topilgan. Undagi markaziy mozor-qo'rg'onning balandligi 10 metr, aylanasi 100 metr keladi. Muzor-qo'rg'onning tagida bir qancha murdalar kuydirilgan gulxanlar topilgan. Gulxanlardan ajoyib qurollar, zeb ziynatlar, O'rta Osiyo tangalari (dirham), dubulg'a, nayza, ko'sh tig'li shamshir, rus o'yama naqshi bilan bezatilgan temir plastinkalar va ko'milgan otlar topilgan. Bu mozor-qo'rg'onida knyaz dafn etilgan. Bu katta mozordan tashqari yana 700 dan ortiq mozor-qo'rg'onlar ham tekshirildi. Lekin ko'p mozor-qo'rg'onlar bo'sh turibdi. Bular chetda xalok bo'lgan jangchilarning ramziy qabrlari bo'lishi mumkin.

Ozod xotin-qizlarning qabrlari alohida bo'lgan. Ular orasida ham mulkiy tengizlik izlarini kuzatish mumkin. Boy tabaqa vakillariga tegishli mozor-qo'rg'onlarga cho'rilar va qullari o'ldirib kuydirilib ko'milgan. Bu haqda o'sha davr yozma manbalarida ham ma'lumotlar saqlanib qolgan. Bu erdagi mozor-qo'rg'onlarida mehnat qurollari deyarli uchramaydi. Harbiy qurollar bor. Shamshirlarning boshi dumaloq, gulbandi to'g'ri bo'lib, boshi va gulbandiga kumushdan naqsh berilgan. Uning yuzi enli bo'lib, uzunligi bir metrgacha bo'lgan. Gnyozdovadan topilgan o'qlar romb shaklida bo'lgan. Dubulg'alari

kuloxsimon bo'lib, ularni shishak deb atashgan. Qalqonlari yog'ochdan yasilib, o'rtasiga temir qoplangan. Temir sovut parchalari topilgan. Sovutlar G'arbiy Evropada antik davr oxirlarida yo'qolib ketgan, faqatgina XII asr boshlarida salb yurishlari boshlangandan keyin yana paydo bo'ladi. Yaqin va O'rta Sharqda, O'rta Osiyoda doimo jangda sovutda yurishgan.

Gnyozdovodan **slavyan yozuvi** namunasi topilgan. Shuningdek, oltindan ishlagan turli buyumlar va hozirgi zamon qaychisiga o'xshash qaychi ham topilgan.

Sharqiy Evropadagi mozor-qo'rg'onlardan topilgan buyumlar, asosan tanga pullar axolining tashqi aloqalarini aniqlashga imkon berdi. Bu erdan Vizantiya pullaridan ko'ra, Samarqand, Buxoro va Abbosiy halifaligining dirhamlari ko'p topilgan. Bu shaharlar X asrdayoq Rus bilan iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lganligini ko'rsatadi. Bu pullar ham asosan Rossiyaning Kiev, Smolensk va Novgorod shaharlarida ko'p to'plangan.

O'rta asrlarda Rusda temirchilik rivojlangan. Harbiy qurollar bilan birgalikda pichoqlar ham po'latdan ishlangan. Temir Rusda ruddadan olingan va ularning tarkibida nikel bo'lgan.

Zargarlikda XI asrdan murakkab usullarda naqsh berish takomillashgan. Zarxoshiya, qubba, quyma naqsh va qora kumushga (qora kumush-qalay, mis, kumush va jilosiz qoramtir oltingugurt qorishmasidan iborat bo'ladi. Unga dastlab naqsh o'yilgan keyin ko'zalarga qorishma quyilgan.) naqshlari ishlangan. **Sir va xal berish** san'ati kashf etilgan. Kievda sirlash ustaxonasi topilgan. Unda sir eritadigan tigellar, har xil ko'ralar, eritilgan turli rangdagi sir massalari topilgan. Hoshiyali sir quyma sir (sirlash uchun metallning ustiga botirma chuqurchalar berilgan)ga nisbatan murakkab bo'lgan.

Turli ranglardagi shishalardan ishlagan bilakuzuklar topilgan. Oldinlari ularni Vizantiya yoki Suriyadan keltirilgan deb hisoblashardi. Lekin keyinchalik uning Kievda ustaxonasi topilgan. Unda shisha eritadigan gilvata tigellar, buzilgan bilakuzuk parchalari va buzilgan asboblar topilgan.

Rus shaharlarida IX asrlardan kulolchilik buyumlari charxda ishlana boshlagan. Kulolchilik buyumlarining shakli hamma erda bir xil bo'lgan. Bu slavyanlar yashagan hududning madaniy birliginidan darak beradi.

Kiev shahri markazida knyaz qasri bo'lgan. Qasrning poydevori toshdan ishlangan. Devorlari yupqa g'ishtdan ishlanib, marmar bilan

ishlov berilgan. Qal'a devori yog'ochdan ishlanib, loy bilan suvalgan. Burjlari toshdan ishlangan. XI asrda rus knyazlari o'zlarining tangalarini zarb qilishgan. Har bir knyazning o'z urug' tamg'asi bo'lgan. Knyaz o'ziga tegishli har bir narsaga o'z tamg'asini bosgan.

XII asrdan **Vladimir-Suzdal erlari** siyosiy -iqtisodiy jihatdan yuksala boshlaydi. Hunarmandchilik bilan birga shahar me'morchiligida ham o'zgarishlar boshlanadi. Rus knyazi Andrey Bogolyubskiy cherkovlarini oq harsangdan qurdiradi. Darvozalari oralig'iga yog'ochdan ishlangan ko'tarmalar bo'lgan. U qurdirgan Bogolyubov shahri ham oq harsang toshdan ishlangan. Bugungi kunda uning minorasi saqlanib qolgan. Shahar ko'chalari ham oq harsang taxtalar yotqizilgan. Shuningdek, bu davrdan cherkov devorlariga odamlar xayvonlar va o'simliklarning suratlari toshga o'yib ishlangan. Vladimir shahridagi Dmitriy va Yurev Polskdagi Georgiy ibodatxonalari afsonaviy rasmlar bilan bezalgan. Rus me'morchiligida kamda kam xollarda tosh ishlatilgan, asosan, yog'och va tuproqdan ishlangan.

Rus qishloqlari ham mozor-qo'rg'onlardan ma'lum. Ular daryo bo'ylarida uchraydi, yumaloq shaklda bo'lib, balandligi o'rtacha 2 metr bo'lgan. Murdalar uchun chuqur qazilmagan. Ular er ustiga yotqizilgan. Qabrlarda jang va mehnat qurollari kam uchraydi, odatda pichoqlar, kamar to'qalari va sopol idishlar bor. Ayollar qabrlarida o'ziga xos zebziynatlar va temir o'roq uchraydi. Har bir qabila ayollarining o'ziga xos zebziynat buyumlar dastasi bo'lgan. Qabilalar chegarasini aniqlashda ayollarning **chakka halqalari** muhim o'rin tutadi. Chakka xalqlarni ayollar sochlariga taqishgan. Teterevodagi drevlyanlarning chakka xalqalari uzukka o'xshagan, severyanlarniki spiralsimon bo'lgan, dregovichlarniki mis marjon bo'lgan, radimichlarniki, etti nurli shu'lasimon, vyatichlarniki etti parrakli, slovenlarniki romb shaklida bo'lgan.

Rus qishloqlarining o'zlarida temirchilik va zargarlik ustaxonalari bo'lgan. Ular o'z qabiladoshlari uchun buyumlar yasab berishgan. Rus qishloqlarida o'liklarni mozor-qo'rg'onlarga ko'mish xristianlik dini qabul qilgach ham davom etavergan, chunki ular o'zlarning maxalliy urf-odatlarini XIV asrlarda ham unutilmagan edi. Jumladan, shu asrda vyatichlarning ko'plab mozor-qo'rg'onlari uchraydi.

XIII asrda mo'g'ullarning istilosi Rusni madaniy va iqtisodiy jihatdan tushkunlikka tushirib qo'yadi. Ilgarigi hunarmandchilik turlari yo'qolib ketadi.

Rossiya davlatining poytaxti **Moskva shahri** qadimgi yilnomalarda 1147 yildan boshlab tilga olinadi. U Suzdal knyazligini chegara

hududidagi shaharcha bo'lgan. Bu erda knyaz Yuriy Dolgorukiy 1156 yilda Kremlni dastlab yog'ochdan qurdiradi. Bu Kremlning izlari bizgacha saqlanib qolmagan. Mo'g'ullar bosqinidan keyin, XIV asr boshlariga kelib, Moskva yirik rus shahriga aylanadi. Shu davrda Ivan Kalita 1339 yilda Kremlni dubdan bino qildiradi. Arxeologik tadqiqotlar natijasida qal'a devori aniqlandi. 1367 yilda Dmitriy Donskiy mo'g'ullarga qarshi qattiq turish uchun Kremlni birinchi marta oq toshdan qurdiradi. Uning maydoni hozirgi Kremlga deyarli teng bo'lgan. Uni «Oqtosh shahar (Belokamennaya)» deb atashgan. O'sha davrdan Kreml yonida qurilgan cherkov va Zvenigorod, Troica-Sergievo monastirlar saqlanib qolgan.

XIV–XV asrlarga oid ba'zi buyumlar hozirgi davrgacha etib kelgan. Ulardan asosiysi **Monomax telpagidir**. U ulug' knyazlikning muhim belgisi hisoblangan. Ammo bu telpakning Monomaxga xech qanday aloqasi yo'q. Bu knyazning toj kiyishi to'g'risidagi afsona XVI asrlarda to'qilgan va «Tilla telpak» Moskva knyazlarining vorislik xazinasiga kiritilgan. Telpak sakkiz qirrali, telpakni hosil qiladigan sakkizta oltin plastinka gul, yulduz va novdalar tasvir etilgan juda nozik oltin bilan qoplangan. Telpak chetiga qunduz tutilgan. Telpak naqshi arab guli deb ataladi. Shuningdek, telpakning yana bir nusxasi O'rta Osiyodan topilgan. Shu sabab uni O'rta Osiyoda ishlangan degan fikrlar bor.

Rusda **o't ochar qurollar** XIV asrning ikkinchi yarmidan paydo bo'lgan. Vaholanki, miltiq XIII asrda islom mamlakatlarida ixtiro qilingan edi. Zambaraklar dastlab toblagan temir halqalardan yasalgan. XV asrdan boshlab esa, misdan ishlangan (ayrim mis halqalar quyilib keyin payvand qilingan) zambaraklar ko'p ishlatila boshlangan.

Rusda **qayrilgan qilichdan** XIV asrlardan boshlab foydalana boshlangan. XV asrda rus harbiylari tez yurishga yordam beradigan **chang'ini** ixtiro qiladilar. U hozirgi zamon chang'isiga o'xshab ketadi. Mazkur chang'ilardan jangchilarning jangda qo'llaganliklar yilnomalarda yozib qoldirilgan.

XIV–XV asrlar Rusda zarb qilingan asosiy pullar kumush «denga» bo'lgan. «Denga» so'zi «tanga» so'zining o'zgargan shaklidir. U mo'g'ullar orqali O'rta Osiyodan kirgan. Bu davrda zarb qilingan tangalarning suratlari juda xilma xil bo'lib, uning bir tomoniga Oltin O'rda xoni nomi yozilgan. Bu o'sha davrda Rusda mayda yarim mustaqil davlatlar mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. Bunday mayda davlatlarning mavjud bo'lishi Rus davlati taraqqiyotining rivojiga katta to'siq bo'lgan edi. Rus davlatini birlashtirish ishini XV asrning oxirida

Qayroqtoshdan ishlangan qo'l cho'qmori. Ilk paleolit.

Qo'l cho'qmori.

Tosh qirg'ich. Paleolit davri.

Muste davri tosh qurollari.

Neandertal odam. Teshiktosh. Tiklangan.

Ov manzarasi. Zaratsoy.

Saymalitosh. Mil.avv. II ming yillik.
Odam, xo'kiz, echki, qoplon, it,
omoch va boshqa narsalar tasviri.

Lyasko. Fransiya. So'nggi paleolit.

Altamir. Fransiya. So'nggi paleolit.

Antik davr sopol buyumlari naqshlari:
1-qora gulli pelika, 2-qizil gulli bombiliy,
3-qora gulli amfora, 4-kilik va undagi tasvir.

Qora gulli idish. Yunoniston.

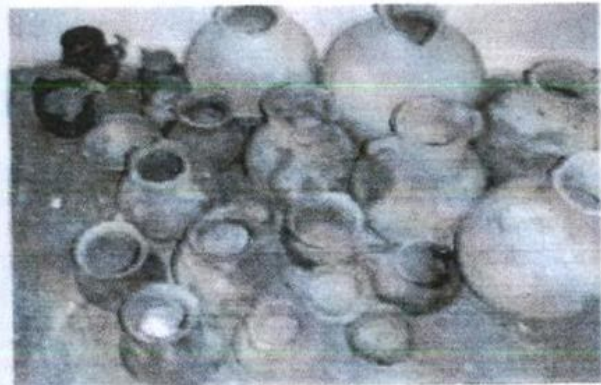
Qizil gulli vaza. Yunoniston.

Saklar. Persopol saroyidagi tasvir.

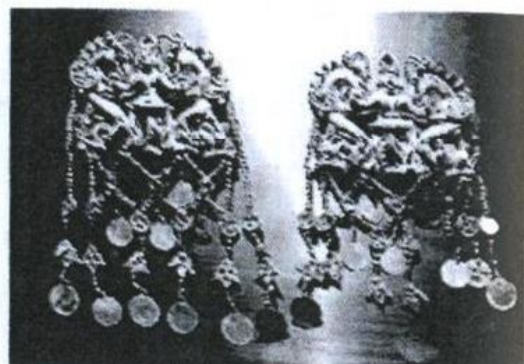
Sak podshosi Skuxna.

Qovunchi madaniyatiga oid sopol idishlar.

Saklarning bayram libosi.

Issiq mozor-qo'rg'oni. Olma-Ota.

Skiflarning qurollari:
1-3-temir qilichlar, 4-6-temir nayzalar,
7-10-bronza.

Skiflarning sopol buyumlari.

Qovunchi madaniyatiga
oid sopol idishlar.

Simob saqlanadigan idish.

Budda haykali.
Oq marmar toshdan ishlangan.

Sopol haykalcha (Terrakota).

Budda haykali.

Baktriya jangchisining boshi.

Oqshaxon qal'adagi noyob topilma.

Varaxsha. Ov sahnasining bir qismi.
VI-VIII asrlar.

Afrosiyob devoriy surati.

Devoriy surat. Dalvarzintepa.

Statuar ko'rinishdagi ostodon.

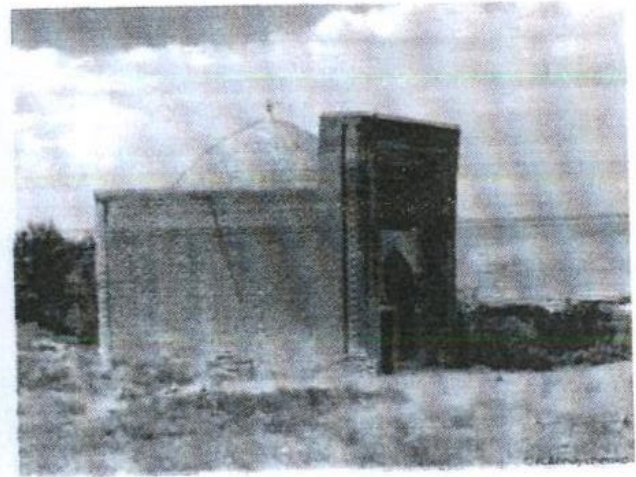
Sug'd ostodoni. Ishtixon.
VII-VIII asrlar.

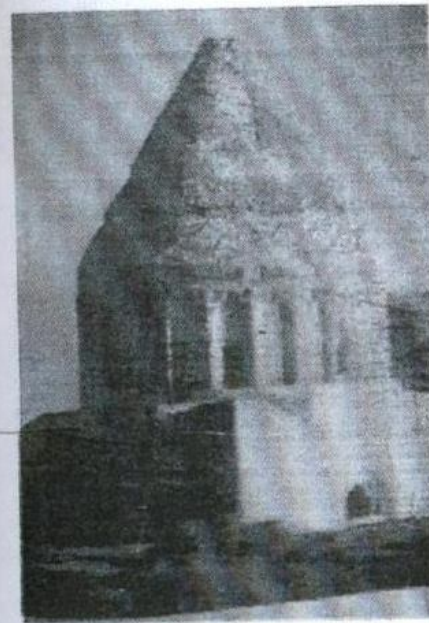
Ostodon. Mulla tepa.
VI-VII asrlar.

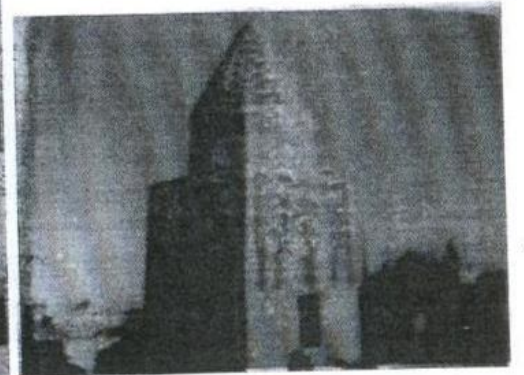
Sug'd ostodoni. Ishtixon.
VII-VIII asrlar.

Arab Ota maqbarasi. Samarqand.
Tim qishlog'i. X asr.

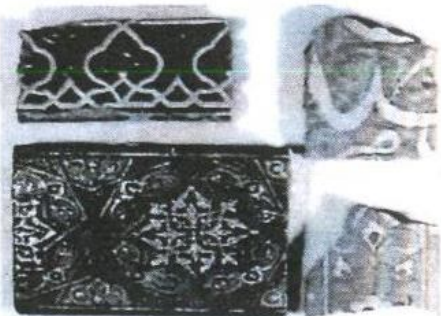
Ko'hna Urganch.
Faxriddin Roziy maqbarasi.
XII asr.

Ko'hna Urganch.
Sultosh Tekesh maqbarasi. XIII asr.

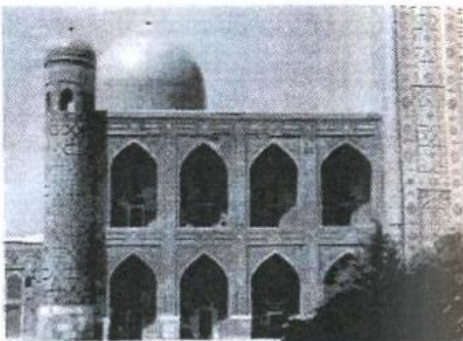
Ravoq.

Koshin parchalari.

Hattotiy naqsh.

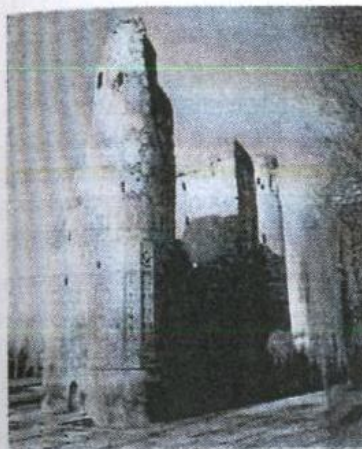
Madrasa hujralari.

Raboti Malik. Karvonsaroy.

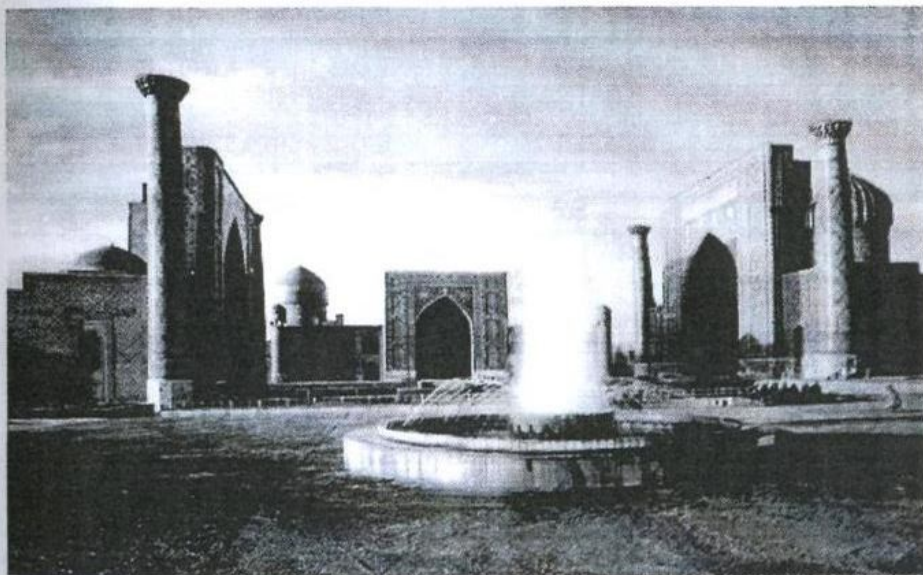
Sardoba. XI asr.
Karmana qishlog'i.

Oqsaroy.

Go'ri Amir maqbarasi.
1404-yil. Samarqand.

Registon maydoni. Samarqand.

Arxeologik topilma muhokamasi.

Arxeologlar topilmani tahlil etishmoqda.

Talabalar arxeologik amaliyotda.

Talabalar arxeologik amaliyotda.

Ivan III zamonida yakunlandi. U birlashgan davlatning poytaxti sifatida Moskvani tanladi va katta qurilish ishlarini boshlab yubordi. Kremlning ilgari qiyofasi o'zgardi. U g'ishtdan qurildi. Minoralari to'rtburchak shaklda qilib ishlandi. Mudofaa devorlaridagi shinaklar qaldirg'och dumiga o'xshatib ishlandi. Bu o'qchilarning bekinib turishi uchun qulay edi. Kreml yonida Uspenskiy va Blagoveshchinskiy ibodatxonalari qurildi. Ular hozirgacha saqlanib qolgan. Bu Kremlning hozirgi Kreml dan farqi shundaki, ularning minoralarida mezonalari bo'lmagan. Bu mezonalar XVII asrda ishlangan.

Bu davrda cherkovlar, qasrlar, ibodatxonalar, shaxsiy uylar Moskvada ishlab chiqarilgan g'ishtlar bilan mustahkam qilib qurilgan. Ularning ba'zilari bizning davrimizgacha etib kelgan.

Ivan III yagona pul sistemasini joriy qiladi. Odatda tangalarga Moskva suvoriysining rasmi tushurilgan. Lekin gullar zarb qilingan tangalar ham keng tarqalgan. Uning bir tomonida boychechak, ikkinchi tomonida atirgul surati bo'lgan. Ularda hech qanaqa yozuv bo'lmagan. Boshqa tangalarda esa, tatarcha yozuvda Ivan III ning nomi yoki Moskva so'zi yozilgan.

Umuman, o'rta asrlar davrida yaratilgan madaniyat to bugungi kungacha o'zining mahobatini saqlab turibdi. Vaqt o'tishi bilan ular milliy qadriyatlarga aylanib, xalqimizning milliy iftixoriga aylangan. O'rta asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy hayot na faqat madaniy, balki ilmiy jihatdan ham yuksaklarga ko'tarilgan. Ularni bilish, qadrlash va asrash bugungi kunning dolzarb masalasidir.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Slavyanlar to'g'risida ma'lumot bering?
2. Olonlar qaerlarda yashaganlar?
3. Kuydirilgan qabrlar kimlarga tegishli edi?
4. Kiev shahri qachon va qanday qurilgan?
5. Rus me'morchiligining o'ziga xos tomonlarini aniqlang?
6. Moskva shahridagi hozirgi Kreml qanday bunyod etilgan?

Yodda tuting! O'rta asrlarda Rossiya va Evropa

- Rossiyaning qadimgi aholisi slavyanlar bo'lgan.
- Mil.IX asrgacha Rossiyada ibtidoiy jamoa tuzumi hukmron bo'lgan.
- Shaxarlar VII-IX asrlardan paydo bo'la boshlagan.
- Skif, sarmat va olonlar fors tilida so'zlashganlar.

- Olonlarning Kerch shahrida daxmalari topilgan.
- Serkel shahriga xazarlar asos solgan.
- Gnyozdovodan slavyan yozusi topilgan.
- Kievda shishasozlik ustaxonasi topilgan.
- Sir va hal berish usuli kashf etilgan.
- Bogolyubov shaxri oq xarsang toshdan qurilgan.
- Rus qabillarining chegaralari ayollarning chakka halqalari asosida aniqlangan.
- Moskva 1147 yilda dastlab tilga olingan.
- Kremlni dastlab Yuriy Dolgorukiy yog'ochdan qurdirgan.
- XV asr oxirlarida hozirgi Kreml bunyod etilgan.
- Monomax telpagi O'rta Osiyoda tikilgan.
- Dengi so'zi tanga so'zidan olingan.
- Ivan III yagona pul sistemasini joriy qildi.

Test-savollari namunalarini

1-variant

1. Skif zodagonlarining maqbarasi nimadan qurilgan?
  - A) loydan
  - B) tuproqdan
  - V) toshdan
  - G) g'ishtdan
2. Hozirgi kitoblar qaysi davlatda vujudga kelgan?
  - A) Rimda
  - B) Yunonistonda
  - V) Italiyada
  - G) O'rta Osiyoda
3. Eng qadimgi Xorazm yozuvi qaysi yodgorlikdan topilgan?
  - A) Qo'yqirilganqal'a
  - B) Oqshaxonqal'a
  - V) Oybuyirqal'a
  - G) Qo'yqirilganqal'a
4. Shoshtepa qachon shahar qiyofasini olgan?
  - A) mil.av. I asrda
  - B) mil.av. II asrda
  - V) mil.av. III asrda
  - G) mil. II asrda
5. «Amudaryo xazinasi» qaysi yodgorlikdan topildi?
  - A) Termizdan
  - B) Anaxita ibodatxonasidan
  - V) Shoshtepadan
  - G) Fayoztepadan
6. «Oq tosh» deb qaysi shaharga nisbatan aytilgan?
  - A) Moskva
  - B) Kreml
  - V) Kiev
  - G) Ryazan
11. Ko'shklar qachon vujudga kelgan?
  - A) Antik davrda
  - B) Qadimgi davrda
  - V) Ilk o'rta asrlarda
  - G) Somoniylar davrida
12. Ilk o'rta shaharning qaysi qismi bo'lmagan?
  - A) Ark
  - B) Rabot
  - V) Shahriston
  - G) Maxalla
13. «Sardoba» nima?
  - A) Suv saqlovchi inshoot
  - B) Suv yig'iladigan inshoot
  - V) Suv o'tkazuvchi inshoot
  - G) Suvdan himoya qiladigan inshoot
14. Karvon-saroylar qae'larda qurilgan?
  - A) Shaharda
  - B) Shahristonda
  - V) Ark yonida
  - G) Rabotda
15. Rivojlangan o'rta asrlarda paxsa va xom g'ishtdan qurilgan qaysi yodgorlik yaxshi saqlangan?
  - A) Termizdagi Qirqqiz qal'asi
  - B) Xorazmdagi Qavat qal'a
  - V) Somoniylar qasri
  - G) Hech biri yaxshi saqlanmagan
16. Peshtoq dastlab qaysi yodgorlikda qurilgan?
  - A) Arab -ota maqbarasida
  - B) Shamsiddin Kulol maqbarasida

7. «Harbiylar zali» qaysi yodgorlikda mavjud?

- A) Shoshtepa
- B) Afrosiyob
- V) Davon
- G) Tuproqqal'a

8. O'zbekistonda ellinizm madaniyati qachondan shakllangan?

- A) Mil.avv. III asrdan
- B) Mil.avv. IV asrdan
- V) Mil.avv. II asrdan
- G) Mil.II asrdan

9. Erni haydashda hayvon kuchidan foydalanish natijasida shahar qanday o'zgardi?

- A) Shahar aholisi ko'paydi
- B) Shahar yo'llari kengaydi
- V) Temirchilik rivojlandi
- G) Shaharda yangi binolar vujudga keldi

10. Me'morchilikda kapitell va pilyastrdan foydalanish qaysi madaniyat ta'sirida vujudga kelgan?

- A) yunonlar
- B) eronlilar
- V) italiyanlar
- G) turkiylar

2 variant

1 Qadimgi Xorazm poytaxti qaysi shahar bo'lgan?

- A) Qirqqiz qal'asi
- B) Qavat qal'a
- V) Oqshaxon qal'a
- G) Qal'aliqir

V) Shohi Zindada

G) Oq Saroyda

17. Temuriylar davrida shahriston nima deb atalgan?

- A) Xisor
- B) Shahri darun
- V) Qal'a
- G) Shahriston

18. Shahrisabzdagi Oq Saroy qurilishi qachon boshlangan?

- A) 1380 yilda
- B) 1385 yilda
- V) 1390 yilda
- G) 1382 yilda

19. «Ilm olmoq har bir musulmon va musulmaning burchidir» degan so'zlar qaysi yodgorlik peshtoqiga yozilgan?

- A) Samarqandagi Ulug'bek madrasasiga
- B) Buxorodagi Ulug'bek madrasasiga
- V) G'ijduvondagi Ulug'bek madrasasiga
- G) Ko'kaldosh madrasasiga

20. Gnezdovo qishlog'idan qanday yodgorliklar topilgan?

- A) Qabrlar
- B) Mozor-qo'rg'onlar
- V) Qishloq xarobasi
- G) Erto'lalar

11. Dastlabki tangalar qacarda ixtiro qilingan?

- A) Misrda
- B) Mesopotomiyada
- V) Rimda
- G) Lidiyada

2. Mil. VI asrda Toshkentning poytaxti qaysi yodgorlik bo'lgan?

- A) Shoshtepa
- B) Mingo'rik
- V) Oq tepa
- G) Shoxruxiya

3. Temuriylar davrida ark nima deb atalgan?

- A) Xisor
- B) Shahri darun
- V) Qal'a
- G) Shahriston

4. Koroplastika nima?

- A) Devoriy surat
- B) Sopol haykalchalar
- V) Muxr
- G) Tangalar

5. Pishiq g'isht O'rta Osiyoda qachondan ishlatila boshlangan?

- A) XIII asrdan
- B) IX asrdan
- V) X asrdan
- G) XII asrdan

6. Ilk o'rta asrlarda qanday bino tura joyga o'xshatib qurilgan?

- A) Masjid
- B) Sardoba
- V) Karvon saroy
- G) Xonaqoh

7. Pishiq g'ishtdan qachon foydalanilgan?

- A) Antik davrda
- B) Qadimgi davrda
- V) Ilk o'rta asrlarda
- G) Somoniylar davrida

8. Qaysi so'z shahar tashqarisini anglatgan?

- A) Ark
- B) Rabot

12. Deraza oynalar qachon ixtiro qilingan?

- A) Mil. I asrda
- B) Mil.II asrda
- V) Mil.av.I asrda
- G) Mil.av.II asrda

13. «Ohular zali» qaysi yodgorlikda mavjud?

- A) Shoshtepa
- B) Afrosiyob
- V) Davon
- G) Tuproqqal'a

14. O'zbekistonda antik madaniyati qachondan shakllangan?

- A) Mil.avv. III asrdan
- B) Mil.avv. IY asrdan
- V) Mil.avv. II asrdan
- G) Mil.II asrdan

15. Qo'l tegirmoni qacarda ixtiro qilingan?

- A) Rimda
- B) Italiyada
- V) Misrda
- G) Eronda

16. Ellinizm qaysi madaniyat ta'sirida vujudga kelgan?

- A) yunonlar
- B) eronlilar
- V) italiyanlar
- G) turkiylar

17. «Devorlari ichida odam yashaydigan qal'a» qaysi yodgorlikka nisbatan aytilgan?

- A) Qo'yqirilganqal'a
- B) Ko'zaliqir
- V) Tuproqqal'a
- G) Qal'aliqir

18. Temirchilik ustaxonalari qacarlarda bo'lgan?

- V) Shahrison
G) Maxalla
9. «Svarog» qaysi xalqning temirchi xudosi?
A) Ruslar
B) greklar
V) rimliklar
G) kavkazliklar
10. Shahar maydoni qaerda bo'lgan?
A) Shaharda
B) Shahrisonda
V) Ark yonida
G) Rabotda

- A) Ibodatxonada
B) Maxsus joylarda
V) Turar joylarda
G) Aholidan yiroq joylarda
19. Meva va gullar qaysi davlat sopol idishlarida bo'lgan?
A) Rim
B) YUnoniston
V) Italiya
G) Misr
20. 1966 yilda qaysi yodgorlik «Arxeologik qo'riqxon» deb e'lon qilingan?
A) Tuproqqal'a
B) Afrosiyob
V) Naxshab
G) Registon

Qisqacha izohli lug'at

Angob—sopol idish sirtiga oxra(rang) yordamida berilgan pardoz

Antik—lotin tilida «qadimgi ajoyibot» ma'nosini bildirib, tarixda qadimgi Grechiya madaniyati an'analari asosida rivojlangan davr nomi.

«Arxeologiya»—«arxayos»-qadimgi, «logos»-fan so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, qadimiyat haqidagi fandır. Arxeologiya tarixda kishilik jamiyatining uzoq o'tmishi bilan bog'liq moddiy madaniyat yodgorliklarini o'rganuvchi fandır.

Arxeologik yodgorliklar — uzoq o'tmishda odamlar faoliyatining xosilasi, ular ibtidoiy makonlar, qishloq va shahar harobalari, qoyatosh rasmlari, istehkomlar, ibodatxonalar, qadimgi sug'orish inshootlaridan iborat.

«Artefakt» — odamlar tomonidan yaratilgan moddiy madaniyat obyektlari, ya'ni turli mehnat, ov va ja'ngovor qurollar, sopol buyumlar, turli hunarmandchilik va zargarlik buyumlari, tangalar, uy-joy qoldiqlari, qal'a, qasr va qo'rg'onlarning harobalari, qadimiy dalalar, ariq va kanallarning izlari, mozor-qo'rg'onlar va boshqalar.

Arxantropalar — paleolit davrining urug'-jamoachilik bosqichiga qadar yashab o'tgan odam ajdodlari, ya'ni ularning suyak qoldiqlari.

Burj — qal'a devorlari tashqi burchaklariga ishlangan minorasimon qurilma.

Gaz — uzunlik o'lchovi. Odatda uzatilgan qo'l uzunligida barmoq uchlaridan to elkagacha uzunlikda olingan.

Girih — arabcha «tugun «so'zidan olingan. Geometrik shakllardan tuzilgan naqsh.

Guldasta — imorat burchaklarini bezash uchun ishlatiladigan minorasimon qurilma.

Yorma texnika usuli — ilk paleolit davrida ixtiro qilingan tosh qurollarni ishlash uslubi. Bunda qurol yasaladigan chaqmoqtoshning bosh tomoni ustalik bilan urib tekis maydoncha hosil qilinadi. Shu maydoncha orqali toshning mayda paraqalari olinib qurolga shakl beriladi.

Islimiy — o'simliksimon naqsh.

Kertma texnika — chaqmoq tosh xom ashyosi parchasigatosh bolg'a (otboynik) yordamida har tomonlama ishlov berish, engil zarba berish yordamida uchirish usuli.

Madaniy qatlam — insonlarning xo'jalik faoliyati izlari saqlanib qolgan tuproq qatlami. Madaniy qatlamlar ma'lum bir joyda odamlarning qancha vaqt yashaganligi bilan bog'liq xolda bitta yoki bir nechta va qalinligi ham bir necha santimetrdan 30—35 metrgacha bo'lishi mumkin.

Manjaniq — jangda foydalaniladigan maxsus tosh otadigan qurilma

Mag'ok — «yashirincha» degan ma'noni anglatadi, ya'ni binolarning yarmisining er ostida qurilganligini anglatadi. Buxorodagi Mag'oki Attori va Mag'oki Ko'rpa binolari qisman er ostida qurilgan.

Morpech — o'ralib chiqqan bo'rtma shakl

Mayolika — parchin, sirlangan yaxlit o'ymakorlikda pishirilgan loy bo'laklari

Morenalar — muzlikning siljishi jarayonida vujudga kelgan muzlik yotqiziqlari bo'lib, uning tarkibi gil, qum qatlamlari, harsang tosh va shag'allar iborat bo'lgan.

Nous—zardushtiylik dinida ostodonlar saqlanadigan maxsus bino.

Nukleus — tosh o'zagi, u turli texnik usullar asosida tosh paraqalarning olinishi natijasida hosil bo'ladi. Ular disksimon, prizmatik, qalamsimon tuzilishda bo'lgan.

Palaxmon — jundan to'qilgan tosh otuvchi qurol.

Piktografiya — rasml yozuv turi

Petroglif – urib-o'yib, chizish usuli bilan ishlagan qoya tosh rasmlari.

Plyuvia davri – lotincha so'zdan olingan bo'lib «plyuvia»– yomg'ir degan ma'noni beradi. Ashel davri oxirida tropik o'lkalarda boshlangan yomg'irlar davri

Retush – mayda tosh qurollarni ishchi qismini yasash uslubi.

Riton – diniy va dunyoviy marosimlarda qo'llaniladigan may qadahi

Sardoba – maxsus suv yig'gich inshooti bo'lib, u gumbazli aylanasimon hovuzlar tarzida qurilgan. O'nga qor, yomg'ir ba'zan quduq suvlari maxsus inshootlar orqali to'planib yo'lovchilar uchun uzoq muddatga saqlangan.

Stupa– sankrit so'zidan olingan bo'lib, er yoki tosh uyumi degan ma'noni beradi. U buddizmning diniy inshooti bo'lib, unda muqaddas buyumlari va qabr toshi saqlangan. Mil. I asrdan uning yarim aylana shakldagilari keng tarqalgan.

Tigel – metall eritiladigan maxsus sopol qozon.

Tosh bolg'alar (otboyniklar) – og'irligi 0,5 kgdan kam bo'lmagan qayroqtoshdan yasalgan qurol.

Xonaqo – fors tilidan olingan bo'lib, «xane»-»uy», «ga»-»o'rin» degan ma'nolarni beradi. Xonako musulmon dunyosiga xos bino hisoblanadi. U machit, madrasalar yonida gumbazsimon tarzda qurilgan. Xonako tashqaridan kelgan mehmonlar yashashiga mo'ljallagan. U erda ko'pincha so'filar va darveshlar iste'qomat qilishgan.

Sharafa – binoning devori, ustuni yuqori qismida, shiftiga ganchdan quyib yoki o'yib ishlangan naqshlar

Shurf – nemischa so'z bo'lib, o'zbek tilida «qaziyman» degan ma'noni bildiradi. Shurf solish deganda yodgorliklardagi dastlabki qazish ishlari tushunilib, madaniy qatlamni aniqlash va yodgorliklar haqida dastlabki ma'lumotlarni olishdir.

Qir – ohaq, qamish kuli va qipig'idan tayyorlangan maxsus suv o'tkazmaydigan qorishma.

Qo'l cho'qmori – ilk paleolit davri mehnat quroli bo'lib, yassi tuxumsimon, bodamsimon, nayzasimon qilib qilib ishlanib, uchi uchli qarama-qarshi tomoni esa yo'g'onroq tuxumsimon bo'lgan.

«**Ekofakt**» – insonlarni qurshab turgan tabiiy muhit omillari hisoblanadi. Inson yashash uchun kurashib, tabiiy muhitga moslashadi va o'z hayot tarzi uchun zarur narsalarni mavjud tabiatdan undiradi va o'ziga xos madaniy izlarni qoldiradi.

O'roq randa – chaqmoqtosh plastinkasidan yasalgan qurol, tig'i keng yoysimon qilib ishlangan. Undan daraxt po'stini shilish va randalash quroli sifatida foydalanishgan.

Hisor – shaharning devor bilan o'ralgan qismi (arkdan tashqari) temuriylar davrida shu nom bilan atalgan.

O'zbekistonning eng qadimgi davri tarixi

ijt. tuzum.	Ibtidoyi to'da davri		Urug'chilik jamoasi davri			patriarxat
	ilk paleolit	o'rta paleolit	so'nggi paleolit	mezolit	neolit	
davr	ilk paleolit	o'rta paleolit	so'nggi paleolit	mezolit	neolit	eneolit
sana	1 mln-100 ming yillik (2 mln - 200 ming yillik yangi davrlashtirish bo'yicha)	100-40 ming yillik (200-100 ming yillik yangi davrlashtirish bo'yicha)	40-12 ming yillik (100-12 ming yillik yangi davrlashtirish bo'yicha)	mil.avv. 12-7 ming yillik	mil.avv. 5-3 ming yillik O'rtasiyoda mil.avv. 6-4 ming yillik	mil.avv. 4-3 ming yillik
tabiatdagi o'zgarishlar	Iqlim mo'tadil Yog'ingarchilik kam. Ximolay Tibet, Pomir, Tyanshan tog'larini ko'tariladi. Orol dengizi, Amudaryo, Sirdar yo Zarafshon daryolari v/k.	Vyurm muzligi davri boshlanib, xavo sovib ketadi. Janubiy hududlarda uzluksiz yong'irlar davri boshlanadi (plyuvia), namgarchilik oshadi.	muzlik davri ning so'nggi bosqichi davom etadi.	Kunlar isiy boshlaydi. O'simlik va xayvonot dunyosi hozirgi davrga o'shagan, yaylov, cho'l zonalarini shakllanadi	hozirgi iqlimga yaqin iqlim sharoiti tarkib topgan.	Yog'ingarchilik ko'p bo'lgan. Daryolarda suvlar ko'p bo'lgan. Cho'l hududlari qisqargan.

odamlar	Zinjantrop, Pitcantrop, Fergatrop Sinantrop,	Neandertal	Homo sapiens Kromanyon	Hozirgi tipdagi odam	Hozirgi tipdagi odam	Hozirgi tipdagi odam	Hozirgi tipdagi odam
odamlar qilgan joy	Kichik daryo bo'yarlari, buloq yonlarida makon qurgan Sinantrop, Fergatrop g'orlarni o'zlashtirgan	Quyosh nuri tushadigan, buloq suviga yaqin va ichida tuproq bo'lgan Tog' g'orlarida yashaganlar	Daryo bo'yarlari va pasttekisliklarda yashab, erto'la, yarim erto'la va chaylalarda yashaganlar	Ko'chmanchilik hayot tarziga o'tganlar chaya, yarim erto'la, er to'lalarda yashaganlar	doimiy o'troq-likka o'tib, loy va guvaladan kulbalar qura boshlaganlar chaya, yarim erto'la ham bo'lgan	janubda atrofi mustahkamlanga qishloqlarda, shimolda chaya, yarim erto'lada yashaganlar.	Mudofaa devorli qishloqlarda va ko'p xonali uy'larda yashaganlar Ibodatxonalar v/k
mehnat qurollari	Kertma texnika asosida ko'p ishlangan qo'l cho'qmoridan foydalanganlar	Kertma va yorma texnika, retushlash asosida qo'l cho'qmorlari, nayza uchlari, shar, pichoq, qirg'ich, kes-kich, tosh-randa ishaganlar	Uchi o'tkir nayza, kesuvchi, arralovchi, burg'ulovchi qurollardan foydalangan Suyakdan garpun, igna bigiz ishlaganlar	O'q-yoy va mikrolit qurollar vujudga kelgan.	Makrolit qurollar v/k. Tosh qur-ollarni silliqlash, parmalash uslublari v/k. Bolta, pona, iskana og'ir cho'qmor yaratilgan	Mis qurollari turi ko'paygan: Ign, bigiz, bolta pichoq, nayza, taqinchoqlar yasaganlar. Lekin tosh qurollari dan keng foyd.	Bronza dan turli mehnat qurollari yasalgan U mehnat unumdor ligini oshirgan

davriy yutug'i	Nayza ixtiro qilingan, g'orlar o'zlash tirilgan, hayvon terisidan kiyim qilganlar Sun'iy olov chiqara boshlaganlar	diniy tasavvurlar, irqlar v/k. Juft oila v/k Xayvon terisi oshlana boshi andi. Qoyatosh suratlar, hayka litaroshlik p/b. munchoq, tumor bilakuzuklar yasay boshlagan	Diniy tassavurlar ma'lum bir shaklga kirdi. Baliqchilik rivolandi. It qo'lga o'rgatildi. O'q-yoy ixtiro qilindi. Termachilikning yangi yo'nalishi v/k	Ilk dehqon-chilik, chorva chilik v/k. Sopol idishlar p/b. tikuvchilik to'quvchilik v/k. To'rt to'qilgan. O'zaro buyum almashinish jarayoni boshlandi	Mis kashf qilindi. Kulolchilik charxi p/b. Loyga gips qo'shib sopol buyumlar sifatini yaxshilandi. Sug'orma dehqonchilik v/k. Chorvachilik xo'jaligi rivojlandi.	Bronza kashf qilindi. G'ildirak, tegirmon yaratildi. mol, ot, tuya qo'lga o'rgatildi I mehnat taqsimoti sodir bo'ldi. Ijtimoiy tengsizlik v/k. Ilk shaharlar shakllandi.
----------------	--	--	---	--	--	--

yodgorliklari	Selungur Ko'lbuloq So'x, Chashma Kavobi	Teshiktosh, Xo'jakent, Uchtut, Ijond Obirahmat, Ko'lbuloq Omonqo'ton, Bo'zsu, Go'rdara, Qo'tirbuloq, Amir Temur g'ori, Takalisoy	Ko'lbuloq, Bo'zsu, Qizilolmasoy Tuyabo'g'iz, Takalisoy, Xo'jamazgil, Siyobcha, Samarqand makoni 30dan ortiq makon topilgan.	Qo'shilish, Obishir, Machay, Zarautsoy, Markaziy Farg'onada 100 dan ortiq makon topilgan	Kaltaminor Jonbos-4, Qavat-7 Tolstov manzilgohi, Tume-Ki-chijek, Sazog'on, Darvozaqir Uchtut-Ijond, Markaziy Farg'onada 80dan ortiq makon topilgan	Laviakon Beshbuloq, Zanonbobi Sarazm I, II Kaptarkumi,	Sopolitepa, Sarazm 3,4, Jarqo'ton Tozabog'yob, Qavat, Yakkaparon.
o'rgan-gan olimlar	A. Okladnikov, O' Islomov M. Qosimov R. Sulaymonov T. Omonqulov K. Kraxmal	A. P. Okladnikov V. Ranov M. Qosimov R. Sulaymonov M. Jo'raqulov K. Kraxmal	I. Lev M. Jo'raqulov N. Toshkent-boev	A. Asqarov O' Islomov G. Parfenov G. Korobkova, T. Mirsoatov	A. Asqarov O' Islomov YA. G'ulomov S. Tolstov T. Mirsoatov, A. Vinogradov	A. Asqarov O' Islomov YA. G'ulomov S. Tolstov T. Mirsoatov, B. Andrianov	A. Asqarov O' Islomov YA. G'ulomov S. Tolstov B. Andrianov

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI
ARXELOGIYA MEROSI OBYEKTLARINI MUHOFAZA
QILISH VA ULARDAN FOYDALANISH TO'G'RISIDA
(O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2009 y., 42-son,
448-modda)

Qonunchilik palatasi tomonidan 2009 yil 16 iyunda qabul qilingan
Senat tomonidan 2009 yil 29 avgustda ma'qullangan

1-bob. Umumiy qoidalar

1-modda. Ushbu Qonunning maqsadi

Ushbu Qonunning maqsadi arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

2-modda. Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlari

Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlari ushbu Qonun va boshqa qonun hujjatlaridan iboratdir.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

3-modda. Asosiy tushunchalar

Ushbu Qonunda quyidagi asosiy tushunchalar qo'llaniladi:

arxeolog – tegishli oliy ma'lumotga ega bo'lgan tadqiqotchi;

Arxeologiya ashyolari davlat katalogi – har bir arxeologiya ashyosi to'g'risidagi asosiy ma'lumotlar mavjud bo'lgan hisobga olish hujjati;

arxeologiya ashyosi – arxeologiya qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazoratini amalga oshirishda yoki xo'jalik va o'zgacha faoliyat jarayonida aniqlangan, shuningdek tasodifan topilgan (xazina) va identifikatsiyalashdan o'tkazilgan moddiy qoldiq;

arxeologiya yodgorligi – Moddiy madaniy meros obyektlarining davlat kadastriga kiritilgan arxeologiya obyekti;

arxeologiya merosi obyektlari – arxeologiya obyektlari va arxeologiya ashyolari majmui;

arxeologiya nazorati – arxeologiya tadqiqotining arxeologiya obyektni saqlash maqsadida amalga oshiriladigan va arxeologiya obyekti hududining chegaralarida er qazish, er tuzish, qurilish, melioratsiya, xo'jalik, yo'lsizlik ishlarini va boshqa ishlarni bajarishda

madaniy meros obyektlarini saqlash talablariga rioya qilinishi ustidan nazorat o'rnatiladigan turi;

arxeologiya obyekti – inson faoliyatining barcha ko'rinishlariga taalluqli hamda saqlanish holatidan qat'i nazar arxeologik, antropologik, etnografik qimmatga yoki o'zga tarixiy, ilmiy, badiiy, madaniy qimmatga ega bo'lgan joy, inshoot (asar), imorat, majmua (ansambl), ularning bo'laklari, ular bilan bog'liq hududlar;

arxeologiya tadqiqoti – arxeologiya obyektlari, arxeologiya yodgorliklari va arxeologiya ashyolarini o'rganish orqali yangi bilimlarni egallash maqsadida amalga oshiriladigan faoliyat;

arxeologiya qazishmalari – arxeologiya tadqiqotining arxeologiya obyektida qazishma ishlarini qo'llagan holda madaniy qatlamlar, me'moriy va boshqa moddiy qoldiqlarni o'rganish maqsadida amalga oshiriladigan turi;

arxeologiya qidiruvlari – arxeologiya tadqiqotining arxeologiya obyekti madaniy qatlamining emirilishi bilan bog'liq bo'lmagan (madaniy qatlam qalinligini aniqlash uchun cheklangan qazishmadan tashqari) va arxeologiya obyektni aniqlash, xaritalashtirish, uning chegaralarini belgilash, izohlash, tekshirish, shuningdek ilgari aniqlangan arxeologiya obyekti to'g'risida zamonaviy ma'lumotlarni olish maqsadida amalga oshiriladigan turi;

ilmiy hisobot – ochiq varaq va ruxsatnomaga muvofiq amalga oshirilgan arxeologiya qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazoratining natijalari to'g'risida to'liq ma'lumot beruvchi hujjat;

ochiq varaq – arxeologning professional darajasini tasdiqlovchi va unga arxeologiya qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazoratini amalga oshirish huquqini beruvchi hujjat;

ruxsatnoma – ochiq varaq olgan arxeologga arxeologiya obyektda arxeologiya qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazoratini amalga oshirish huquqini beruvchi hujjat.

4-modda. Arxeologiya merosi obyektlariga bo'lgan mulk huquqi
Arxeologiya merosi obyektlariga bo'lgan mulk huquqi davlatga tegishlidir.

Arxeologiya ashyolari operativ boshqarish huquqi asosida fan, madaniyat va ta'lim muassasalariga birlashtirib qo'yilishi mumkin.

Arxeologiya merosi obyektlari moddiy madaniy meros obyektlari sirasiga kiradi.

2-bob. Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvi

5-modda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi vakolatlari

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi:

arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini amalga oshiradi;

arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish va arxeologiya tadqiqotlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat dasturlarini tasdiqlaydi;

Arxeologiya ashyolari davlat katalogi to'g'risidagi nizomni tasdiqlaydi;

arxeologiya ashyolarini Arxeologiya ashyolari davlat katalogida ro'yxatdan o'tkazish tartibini belgilaydi;

arxeologiya ashyolarini davlatga topshirish hamda ularni fan, madaniyat va ta'lim muassasalariga birlashtirib qo'yish tartibini belgilaydi;

fan, madaniyat va ta'lim muassasalariga birlashtirib qo'yilgan arxeologiya ashyolaridan foydalanish tartibini belgilaydi;

arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi maxsus vakolatli muassasani (bundan buyon matnda maxsus vakolatli muassasa deb yuritiladi) belgilaydi;

xalqaro arxeologiya tadqiqotlarini tashkil etish tartibini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

6-modda. O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligining arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi vakolatlari

O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi:

arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish, ulardan foydalanish va arxeologiya tadqiqotlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat dasturlarini ishlab chiqishda ishtirok etadi;

arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish, saqlash va ulardan foydalanish ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi;

arxeologiya ashyolarini hisobga olish va saqlash tartibini belgilaydi;

Arxeologiya ashyolari davlat katalogini yuritadi;

arxeologiya ashyolarini Arxeologiya ashyolari davlat katalogida ro'yxatdan o'tkazadi;

Arxeologiya ashyolari davlat katalogida ro'yxatdan o'tkazilgan arxeologiya ashyolarini tasarrufdan chiqarish to'g'risida qaror qabul qiladi;

ruxsatnoma berish tartibi va shartlarini belgilaydi;

ruxsatnoma beradi;

berilgan har bir ruxsatnoma bo'yicha ilmiy hisobot qabul qiladi;

ilmiy hisobotlar arxivini yig'adi.

O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

7-modda. Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi maxsus vakolatli muassasa

Maxsus vakolatli muassasa:

fan, madaniyat va ta'lim muassasalarida amalga oshiriladigan arxeologiya tadqiqotlarini muvofiqlashtiradi;

arxeologiya qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazoratini amalga oshirish tartibini tasdiqlaydi;

arxeologiya obyektlarida maxsus asbob-uskunalardan foydalanish tartibi va shartlarini tasdiqlaydi;

arxeologiya obyektlarida maxsus asbob-uskunalardan foydalanish uchun maxsus ruxsatnoma beradi;

o'ziga birlashtirib qo'yilgan arxeologiya ashyolari hisobga olinishi va saqlanishini ta'minlaydi;

ilmiy hisobotni tuzish, ekspertizadan o'tkazish va undan foydalanish tartibini tasdiqlaydi;

ochiq varaq berish tartibi va shartlarini, uning shakllari namunalarini tasdiqlaydi;

ochiq varaq beradi;

berilgan har bir ochiq varaq bo'yicha ilmiy hisobot qabul qiladi;

ilmiy hisobotlar arxivini yig'adi;

arxeologiya merosi obyektlarining tarixiy-madaniy ekspertizasini o'tkazishda qatnashadi.

Maxsus vakolatli muassasa qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

8-modda. Mahalliy davlat hokimiyati organlarining arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi vakolatlari

Mahalliy davlat hokimiyati organlari o'z hududlari doirasida:

arxeologiya merosi obyektlari lozim darajada muhofaza qilinishi va saqlanishi uchun shart-sharoitlarni ta'minlaydi;

arxeologiya merosi obyektlarining but saqlanishi holati ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi;

ochiq varaq va ruxsatnoma olgan arxeologga arxeologiya qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazoratini tashkil etishda yordam beradi;

er qazish, er tuzish, qurilish, melioraciya, xo'jalik, yo'lsozlik ishlari va boshqa ishlar uchun er uchastkalari ajratilishini loyihalashtirishda arxeologiya obyektlarini saqlash talablariga rioya qilinishini qonun hujjatlariga muvofiq ta'minlaydi;

fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolarni arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish, saqlash hamda targ'ib qilishga doir tadbirlar o'tkazishga ixtiyoriy asosda jalb etadi.

Mahalliy davlat hokimiyati organlari qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

3-bob. Arxeologiya merosi obyektlarini davlat tomonidan muhofaza qilish va ulardan foydalanish

9-modda. Arxeologiya obyektlarining davlat tomonidan muhofaza qilinishini ta'minlash va ulardan foydalanish

Arxeologiya obyektlarining davlat tomonidan muhofaza qilinishini ta'minlash va ulardan foydalanish madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

10-modda. Arxeologiya obyektini Moddiy madaniy meros obyektlarining davlat kadastriga kiritish

Arxeologiya obyektini Moddiy madaniy meros obyektlarining davlat kadastriga kiritish madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

11-modda. Arxeologiya yodgorligini Moddiy madaniy meros obyektlarining davlat kadastridan chiqarish

Arxeologiya yodgorligini Moddiy madaniy meros obyektlarining davlat kadastridan chiqarish uning uzil-kesil arxeologiya tadqiqotidan keyingina madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

12-modda. Arxeologiya ashyolarini davlat hisobiga olish va saqlash

Arxeologiya ashyolarini davlat hisobiga olishga ularni aniqlash, batafsil tavsifi bilan ularning ro'yxatini tuzish, ilmiy va madaniy qimmatini aniqlash, ilmiy hisobot taqdim etish, arxeologiya ashyolarini Arxeologiya ashyolari davlat katalogida ro'yxatdan o'tkazish, fan, madaniyat va ta'lim muassasalariga birlashtirib qo'yilgan arxeologiya ashyolarini hisobga olish kiradi.

Arxeologiya ashyolarini saqlash ularning but saqlanishini ta'minlash uchun moddiy va huquqiy shart-sharoitlar yaratilishini nazarda tutadi.

Fan, madaniyat va ta'lim muassasalariga birlashtirib qo'yilgan arxeologiya ashyolarini hisobga olish va saqlash O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi belgilagan tartibda amalga oshiriladi.

13-modda. Arxeologiya ashyolari davlat katalogini yuritish

Arxeologiya ashyolari davlat katalogini O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi yuritadi.

Yuridik shaxslarning arxeologiya ashyolariga bo'lgan fuqarolik huquq va majburiyatlarini belgilash, o'zgartirishga yoki bekor qilishga qaratilgan harakatlari mazkur harakatlar Arxeologiya ashyolari davlat katalogida ro'yxatdan o'tkazilganidan keyingina amalga oshiriladi.

14-modda. Arxeologiya ashyolarini Arxeologiya ashyolari davlat katalogida ro'yxatdan o'tkazish

Arxeologiya ashyolarini Arxeologiya ashyolari davlat katalogida ro'yxatdan o'tkazish O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi tomonidan amalga oshiriladi.

15-modda. Arxeologiya ashyolari davlat katalogida ro'yxatdan o'tkazilgan arxeologiya ashyolarini tasarrufdan chiqarish

Arxeologiya ashyolari davlat katalogida ro'yxatdan o'tkazilgan arxeologiya ashyolarini tasarrufdan chiqarish mumkin emas, ularning yo'qolishi, emirilishi yoki boshqa arxeologiya ashyolariga ayirboshlanishi hollari bundan mustasno.

Arxeologiya ashyolari davlat katalogida ro'yxatdan o'tkazilgan arxeologiya ashyolarini ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan hollarda tasarrufdan chiqarish to'g'risidagi qaror O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi tomonidan qabul qilinadi.

16-modda. Arxeologiya ashyolarini davlatga topshirish hamda fan, madaniyat va ta'lim muassasalariga birlashtirib qo'yish

Arxeologiya ashyolari ularni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda keyinchalik fan, madaniyat

va ta'lim muassasalariga biriktirib qo'yish uchun davlatga topshirilishi kerak.

Ochiq varaq va ruxsatnoma olgan arxeolog arxeologiya ashyolari davlatga topshirilishiga qadar ularning but saqlanishini ta'minlashi lozim.

Arxeologiya ashyolari davlatga topshirilganidan keyin ochiq varaq va ruxsatnoma olgan arxeologga topshirilganlik faktini tasdiqlovchi hujjat beriladi.

Arxeologiya ashyolarini fan, madaniyat va ta'lim muassasalariga biriktirib qo'yish to'g'risida qaror qabul qilinayotganda, mazkur muassasalarda moddiy-texnika bazasining, shu jumladan, xona yoki xonalar, saqlash uchun zarur asbob-uskunalar, muhofaza vositalari hamda yong'inga qarshi vositalarning mavjud bo'lishi majburiy shart hisoblanadi.

Arxeologiya ashyolari ular aniqlangan joyda qoldirilgan taqdirda, ochiq varaq va ruxsatnoma olgan arxeolog madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvini amalga oshiruvchi tegishli organ bilan birgalikda mazkur ashyolarni konservatsiyalash chora-tadbirlarini ko'rishlari lozim. Bunda mazkur arxeologiya ashyolari tavsiflanishi, suratga olinishi va ilmiy hisobotda ko'rsatib o'tilishi kerak.

17-modda. Fan, madaniyat va ta'lim muassasalariga biriktirib qo'yilgan arxeologiya ashyolaridan foydalanish

Fan, madaniyat va ta'lim muassasalariga biriktirib qo'yilgan arxeologiya ashyolaridan foydalanishga faqat quyidagi maqsadlarda yo'l qo'yiladi:

ilmiy, madaniy, ta'lim va ma'rifiy faoliyat;
arxeologiya ashyolarini e'lon qilish.

Fan, madaniyat va ta'lim muassasalariga biriktirib qo'yilgan arxeologiya ashyolaridan foydalanish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

18-modda. Arxeologiya ashyolarini asrash chora-tadbirlari

Arxeologiya ashyolarini asrash chora-tadbirlari konservatsiyalash, ta'mirlash va rekonstruksiya qilish ishlarini o'z ichiga oladi.

Arxeologiya ashyosini konservatsiyalash – arxeologiya ashyosini mavjud ko'rinishida asrash va uning holati yomonlashuvining oldini olish maqsadida amalga oshiriladigan ilmiy va ilmiy-texnik tadqiqotlar hamda ishlab chiqarish ishlari majmui.

Arxeologiya ashyosini ta'mirlash – arxeologiya ashyosining tarixiy va estetik qimmatini aniqlash hamda saqlab qolish va uning but saqlanishini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladigan ilmiy va ilmiy-texnik tadqiqotlar hamda ishlab chiqarish ishlari majmui.

Arxeologiya ashyosini rekonstruksiya qilish – butunlay yoki qisman shikastlangan arxeologiya ashyosini tiklash bo'yicha uning saqlanib qolgan asl bo'laklarini imkon boricha aniqlashtirish maqsadida, biroq kiritilgan to'ldirishlar yaqqol bilinib turadigan tarzda amalga oshiriladigan ilmiy va ilmiy-texnik tadqiqotlar hamda ishlab chiqarish ishlari majmui.

Arxeologiya ashyosini konservatsiyalash, ta'mirlash va rekonstruksiya qilish ishlari mazkur arxeologiya ashyosi biriktirib qo'yilgan fan, madaniyat va ta'lim muassasasi ma'muriyatining qarori asosida amalga oshiriladi.

19-modda. Arxeologiya ashyolarini O'zbekiston Respublikasidan olib chiqish

Arxeologiya ashyolari O'zbekiston Respublikasidan olib chiqilishi mumkin emas, ushbu moddaning ikkinchi qismida nazarda tutilgan hol bundan mustasno.

Arxeologiya ashyolarini O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqariga vaqtincha olib chiqish qonunda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

4-bob. Arxeologiya merosi obyektlarining arxeologiya tadqiqoti

20-modda. Arxeologiya qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazoratini amalga oshirish shartlari

Arxeologiya qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazorati o'z ta'sis hujjatlarida arxeologiya qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazoratini amalga oshirish nazarda tutilgan davlat muassasalari hamda tashkilotlari tomonidagina maxsus vakolatli muassasa belgilagan tartibda amalga oshiriladi. Ular ishlarning sifatli bajarilishi, ilmiy hisobotning o'z vaqtida taqdim etilishi va sifati uchun javobgar bo'ladi.

Arxeologda ochiq varaq va ruxsatnoma mavjud bo'lgandagina arxeologiya qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazoratini amalga oshirishga yo'l qo'yiladi. U arxeologiya qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazoratiga bevosita rahbarlik qilishi shart.

Arxeologiya obyektida qazishmalarni o'zboshimchalik bilan amalga oshirish taqiqlanadi. Bunday harakat davomida qo'lga kiritilgan arxeologiya ashyolari davlat mulkiga topshirilishi kerak.

21-modda. Arxeologiya qazishmalarini rejalashtirishdagi ustuvorlik

Arxeologiya qazishmalarini rejalashtirishda ustuvorlikka rioya qilinishi lozim bo'lib, bunday ustuvorlikka muvofiq arxeologiya qazishmalari, avvalo, tabiiy emirilish va qonun hujjatlariga muvofiq har qanday boshqa harakatlar hamda holatlar xavf tug'dirayotgan arxeologiya obyektlarida yoki arxeologiya yodgorliklarida amalga oshiriladi.

22-modda. Ochiq varaq va ruxsatnoma berish tartibi hamda shartlari

Ochiq varaq berish tartibi va shartlari, uning shakllari namunalari maxsus vakolatli muassasa tomonidan tasdiqlanadi.

Ruxsatnoma berish tartibi va shartlari O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi tomonidan belgilanadi.

23-modda. Ochiq varaqning shakllari va amal qilish muddati

Arxeologiya tadqiqotlarining xususiyatiga qarab ochiq varaq quyidagi shakllarga ega bo'ladi:

arxeologiya qazishmalarini amalga oshirish huquqini beruvchi 1-shakl;

uncha katta bo'lmagan maydonlarni (bir arxeologiya obyektida 20 kv. metrgacha) qazib ochgan holda arxeologiya qidiruvlarini amalga oshirish va arxeologiya merosi obyektlarining tarixiy-madaniy ekspertizasini o'tkazish hamda arxeologiya nazoratini amalga oshirish doirasida er uchastkalarini tadqiq etish huquqini beruvchi 2-shakl;

arxeologiya obyektida biron-bir er qazish ishlarini bajarmagan holda, arxeologiya qidiruvlarini amalga oshirish (bundan ochilib qolgan joylarda cheklangan tozalash ishlari mustasno) huquqini beruvchi 3-shakl;

er qazish, qurilish ishlari chog'ida emirilayotgan yoki avariya holatida bo'lgan arxeologiya obyektida uning emirilishi xavfini bartaraf etish maqsadidagi muhofaza-qutqaruv qazishmalarini amalga oshirish huquqini beruvchi 4-shakl.

1 va 4-shakllar bo'yicha ochiq varaqlar muayyan arxeologiya obyektlarida arxeologiya qazishmalarini amalga oshirish uchun beriladi.

2 va 3-shakllar bo'yicha ochiq varaqlar O'zbekiston Respublikasining tegishli ma'muriy-hududiy birligi va zarur bo'lgan hollarda,

muayyan arxeologiya objekti ko'rsatilgan holda, arxeologiya qidiruvlarini amalga oshirish uchun beriladi.

Berilgan sanasidan qat'i nazar, ochiq varaqning amal qilish muddati kalendar yilning so'nggi kunida tugaydi.

24-modda. Ochiq varaq va ruxsatnoma olgan arxeologning huquqlari

Ochiq varaq va ruxsatnoma olgan arxeolog:

arxeologiya qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazoratini ochiq varaqda belgilangan doirada amalga oshirish;

arxeologiya obyektining emirilishiga olib kelayotgan har qanday harakatlarni to'xtatish talabi bilan mahalliy davlat hokimiyati organlari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga murojaat qilish;

o'zi aniqlagan arxeologiya ashyolarining arxeologiya tadqiqoti va ilmiy ekspertizasini o'tkazish huquqiga ega bo'ladi.

Ochiq varaq va ruxsatnoma olgan arxeolog qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

25-modda. Ochiq varaq va ruxsatnoma olgan arxeologning majburiyatlari

Ochiq varaq va ruxsatnoma olgan arxeolog:

ruxsatnomani madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvini amalga oshiruvchi tegishli organda ro'yxatdan o'tkazishi;

arxeologiya qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazoratini ochiq varaqda belgilangan doirada amalga oshirish tartibiga rioya qilishi;

arxeologiya qidiruvlari va arxeologiya nazoratini amalga oshirishda arxeologiya obyektida aniqlangan emirilishlar to'g'risida madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvini amalga oshiruvchi tegishli organga bir haftalik muddatda yozma shaklda xabar berishi;

arxeologiya qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazoratini amalga oshirishda aniqlangan ilgari noma'lum bo'lgan arxeologiya obyektlari va arxeologiya ashyolari to'g'risida madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvini amalga oshiruvchi tegishli organga yozma shaklda xabar berishi;

batafsil tavsifi (materiali, o'lchamlari, sanasi va boshqalar) bilan har bir arxeologiya ashyosining ro'yxatini tuzishi;

arxeologiya obyektining birlamchi konservatsiyasi va but saqlanishini ta'minlashi;

arxeologiya -qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazoratini amalga oshirishda aniqlangan arxeologiya ashyolarini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda davlatga topshirishi;

ochiq varaqning amal qilish muddati tugaganidan so'ng, biroq kelgusi kalendar yilning birinchi choragi tugashidan kechiktirmasdan tegishincha O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligiga hamda maxsus vakolatli muassasaga ilmiy hisobot taqdim etishi shart.

Ochiq varaq va ruxsatnoma olgan arxeolog zimmasida qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin.

26-modda. Arxeologiya obyektlarida maxsus asbob-uskunalardan foydalanish

Arxeologiya obyektlarida maxsus asbob-uskunalardan foydalanishga maxsus vakolatli muassasa tomonidan berilgan maxsus ruxsatnoma mavjud bo'lgandagina yo'l qo'yiladi.

Arxeologiya obyektlarida maxsus asbob-uskunalardan foydalanish tartibi va shartlari maxsus vakolatli muassasa tomonidan tasdiqlanadi.

27-modda. Fan, madaniyat va ta'lim muassasalariga birlashtirib qo'yilgan arxeologiya ashyolarining arxeologiya tadqiqoti

Fan, madaniyat va ta'lim muassasalariga birlashtirib qo'yilgan arxeologiya ashyolarining arxeologiya tadqiqoti O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

28-modda. Ilmiy hisobot tuzishga doir talablar

Ilmiy hisobotda arxeologiya qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazoratini amalga oshirishda aniqlangan va (yoki) tadqiq etilgan arxeologiya merosi obyektlari to'g'risidagi to'liq ma'lumotlar matn va chizma ko'rinishida taqdim qilinishi kerak.

Ilmiy hisobotga arxeologiya ashyosi davlatga topshirilganligini tasdiqlovchi hujjat ilova qilinishi lozim.

Ilmiy hisobot muddatsiz saqlanishi lozim.

Ilmiy hisobotning rasmiylashtirilishi, mazmuni va ilovasiga, uni taqdim etish muddatiga doir talablar, shuningdek ilmiy hisobotni ekspertizadan o'tkazish tartibi maxsus vakolatli muassasa tomonidan tasdiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi hududidagi arxeologiya tadqiqotlari to'g'risida tegishli hujjatlarga ega bo'lgan yuridik shaxslar maxsus

vakolatli muassasaning yozma so'roviga ko'ra mazkur hujjatlarning asli yoki ko'chirma nusxalarini taqdim etishi shart.

Ochiq varaq va ruxsatnoma olgan arxeologning ilmiy hisobotga bo'lgan mualliflik huquqi qonun hujjatlariga muvofiq ta'minlanadi.

5-bob. Yakunlovchi qoidalar

29-modda. Arxeologiya merosi obyektlarini davlat tomonidan muhofaza qilish va ulardan foydalanishni moliyalashtirish

Arxeologiya merosi obyektlarini davlat tomonidan muhofaza qilish va ulardan foydalanishni, shuningdek arxeologiya qidiruvlari, arxeologiya qazishmalari va arxeologiya nazoratini moliyalashtirish O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti mablag'lari va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan amalga oshiriladi.

30-modda. Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi xalqaro hamkorlik

Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi xalqaro hamkorlik O'zbekiston Respublikasining qonun hujjalari va xalqaro shartnomalariga muvofiq amalga oshiriladi.

31-modda. Nizolarni hal etish

Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasidagi nizolar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hal etiladi.

32-modda. Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik

Arxeologiya merosi obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlikda aybdor shaxslar belgilangan tartibda javobgar bo'ladi.

33-modda. Qonun hujjatlarini ushbu Qonunga muvofiqlashtirish

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi; hukumat qarorlarini ushbu Qonunga muvofiqlashtirsin; davlat boshqaruvi organlari ushbu Qonunga zid bo'lgan o'z normativ-huquqiy hujjatlarini qayta ko'rib chiqishlari va bekor qilishlarini ta'minlasin.

34-modda. Ushbu Qonunning kuchga kirishi

Ushbu Qonun rasmiy e'lon qilingan kundan e'tiboran kuchga kiradi.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I. KARIMOV

Toshkent sh.,

2009 yil 13 oktyabr,

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-engilmas kuch. – T.: 2008.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T.: 1998.
3. Anorboev A. Islomov O'. Matboboev B. O'zbekiston tarixida qadimgi Farg'ona. – T.: 2000.
4. Азия. Десять цивилизаций. – М.: 1996.
5. Asqarov A. Eng qadimiy shahar. – T.: 2001.
6. Alimova D. Filanovich M. Qadimgi Toshkent. – T.: 2007.
7. Города Центральной Азии на Великом шелковом пути. Самарканд. 1994.
8. Древние цивилизации Евразии. История и культура. – М.: 2001.
9. Isakov A. Sarazm. Dushanbe. 1991.
10. Исамиддинов М.Х. Генезис городской культуры Самаркандского Согда. – Самарканд. 2000.
11. Muhammadjonov A.R. Qadimgi Vuxoro. – T.: 1991.
12. Исломов У.И., Крахмал К.А. Ранний палеолит Узбекистана: проблемы и перспективы. «Проблемы каменного века Средней Азии и Центральной Азии». – Новосибирск, 2002.
13. Индия и Центральная Азия (исламский период). T.: 2000.
14. Kabirov J., Sagdullaev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. T., 1990.
15. Касимов М.Р. Проблемы палеолита Средней Азии и Южного Казахстана. – Новосибирск, 1990.
16. Культура и искусство древнего Узбекистана. Том 1. – М.: 1991.
17. Калалы-гир 2. Култовый центр в Древнем Хорезме. – М.: 2004.
18. На средне-азиатских трассах Великого шелкового пути. – T.: 1990.
19. Независимость и история: новые подходы к изучению историю Узбекистана. – T.: 1997.
20. Нумизматика Центральной Азии. – T.: 1995. Вып. I.
21. Pidaev Sh.R. Qadimiy Termiz. – T., 2001.
22. Пичикян И.Р. Культура Бактрии. Ахеменидский и еллинистические периоды – М.: 1991.
23. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Е.В. Северная Бактрия-Тотаристан. – T.: 1990.
24. Ртвеладзе Е.В., Лившич В.А. Памятники древней письменности. – T.: 1985.
25. Ртвеладзе Е.В. Древние и раннесредневековые монеты историки-культурных областей Узбекистана. – T.: 2002.
26. Ртвеладзе Е.В. Александр Македонский в Бактрии и Согдиане. – T.: 2002.
27. Ртвеладзе Е.В. История и нумизматика С'Кача. – T.: 2006.
28. Sagdullaev A.S. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. – T.: 1996.
29. Sagdullaev A.S. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. – T.: 2004.
30. Словар. Античность. – М.: 1989.
31. Сулаймонов Р.Х. Древний Нахшаб. – T.: 2000.
32. Tarix, mustaqillik, milliy g'oya. – T.: 2001.
33. Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. – М.: 1987.
34. Egamberdieva N.A. O'zbekistonning eng qadimgi davr tarixini jadvallar asosida o'rgatish. Uslubiy qo'llanma. – T.: 2008.
35. Egamberdieva N.A. Arxeologiya. (O'zbekiston arxeologiyasi asosida). Metodik qo'llanma. – T.: 2008.
36. O'zbekiston tarixi moddiy madaniyat va yozma manbalarda. – T.: 2005.
37. Мартинов А.И. Шер Я.А. Методы археологического исследования, – М.: «Высшая школа», 2002.
38. Галрерина Г.А., Доброва Е.В. Популярная история археологии, – М.: «Вече», 2002.
39. Малиничев Г. «Археология по следам легенды и мифов», – М.: «Вече», 2006.
40. Тайны исчезнувших цивилизаций, – М.: «РИПОЛклассик», 2004.

MUNDARIJA

Kirish.....3

I BOB. ARXEOLOGIYA FANI, UNING VAZIFALARI VA O'RGANILISH BOSQICHLARI

1-§. Arxeologiyaning tadqiqot manbai va uning vazifalari.....6
2-§. O'zbekiston arxeologiyasining o'rganilish bosqichlari.....12

II BOB. PALEOLIT VA MEZOLIT DAVRLARI YODGORLIKLARI

1-§. Ilk paleolit davri va uning o'rganilishi.....17
2-§. O'rta paleolit davri va uning xususiyatlari.....22
3-§. So'nggi paleolit davri va uning yodgorliklari.....32
4-§. Mezolit davri va uning bosqichlari.....38

III BOB. NEOLIT, ENEOLIT, BRONZA VA ILK TEMIR DAVRI MADANIYATLARI

1-§. Neolit davri madaniyati.....52
2-§. Eneolit davri yodgorliklari.....61
3-§. Bronza davri madaniyati.....66
4-§. Bronza davridagi cho'l zonasi qabilalari.....72
5-§. O'zbekistonda so'nggi bronza va ilk temir davri.....80

IV BOB. QADIMGI VA O'RTA ASRLAR DAVRI MADANIYATI

1-§. Qadimgi davr madaniyati.....94
2-§. Skif va saklar madaniyati.....114
2-§. Ilk o'rta asrlar davri madaniyati.....119
3-§. Rivojlangan o'rta asrlar davri madaniyati.....127
4-§. O'rta asrlarda Evropa va Rossiya.....138
Qisqacha izohli lug'at.....150
Ilovalar.....158
Foydalanilgan adabiyotlar.....170

QAYDLAR UCHUN

N.A.EGAMBERDIEVA

ARXEOLOGIYA

Toshkent – «Fan va texnologiya» – 2011

Muharrir:

Tex. muharrir:

Musahhih:

Kompyuter sahifalovchi:

Musavvir:

M.Hayitova

A.Moydinov

F.Ismoilova

N.Hasanova

H.G'ulomov

Bosishga ruxsat etildi: 07.02.2011. Bichimi 60x84 ¹/₁₆.
«Timez-Uz» garniturasini. Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog'i 10,75. Nashriyot bosma tabog'i 11,0.
Tiraji 1000. Buyurtma № 22.

10 gona

64592 c/ru

«Fan va texnologiyalar Markazining
bosmaxonasi»da chop etildi.
100003, Toshkent sh., Olmazor ko'chasi, 171-yu.